

АРХЕОЛОГІЯ

43 * 1983

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Данилова Е. И. Антропологический материал детских погребений мустырской стоянки Заскальная VI	3
Марченко К. К. Кухонная керамика Ольвии второй половины VI—I вв. до н. э.	14
Сымонович Э. А. Черняховская керамика Поднепровья	26

Публикации и сообщения

Козак Д. Н. Поселение пшеворской культуры у с. Сокольники-І в Надднестровье	43
Шрамко Б. А. Раскопки курганов раннего железного века на Харьковщине	54
Козак Д. Н., Журко А. И. Поселение у с. Великая Слободка позднеримского времени в Среднем Поднестровье	62
Добролюбский А. О., Столярик Е. С. Византийские монеты в кочевническом погребении XII в. в Днестро-Дунайском междуречье	71
Пархоменко О. В. Погребальный инвентарь Нетайловского могильника VIII—IX вв.	75

Критика и библиография

Скорый С. А. Валентин Васильев. Скифы-агафирсы на территории Румынии	88
--	----

Хроника

Генинг В. Ф., Рябова В. А. XVIII Республиканская археологическая конференция	92
--	----

43 АРХЕОЛОГІЯ

ЗАСНОВАНО В 1971 р.

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК

КІЇВ НАУКОВА ДУМКА 1983

ЗМІСТ

Статті

Данилова Є. І. Антропологічний матеріал дитячих поховань мустєрської стоянки Заскельне VI	3
Марченко К. К. Кухонна кераміка Ольвії другої половини VI—I ст. до н. е.	14
Симонович Е. О. Черняхівська кераміка Подніпров'я	26

Публікації та повідомлення

Козак Д. Н. Поселення пшеворської культури поблизу с. Сокільники-І в Наддністров'ї	43
Шрамко Б. А. Розкопки курганів раннього залізного віку на Харківщині	54
Козак Д. Н., Журко О. І. Поселення поблизу с. Велика Слобідка пізньоримського часу в Середньому Подністров'ї	62
Добролюбський А. О., Столлярік О. С. Візантійські монети у кочівницькому похованні XII ст. у Дністро-Дунайському межиріччі	71
Пархоменко О. В. Поховальний інвентар Нетайлівського могильника VIII—IX ст.	75

Критика та бібліографія

Скорий С. А. Валентин Васильєв. Скіфи-агафірси на території Румунії	88
---	----

Хроніка

Генінг В. Ф., Рябова В. О. XVIII Республіканська археологічна конференція	92
---	----

В сборнике помещены статьи по вопросам древней истории и археологии, публикации и сообщения о новых открытиях на территории УССР, критика и библиография, материалы об охране памятников истории и культуры, хроника.

Для археологов, историков, краеведов, преподавателей, студентов исторических факультетов.

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії і археології, публікації та повідомлення про нові відкриття на території УРСР, критику та бібліографію, матеріали про охорону пам'яток історії та культури, хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, викладачів, студентів історичних факультетів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), *В. Д. Баран*,
С. М. Бібіков, *С. Д. Крижницький*, *М. П. Кучера*, *Т. Г. Рудницька* (відповідальний секретар), *Є. В. Максимов* (заступник відповідального редактора), *О. Л. Стешенко*, *Д. Я. Телегін*, *О. П. Черніш*, *Б. А. Шрамко*

Редакція літератури з соціальних проблем зарубіжних країн, археології та документалістики

Є. І. ДАНИЛОВА

**Антропологічний матеріал
дитячих поховань
мустьєрської стоянки Заскельне VI**

У передгір'ї Криму поблизу скелі Ак-Кая* Кримською палеолітичною експедицією (кер. Ю. Г. Колосов) Інституту археології АН УРСР (розкопки 1972—1978 рр.) на мустьєрських стоянках знайдено кістки неандертальської людини. Найбільше кісткових решток виявлено в III культурному шарі Заскельне VI. Більшість із них до останнього часу не вибачена.

Мета даної роботи — провести узагальнююче морфологічне дослідження всіх кісткових знахідок з третього культурного шару мустьєрської стоянки Заскельне VI; виявити, по можливості, найголовніші антропологічні особливості нових неандертальських особин у плані їх порівняння з відповідними в літературі.

Багатощрова мустьєрська стоянка Заскельне VI — одна з палеолітичних стоянок передгір'я Криму, розташованих в каньйоноподібній балці Красній безпосередньо під двадцятиметровою стрімкою скелею, яка вінчає її правий схил¹. Ця стоянка являє собою древній зруйнований грот, карниз якого обвалився і перекрив культурні шари, що лежать глибше (починаючи з II)². Більшість мустьєрських шарів товщиною від 10 до 45 см насичена великою кількістю обробленого кременю, кістками і вугілям.

Палеоантропологічні матеріали виявлено лише в III культурному шарі (1972, 1973, 1978 рр.). Разом з кістковими рештками знайдено велику кількість різних за формою (переважно з двосторонньою оббивкою) і функцією кремнієвих знарядь мустьєрського типу: вістря, скребла, ножі та ін. При цьому нерідко траплялися знаряддя, специфічні для даних стоянок, — двосторонні оброблені ножі з площиною для упору пальців руки³. Тут же в 1972 р. Ю. Г. Колосов виявив двосторонньо оброблений наконечник списа (на тій же глибині, що й уламок щелепи неандертальської дитини).

З фауністичних викопних матеріалів переважали кістки мамонта, диких коней, осла, сайги, рідше гігантського оленя.

Кісткові рештки викопної людини представлени переважно напівзруйнованими кістками та їх фрагментами (табл. 1), що залягали на глибині від 183 до 242 см і займали площину 1×0,5 м.

Досить цікавим є той факт, що кістки — стопи, кисті, деяких відділів хребта (розкопки 1973 р.) були розміщені у порядку, близькому до анатомічного. Проте більшість кісткових залишків розташовувалась без чіткого анатомічного плану, і навіть складалося враження, що в багатьох місцях були змішані кістки дітей різного віку.

У даній праці наводяться результати вікової діагностики і характеристика найважливіших антропологічних особливостей кожної з представлених у таблиці знахідок кісток неандертальських дітей.

У 1972 р. на глибині 183—189 см від умовного нуля і на 70 см від сучасної поверхні у південній частині розкопу III культурного шару приблизно в радіусі 40 см Ю. Г. Колосовим виявлено частину лівої половини нижньої щелепи (обламаної на рівні альвеоли першого малого корінного зуба) з висхідною гілкою без верхньої частини віночного

* Ак-Кай татарською мовою Біла скеля.

Таблиця 1. Остеологічні знахідки неандертальських дітей з III культурного шару Заскельє VI (1972—1978 рр.)

Назва кісток (фрагментів)	Рік знаходження
Фрагмент нижньої щелепи і зуби	1972
Фрагменти проксимальних і середніх фаланг кисті	"
Фаланги правої кисті	1973
П'ясткові кістки правої кисті	"
Головчаста кістка (ядро окостеніння) та інші ядра окостеніння зап'ястя	"
Тіла поперекових хребців	"
Дуги хребців	"
4 нігтіві фаланги і пальців стоп	"
Кілька розрізнених фаланг	"
Дві плюсневі кістки	"
Сім (від 2-ої до 5-ої) плюсневих кісток	"
Перше ребро	"
Дванадцяте ребро	"
Три фрагменти таза	"
Ключиця	"
Таранна кістка (пошкоджена) і ядра окостеніння передплесна	"
Ліва стегнова кістка (пошкоджена)	"
Фрагмент правої стегнової кістки	"
Права променева кістка	"
Фрагмент правої плечової кістки	1978
Два фрагменти лівої великогомілкової кістки	"
Фрагмент тіла нижньої щелепи і три зуби	"
", хребця	"
", променевої кістки	"

відростка і пошкодженим заднім краєм. Від її правої половини тіла збереглася лише базальна пластинка, а від симфізіальної частини — невеликий фрагмент із слідами підборідної ости та ямок для кріплення двочеревних м'язів. У луночках фрагмента щелепи були три великих

кутніх та решта зубів (рис. 1). Серед них два зуби (правий і лівий другий кутні) — молочні, а інші — постійні.

Після реставрування і повної реконструкції нижньої щелепи її вивчили в антропологічному плані В. П. Якимов і В. М. Харитонов (рис. 2) ⁴.

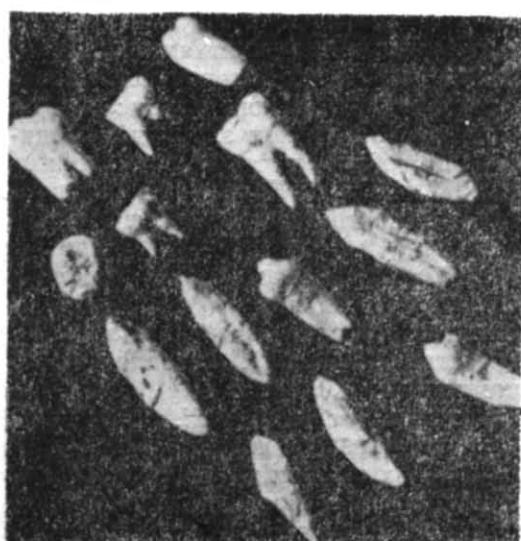

Рис. 1. Зуби нижньої щелепи неандертальського підлітка.

Рис. 2. Нижня щелепа (реконструкція) неандертальського підлітка.

Виходячи з ступеня прорізування і стертості жувальної поверхні коронок зубів, вік дитини, якій належала щелепа, було діагностовано 10—12 роками. Враховуючи деяку грацильність цієї щелепи порівняно з щелепою дитини 9—10 років з Тешик-Таш, автори дійшли висновку, що, очевидно, щелепа належала дівчинці.

За даними В. П. Якимова і В. М. Харитонова, ця щелепа мала такі неандертальські особливості: відсутність підборідного виступу при наявності вираженого сплющення різцево-іклового відділу (характерно для всіх західноєвропейських неандертальців), можливо, були більші розміри вінцевого відростка і в зв'язку з цим глибша вирізка нижньої щелепи (характерно для західноєвропейських неандертальців на відміну від передньоазіатських, у яких вирізка менша і ширша); перехід верхнього краю вирізки нижньої щелепи не до бічної, як у сучасної людини, а до серединної частини суглобової кістки (як у дитини з Тешик-Таш); порівняно велика біконділярна ширина (109 мм) нижньої щелепи (у сучасної дитини цього ж віку — у середньому 98,6 мм), що також має місце у дитини з Тешик-Таш (122 мм) і спричиняється зовнішнім відхиленням суглобових відростків.

До цієї характеристики, на наш погляд, слід додати також деяке звуження альвеолярної дуги і слабкий розвиток підборідної ости (місце фіксації підборідно-під'язикового м'яза), що, як відомо, належить до примітивних ознак. Підборідний отвір у дитини із Заскельне VI був однічним, що, звичайно, властиве і сучасній людині.

Особливості будови зубів (В. М. Харитонов, 1975 р.) наочно свідчать, що дитина, якій належала ця щелепа, відноситься до неандертальського типу, завдяки насамперед таким ознакам: наявність дистального гребеня тригоніда (особливо чітко виражений на M_2); таланід великих кутніх зубів не вужчий від тригоніда; є лише зачатковий набряк емалі на коронках I й II великих кутніх зубів; наявна передня ямка молярів, симетричне розміщення гіпопонукліда (характерно для крапінських палеоантропів); протоконід трохи більший від метаконіда, але не виступає; відносні медіадистальні розміри молярів представлени у вигляді $M_2 > M_1 > M_3$ (характерні для більшості неандертальців), відмінні від сучасної людини ($M_1 > M_2 > M_3$ ⁵); відсутність редукції числа бугорків на II і III молярах; відсутність зрошення коренів великих корінних зубів (характерно для палестинських неандертальців) і деякі інші ознаки. Разом з тим коронки ікол порівняно невеликі: $MD = 7,3$ мм (справа) — 7,2 мм (зліва); $VL = 7,9$ мм (справа) — 7,7 мм (зліва).

У тому ж році, на тій же глибині поблизу південної бровки розкопу III культурного шару виявлено кілька пошкоджених фаланг кисті, що належали людині з незакінченим окостенінням скелета. Серед них три середні і належали, очевидно III, IV і V пальцям, а дві — проксимальна — III і IV пальцям. Судячи з наявних форм, усі фаланги були випрямлені, але порівняно з сучасною людиною не мали вираженої конічної форми, що зближує їх з фалангами неандертальців. Правда, на відміну від останніх тут не було виразного розширення епіфізів, що, очевидно, можна пояснити молодим віком особин.

Серед виявлених фаланг найменш пошкодженою виявилася середня фаланга IV пальця, яка стала основною для реконструкції проксимальної фаланги (для цього було використано співвідношення довжини середньої і проксимальної фаланг у сучасних людей)⁶.

При порівнянні фаланг реконструйованого IV пальця викопної людини з фалангами того ж пальця сучасної людини (рис. 3) було виявлено значну близкість розмірів цих фаланг. Так, їхня довжина була приблизно в межах середніх величин для сучасної людини. Враховуючи, що ріст кисті в даному випадку ще не був завершений, можна з певністю сказати, що в дорослом віці у викопної особи фаланги були

Рис. 3. Середня і проксимальна фаланги (1) лівої кисті неандертальського підлітка, порівнюючи з тими ж фалангами (2) сучасної людини.

дещо більшими, ніж середні їх розміри для сучасної людини. В зв'язку з цим, слід зазначити, що у палестинського палеоантропа з Схул IV, на відміну від деяких західноєвропейських неандертальців, фаланги всіх середніх пальців були більш видовжені, ніж ці самі фаланги у сучасної людини, і навіть дещо перебільшували їх максимальні розміри. Це дає підставу твердити, що дані фаланги із Заскельне VI могли належати викопній людині, близької за деякими ознаками до палестинського неандертальця Схул. Вік його був не більше 18 років, а точніше (враховуючи ще не досить сформовані епіфізи), в межах 14—15 років.

Серед кісткових останків, що знайдені під час розкопок III культурного шару у 1973 р., виявлено майже повний набір кісток правої кисті дитини. За визначенням Е. Влчека, який першим вивчав ці кістки, кисть належала дитині 5—6 років, а розглянута більш детально I п'ясткова кістка (довжина її 17 мм) мала ті ж особливості (розширення радіального краю, особливо у дистальному відділі), що й п'ясткові кістки дорослого і дитини з гроту Кіїк-Коба⁷.

Наявність майже повного набору трубчастих кісток кисті і окремих кісток зап'ястка, в яких ще не закінчився процес окостеніння, дала нам змогу для додаткової антропологічної інтерпретації щодо зазначених кісткових останків, так само, як і кисті в цілому.

Перша п'ясткова кістка (результати вимірювань див. у табл. 3) ще не мала сформованого і прирошеного епіфіза (основи). Її форма цілком відповідає опису, зробленому Е. Влчеком. Зокрема, вона мала характерне для кіїкобінського неандертальця розширення радіального краю, що служить місцем фіксації м'яза, який протиставляє I палець. Це є свідченням того, що в даному разі мала місце функція протиставлення пальця.

Слід зазначити, що в даному випадку, як і у деяких неандертальців (Кіїк-Коба, Ла Феррасі) основу I п'ясткової кістки було більш різко, ніж у сучасної людини, скосено в бік долоні. Це, на наш погляд, є одним з пристосувань, що компенсують відносно малу рухливість (мається на увазі відсутність сідлоподібності) у I зап'ястно-п'ястковому суглобі. Біля радіального кута основи I п'ясткової кістки є чітко виражене потовщення, що може свідчити про значну функціональну активність довгого м'яза, який відводить великий палець. Тіло I п'ясткової кістки має зігнутість, що спричинювалася більш виражене, ніж у сучасної людини, долонне положення голівки цієї кістки, а разом з цим і більш долонну позицію великого пальця. На нашу думку, це служить для раціонального використання I пальця у функції силового обхвату різних (переважно великих) предметів.

Таблиця 2. Довжина трубчастих кісток правої кисті викопної дитини, мм (розкопки 1978 р.)

Кістки	Променеві кістки				
	I	II	III	IV	V
П'ясна кістка	17 (19)*	27 (31)	26 (30)	22 (26)	21 (24)
Проксимальна фаланга	11 (13)	18 (20)	20 (22)	19 (21)	14 (16)
Середня фаланга	—	10 (12)	12 (14)	12 (14)	8 (10)
Дистальна фаланга	10 (12)		8 (9)		

* В дужках реконструйована довжина.

II—V п'ясткові кістки добре збереглися, проте вони не мали прирошеніх голівок, а їх основи були ще не досить сформованими (розміри див. у табл. 2). Усі п'ясткові кістки були випрямлені. Формула їх за довжиною II—V відповідає цій же формулі у сучасної людини і палестинських неандертальців. Формула II—V п'ясткових кісток за товщиною III, II, V, IV має місце у палестинських неандертальців, у

неандертальської жінки з Ла Феррассі I і часто у сучасної людини. Найбільш широкою виявилася основа II п'ясткової кістки, що характерно для всіх сучасних людей і також має місце у неандертальців Схул і Табун I.

Усі проксимальні фаланги (без прирошені епіфізів) мають конічну форму, що характерно і для сучасної людини. Проте на відміну від останньої основи цих фаланг не мали тильної скошеності. Усі середні фаланги також конічної форми, але на відміну від відповідних фаланг сучасної людини мали більш додонну позицію голівок, що характерно для неандертальця з Кіїк-Коба.

Дистальна фаланга великого пальця дуже велика, про що свідчать відношення її розмірів до довжини I п'ясткової кістки (у дитини із Заскельне VI — 63, у неандертальця з Кіїк-Коба — 56, у сучасної людини — в середньому 50), і широка. Її нігтьова бугристість добре виражена.

Основа цієї фаланги, як і у неандертальця з Кіїк-Коба, не мала характерної для сучасної людини тильної скошеності.

Дистальні фаланги інших пальців також мають виражені нігтьові бугристості, а на їх основах також не було виявлено ознак скошеності в тильний бік, що завжди має місце у сучасної людини і що забезпечує можливість тильного прогинання пальців.

Для більш наочного уявлення про пропорції кисті, і особливо з метою уточнення віку дитини, якій належали останки кисті, була потрібна її повна (у даному разі графічна) реконструкція (рис. 4) з врахуванням усіх відсутніх частин: епіфізів, деяких ще не окостеніліх відростків основ кісток п'ясті, приблизних розмірів кісток зап'ястя та ін. При цьому для відновлення зап'ястних кісток і визначення загальної величини зап'ястка значною мірою допомогла ще не цілком окостеніла головчаста кістка, знайдена поблизу трубчастих кісток кисті серед кількох ядер окостеніння.

Навіть при побіжному огляді графічної реконструкції кисті простежуються деякі відхилення від пропорцій, властивих кисті сучасної (дорослої) людини (див. табл. 3). Відхилення у даному разі пояснюється тим, що при деякому відносному укороченні I п'ясткової кістки більшість фаланг була, навпаки, трохи видовжена. Незважаючи на це, загальна довжина I променя по відношенню до довжини II променя була приблизно такою ж, як і у сучасної людини. Це насамперед пояснюється згаданим вище досить значним збільшенням розмірів дистальної фаланги великого пальця. Проте в даному разі не виключаються особливості співвідносного росту окремих сегментів кисті людини в онтогенезі. На жаль, цей процес вивчений лише у внутрішньоутробному періоді.

Порівняння загальних розмірів реконструйованої кисті з відбитками і обводками кистей дітей різного віку дало змогу встановити вік дитини, якій належала ця кисть, — 2—3 роки.

У 1973 р. на різних ділянках поверхні розкопу III культурного шару Заскельної VI виявлено фрагменти хребців молодих особин викопної людини (рис. 5). Візуальне вивчення і метричні дані фрагментів, які найкраще збереглись, дало змогу виявити серед них: а) тіло одного грудного хребця ($S = 17$, $F = 17,5$, $V = 8$ мм), який належав оче-

Рис. 4. Графічна реконструкція правої кисті неандертальської дитини.

Таблиця 3. Відносна довжина трубчастих кісток від довжини однієїменних кісток III променя кисті у сучасної та неандертальської людини, %

Homo	Променеві кістки											
	I			II			IV			V		
	Mtc	ph.p	Mtc	ph.p	ph.m	Mtc	ph.p	ph.m	Mtc	ph.p	ph.p	ph.p
Сучасна	71	70	104	89	82	89	93	94	82	73	69	
Заскельне VI	63	59	103	91	86	70	95	100	80	73	71	
Табун	66	67	103	96	97	82	—	—	76	73	—	
Схул IV	71	71	107*	—	97	86	95*	—	83	80	86	
Ла Феррасі I	68	—	102	—	—	—	—	—	82	—	—	
Ла Феррасі II	67	—	—	91	80	86	—	—	84	77	68	
Кік-Коба	—	—	—	90	82	—	—	—	—	80	75	

* Пошкоджені кістки.

** Mtc — п'ясна кістка.

*** ph. p — проксимальна фаланга.

**** ph. m — середня фаланга.

видно, дитині одного року; б) тіла трьох поперечних хребців (S — 19, 20, 21 мм; F — 26, 27,4 мм; V — 11,1; 12,2; 12,3), дугу, не зрошену з тілом XII грудного хребця (рис. 5, 2), що належала, мабуть, дитині близько п'яти років.

Досить цікаві знахідки 1973 р. (глибина 224 см) чотирьох дистальніх фаланг величого пальця стоп без прирощених епіфізів, що належали двом дітям різного віку (рис. 6). За формою вони однотипні: дуже широкі без вираженої талії, що відрізняє їх від відповідних фаланг сучасної людини і зближує з фрагментами неандертальців. Розміри фаланг (мм): довжина 11,5, 11,5, 9,3, 9,3; ширина основи — 10,0, 10,0, 8,7, 8,9; найбільша дистальна ширина — 8,0, 8,5, 7,0, 7,0.

Рис. 5. Фрагменти дужок (1, 2) та тіл хребців (3, 4, 5) хребетного стовпа неандертальських дітей.

Рис. 6. Дистальні фаланги I пальців стоп двох неандертальських дітей.

Оскільки нам не вдалося знайти порівняльних матеріалів по цих фалангах у віковому аспекті, то вік дітей, до якого вони належали, визначено лише приблизно, а саме один та два-три роки.

У тому ж місці розкопу в 1973 р. виявлено дві перші пошкоджені II, V плюсневі кістки, одну пошкоджену таранну кістку (ще не пов-

Таблиця 4. Розміри I ребра у деяких неандертальських та сучасних дітей, мм

Розмір	Кік-Коба II (по Влчеку) (1)	Заскельне VI (2)	Сучасні діти (3)
Ширина латерального сегмента	7,5	8,5	8,5
Товщина латерального сегмента	4,1	3,5	2,8

1 — вік дитини 6—8 місяців; 2 — біля року; 3 — дітей (сер.) біля року.

ністю сформовану) і окремі ядра окостеніння (сферичної форми) кісток передплісни, що, очевидно, належали двом стопам однієї дитини, приблизно трьох—п'яти років. I плюснева кістка (довжина 25,5, ширина основи — 14, широта голівки — 11 мм) і високе тіло таранної кістки дуже масивні, що свідчить про специфічну для людини крокуючу ходу з косим перекатом опорних точок від п'яточного бугра до I пальця. Тут же знайдено і чотири дистальні фаланги, діагностовані спочатку як фаланги II—V пальців тієї ж стопи. Проте дальнє вивчення дало підставу визначити їх фалангами кисті, про що свідчить видовженість форми (довжина без епіфіза (мм): 12, 11, 10,9; ширина основи: 0,8, 0,8, 0,7, 0,6) і відсутність будь-яких ознакrudimentації. Вік дитини, якій належали фаланги, був, очевидно, близько 5—6 років.

У тому ж 1973 р. в III культурному шарі Заскельне VI виявлено I і XII ребра, що добре збереглися. Вони, очевидно, належали дитині одного віку. В табл. 4 наведено деякі розміри I ребра (рис. 7) порівняно з розмірами цього ребра у дитини (6—8 місяців з Кік-Коба), за даними Е. Влчека⁸, і сучасних дітей одного року.

Три фрагменти таза, за показниками окостеніння, також

могли належати дитині приблизно одного року. До цього ж віку слід віднести і знайдену в 1973 р. на глибині 239—240 см праву променеву кістку (рис. 8). Суглобова її довжина 99 мм. Показано, що дана променева кістка мала виражене медіолатеральне викривлення діафіза, що рідко спостерігається в молодому віці у сучасної людини. Разом з тим, за даними Е. Влчека, це викривлення мало місце у 6—8 місячної неандертальської дитини з Кік-Коба.

Нарешті, у 1973 р. під час розкопок стоянки Заскельне VI виявлено ключицю (довжина — 79, найбільша товщина 8,0, товщина в середньому відділі 4,5 мм), яка, очевидно, належала дитині 2—3 років. Її тіло дещо потовщене і помітно вигнуто у вигляді букви S, а також ліву стегнову кістку (загальна довжина фрагмента без голівки 150, товщина посередині тіла 12 мм) з голівкою, ще не прирошену, але значною мірою сформованою і з пошкодженим дистальним кінцем, та фрагмент дистального кінця тіла правої стегнової кістки викопної людини дитячого віку. Оскільки діагностування віку дитини утруднено, то необхідна повна реконструкція (зокрема графічна) однієї з кісток (лівої) хоча б з приблизним визначенням її повної довжини. Це зроблено в лабораторії судово-медичної експертизи Міністерства охорони здоров'я УРСР за консультацією завідуючого фізико-технічного відділу О. В. Філіпчука. При цьому зіставлялась переважно товщина в середніх відділах викопної кістки і стегнових кісток сучасних дітей різного віку.

Рис. 7. I ребро неандертальської дитини.

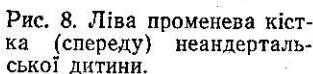

Рис. 8. Ліва променева кістка (спереду) неандертальської дитини.

Після встановлення приблизної довжини ($178 \text{ mm} \pm 8 \text{ mm}$) лівої стегнової кістки (рис. 9) вік особи визначено, за таблицею А. П. Бондаревої, 2—3 роки.

Згадані стегнові кістки викопної дитини мали деякі морфологічні особливості порівняно з такими ж стегновими кістками сучасних дітей, насамперед, що вони більш сплющені й мали більш розширені кінці. При цьому поступове розширення тіла кістки починалося вже з середини, що особливо помітно у нижній половині кістки.

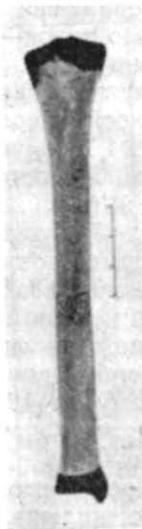
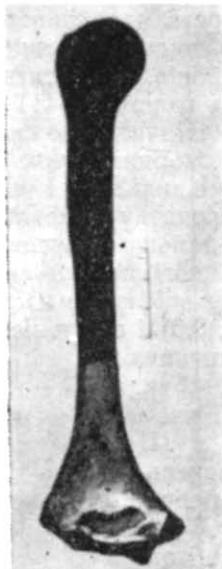
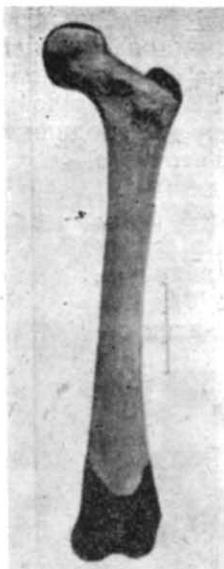

Рис. 9. Ліва стегнова кістка (спереду) інсандерталської дитини.

Рис. 10. Графічна реконструкція лівої плечової кістки (задня поверхня) інсандерталської дитини.

Рис. 11. Права великомілкова кістка (спереду) інсандерталської дитини.

У 1978 р. під час розчистки III культурного шару виявлено палеоантропологічні матеріали: фрагмент правої половини тіла нижньої щелепи, чотири розрізнені зуби (один повністю зруйнований), нижній кінець лівої плечової кістки, два фрагменти правої великомілкової кістки, фрагмент тіла хребця, фрагмент тіла променевої кістки (?).

Розглянемо результати антропологічного вивчення згаданих кісткових останків.

Фрагмент правої частини тіла нижньої щелепи був обламаний спереду на рівні міжальвеолярної перегородки між іклом і другим різцем і ззаду біля комірки другого великого кутного зуба⁹. Чотири зуби виявилися постійними. З них один був I великим кутним (M_1) і при монтуванні альвеолярного краю щелепи легко зайняв відповідне місце в альвеолі, що добре збереглася. Зуб мав досить велику (більшу, ніж M_1 із Заскельне VI, 1972 р.) п'ятибугоркову коронку (розміри див. у табл. 5) з помітними слідами стертості емалі на висоті бугорків. Його три розгалужені корені не мали ознак зрошення. Порожнина зуба охоплювала не тільки коронку, а й шийку, безпосередньо переходячи у досить широкі канали коренів, що характерно для палеоантропів.

Інший зуб може бути діагностований як II малий кутний (P_2), коронка якого має, звичайно, два бугорки (лінгвальний і буккальний) на відміну від коронки відповідного зуба сучасних людей ($VL = 8,0—9,5 \text{ mm}$; $MD = 4,5—6,5$; найбільша ширина — $7,0—8,0 \text{ mm}$; дуже велика, $VL = 8,9$, $MD = 7,2$; ширина $8,0 \text{ mm}$). Порожнина зуба охоплює не лише коронку, а й шийку. Корінь сильно пошкоджений.

Таблиця 5. Розміри коронки I великого корінного зуба викопної нижньої щелепи I сучасної людини, мм

Особи	Медіо-дистальний розмір (MD)	Вестібуло-лінгвальний розмір (VL)
Викопна людина, Заскельне VI (1978 р.)	12,0	10,8
Викопна людина, Заскельне VI (1972 р.)	11,5	10,2
Сучасна людина *	10—13	9—12

* За даними морфологів (див.: Анатомия человека для студентов стоматологических факультетов мед. вузов. — М., 1973).

Третій зуб представлено лише коронкою, що належить, очевидно, II великому кутньому зубу (M_2). Жувальна поверхня зуба без ознак стертисті емалі, що свідчить про недавне його прорізування. Розміром ця коронка не поступалася коронці I великого кутнього зуба, що характерно для людини неандертальського типу.

Четвертий зуб зруйновано і його реставрація неможлива. Вдалося лише визначити, що він мав три корені, що вказує на його належність до групи великих кутніх зубів.

Повне прорізування постійного II малого кутнього зуба (P_2) і недавне прорізування постійного II великого кутнього зуба (M_2) дає змогу визначити вік викопної людини, якій належала згадана щелепа і зуби — приблизно 14 років. Разом з тим уламок нижньої щелепи, при порівнянні його не тільки з щелепами сучасних підлітків, а й дорослих людей, масивний.

Однією із своєрідних особливостей викопної щелепи є те, що щелепно-під'язикова лінія (Linea thylohyoide) добре виражена і має форму косого поздовжнього виступу.

Оскільки цей фрагмент був пошкоджений, з метричних даних вдалося встановити лише висоту тіла на рівні заднього з двох наявних підборідних отворів — 24,4, найбільшу товщину — 14,7, висоту тіла ззаду на рівні I великого кутнього зуба — 24,8, найбільшу товщину тіла — 16,4 мм.

Отже, більшість ознак даного фрагмента нижньої щелепи свідчить про належність його людині неандертальського виду.

Нижній кінець плечової кістки був обламаний у найбільш звуженій частині тіла. Епіфіз його незрощений й виявiti його не вдалося. Порівняння фрагмента плечової кістки з плечовими кістками дітей сучасної людини дає можливість реконструювати довжину кістки, що дорівнює 175 мм (рис. 10). Її товщина в найвужчому місці 143 мм. Отже, вік дитини, якій належала кістка, — приблизно 5—6 років.

Порівняння цих розмірів з розмірами дитячих плечових кісток сучасної людини свідчить про те, що знайдений фрагмент характеризується деяким потовщенням стінок, на що вказують метричні дані (мм): найменша окружність діафіза — 45,6, сагітальний діаметр діафіза — 14,5, товщина передньої компакти — 3,2, товщина задньої компакти — 3,0, сагітальний діаметр порожнини — 8,3, поперечний діаметр діафіза — 14,3, товщина медіальної компакти — 4,0, товщина бокової компакти — 2,8, поперечний діаметр порожнини — 7,5. При цьому сагітальний і поперечний медуллярний показники були дещо нижчі, ніж у сучасних дітей п'ятирічного віку. Найбільш характерною особливістю цієї плечової кістки є помітне розширення (найбільша ширина 26,4 мм) і збільшення глибини (глибина від задньої поверхні тіла 9,9 мм) ямки ліктьового відростка (fossa olecrani), що характерно для людини неандертальського типу.

Права великогомілкова кістка представлена двома фрагментами і пошкоджена приблизно на середину діафіза (рис. 11). Нижній кінець відсутній, він зруйнований у межах нижньої чверті довжини кістки. Верхній кінець ззаду трохи пошкоджений, його вільний епіфіз не виявлено.

Порівняння знайдених викопних фрагментів великомілкової кістки з відповідними кістками дітей сучасної людини дає змогу реконструювати повну довжину кістки, що дорівнює 136 мм, і встановити вік дитини, якій належали фрагменти, — 2—3 роки.

Деякі метричні дані (мм) викопної великомілкової кістки і окружність на рівні середини діафіза — 46,6, сагітальний діаметр діафіза — 17,2, товщина передньої компакти — 5,6, товщина задньої компакти — 3,7, сагітальний діаметр порожнини — 8,6, поперечний діаметр діафіза — 11,8, товщина медіальної компакти — 3,2, товщина бокової компакти — 3,2, поперечний діаметр порожнини — 5,5. Вивчення форми і будови викопної великомілкової кістки свідчить про її деяку зовнішню грацильність при значному збільшенні порівняно з кістками дітей сучасної людини стінок медуллярної порожнини. Медуллярні показники даної кістки були в межах варіабільності для сучасних дорослих людей.

Підсумовуючи результати вивчення кісткових решток викопної людини з III культурного шару мустєрської стоянки Заскельне VI, можна зробити висновок, що останки належали п'ятьом особам дитячого (біля року, 2—3, 5—6 років) і підліткового (10—12, 14—15 років) віку. При цьому всі вони мали більш-менш виражені риси неандертальського типу. Коротко зупинимось на цих особливостях для кожного випадку окремо.

Дитина віком близько одного року. Її кісткові останки представлені лівою променевою кісткою, тілом одного поперекового хребця, трьома фрагментами таза, лівими I і XII ребрами і двома дистальними фалангами I пальця правої і лівої стопи. Неандертальські риси найвиразніше виявляються:

- а) у деякому збільшенні масивності I ребра;
- б) в медіолатеральному викривленні променевої кістки (може іноді бути у сучасної людини лише в дорослому віці);
- в) у значному розширенні і збільшенні масивності дистальних фаланг I пальця стопи. При цьому останню із названих ознак можна віднести до категорії ультралюдських, тобто таких, що відхиляються від сучасної людини у протилежний від сучасних понгід бік.

Дитина 2—3 років. Її скелетні останки представлено: лівою стегновою кісткою без нижнього кінця; двома (правою і лівою) I плюсневими кістками; пошкодженими окремими II—V плюсневими кістками; двома дистальними фалангами I пальця правої і лівої стоп; правою (розломаною посередині) великомілковою кісткою; фрагментом дистальної частини тіла правої стегнової кістки; фрагментами поперекових і грудних хребців; майже повним набором трубчастих кісток кисті; правою (з ще незавершеним процесом окостеніння) головчастою кісткою та лівою ключицею.

Тут було виявлено такі найголовніші неандертальські ознаки:

- а) деяка сплющеність і розширеність стегнової кістки;
- б) збільшення компактного шару тіла великомілкової кістки;
- в) відсутність тильної скошеності основ проксимальних і дистальних фаланг кисті;
- г) збільшення розмірів дистальних фаланг (особливо I пальців) кисті і стопи, збільшення масивності I плюсневих кісток.

Дві останні ознаки можна розінити як ультралюдські. Поряд з переліченими ознаками кисть неандертальської дитини має й деякі примітивні риси, що виявляються у відносному зменшенні довжини I п'ясткової кістки. Що ж до ключиці та фрагментів хребців, то в них не виявлено ніяких особливостей, які різнили б ці кістки від відповідних кісток сучасної людини.

Дитина 5—6 років. Кісткові останки представлені фрагментом дистального кінця та дистальними фалангами II—V пальців кисті. Риси неандертальської спеціалізації виявляються у:

- а) розширенні дистального епіфіза плечової кістки;

б) у збільшенні розмірів (ширини й глибини) ямки для ліктьового відростка ліктьової кістки;

в) у потовщенні компактного шару тіла плечової кістки.

Підліток 10—12 років. Кісткові залишки представлено фрагментом лівої половини нижньої щелепи і повним набором зубів нижньої альвеолярної дуги. Неандертальські риси виявляються у:

а) сплющеності різцевого відділа альвеолярного відростка нижньої щелепи;

б) відсутності підборідного виступу;

в) в переході гребеня вирізки нижньої щелепи не до бічного, а точно до серединного відділу суглобового відростка;

г) збільшенні масивності молярів та ін.

При порівнянні зубів, проведенному В. М. Харитоновим, виявлено деяку спільність з палестинськими (відсутність зрошення коренів молярів) і крапинськими (симетричне розміщення гіпоконуліда) палеоантропами. До того ж наявністю виступаючого протоконіла неандертальський підліток відрізняється від більшості західноєвропейських неандертальців. До примітивних ознак розглядуваної щелепи слід віднести слабкий розвиток підборідної ості та деяку зглаженість двобрюшних ямок.

Підліток 14—15 років. Кісткові останки представлені фрагментом правої половини тіла нижньої щелепи, трьома зубами (один і два великі кутні), трьома середніми і двома проксимальними фалангами (з ще не зрошеними епіфізами) кисті. Неандертальські ознаки цих знахідок такі:

а) загальне збільшення масивності тіла нижньої щелепи;

б) підсилення рельєфу щелепно-під'язикових ліній; в) більші (порівняно із сучасною людиною) розміри коронок I і II великих кутніх, і особливо малого кутнього, зубів;

в) дещо збільшенні розміри фаланг. Ця ознака при відсутності вираженого розширення епіфізів цих фаланг зближує їх з відповідними фалангами палеоантропа із Схул IV. До примітивних ознак даного фрагмента тіла нижньої щелепи слід віднести наявність двох підборідних отворів.

Проведене дослідження кісткових останків викопної людини свідчить про те, що риси неандертальської спеціалізації вже помітно виявляються у дитячому віці. Це дає право використати вивчені палеоантропологічні матеріали для узагальненого антропологічного аналізу.

Вивчення неандертальців Кримського півострова вказує на їх помітний розвиток у напрямі своєрідної спеціалізації, дещо відмінної від західноєвропейських неандертальських форм. У цьому плані заслуговує на увагу дещо збільшена масивність скелету кінцівок, а також сплющеність зап'ястно-п'ясткового суглобу в сагітальній площині¹⁰, що завдяки додатковим пристосуванням не заважає функції протиставлення при захоплюванні рукою великих предметів¹¹. Очевидно, до зазначененої спеціалізації слід також віднести й відсутність тильної скосеності основ проксимальних і дистальних фаланг руки, що виключає тильне прогинання пальців і визначає кисть як мішні, хоч і позбавлені пластичності, захоплюючі кліщі.

Поряд з цим у деяких неандертальців Криму дуже помітно виражені прогресивні риси (збільшення лобової луски у дитини з Старосілля)¹², зменшення загальної масивності луски потиличної кістки та інші у жінки із Заскельної¹³, що не включає і розвитку деяких з них у сапієнтному напрямі.

Е. И. ДАНИЛОВА

Антропологический материал
детских погребений
мустырской стоянки Заскальная VI

Резюме

В работе представлены результаты антропологического исследования всех палеоантропологических находок, полученных в 1972, 1973, 1978 гг. из III культурного слоя мустырской стоянки Заскальная VI Крымской палеолитической экспедицией Института археологии АН УССР в Крыму.

Костные останки принадлежали пяти особям детского и подросткового возраста. При этом выяснилось, что большинство их костей характеризуются более или менее выраженным чертами своеобразной неандертальской специализации. Отмеченное дает право использовать изученные материалы для обобщенного антропологического анализа.

¹ Колосов Ю. Г., Харитонов В. М., Якимов В. П. Открытие скелетных остатков палеоантропа на стоянке Заскальная VI в Крыму. — ВА, 1974, № 6, с. 79—88.

² Колосов Ю. Г., Харитонов В. М., Якимов В. П. Нахodka скелетных остатков неандертальца в Крыму. — БКИЧП, 1975, № 44; Колосов Ю. Г. Аккайские мустырские стоянки и некоторые итоги их исследований. — В кн.: Исследования палеолита в Крыму. Киев, 1979, с. 33—56.

³ Колосов Ю. Г. Аккайские мустырские стоянки...

⁴ Колосов Ю. Г., Харитонов В. М., Якимов В. П. Открытие скелетных остатков..., с. 79—88; Колосов Ю. Г., Харитонов В. М., Якимов В. П. Нахodka скелетных остатков...; Якимов В. П., Харитонов В. М. Проблемы Крымских неандертальцев. — В кн.: Исследование палеолита в Крыму. Киев, 1979, с. 56—66.

⁵ Зубов А. А. Систематические критерии рода Homo и его эволюции. — ВА, 1973, № 43, с. 92—106.

⁶ Данилова Е. И. Эволюция руки. Киев, 1979, с. 188—189.

⁷ Влічек Е. Морфологія першої плястної кости у неандертальців Криму. — ВА, № 53, 1976, с. 25—37.

⁸ Влічек Е. Пропорції конечностей неандертальського ребенка из Киник-Коба. — СЭ, 1974, № 6, с. 104.

⁹ Данилова Е. И. О новых находках неандертальцев в Крыму. — ВА, 1980, № 66, с. 121—124.

¹⁰ Бонч-Осмоловский Г. А. Кисть ископаемого человека из грота Киник-Коба. — В кн.: Палеолит Крыма. М.; Л., 1941, вып. 2, 134 с.

¹¹ Семенов С. А. О противопоставлении большого пальца руки неандертальского человека. — КСИЭ АН СССР, 1950, т. 2, с. 70—74.

¹² Рогинский Я. Н. Морфологические особенности черепа ребенка из поздне-мустырского слоя пещеры Староселья. — СЭ, 1954, № 1.

¹³ Данилова Е. И. Затыльочная кость неандертальца из грота Заскальная V возле Ак-Кая (Крым). — В кн.: Исследование палеолита в Крыму, с. 76—84.

К. К. МАРЧЕНКО

Кухонна кераміка Ольвії
другої половини VI—I ст. до н. е.

Керамічному комплексу античного міста властива внутрішня груба спеціалізація окремих груп кераміки з добре визначенім функціональним призначенням. В цьому представлено різноманітний за технікою виготовлення, морфологічними типами і формами використання парадний, столовий та побутовий посуд. Серед останнього особливе місце займає група кухонної кераміки, якою здебільшого користувалися для приготування їжі на вогні.

До групи кухонної кераміки Ольвії впевнено відносять гончарний кухонний посуд специфічної технології виготовлення і певних морфологічних типів, що обмежуються, як правило, формою каструлі з однією або двома ручками і округлим або сплющеним нестійким денцем та горщиком з округлими плічками і відігнутими назовні вінцями. На поверхні яскраві сліди вогню і кіптяви¹. Значно складніше виявити інші компоненти групи. В цьому зв'язку сумніви викликає ліпна кераміка, яка трапляється в культурних шарах городища². І дійсно, зовнішній вигляд ліпного посуду, порівняно примітивний рівень технології її ви-

готовлення, вузький сталий набір форм, представлений головним чином формою горщика різноманітних модифікацій, вказує на чеобто на необхідність віднесення її до групи кухонної кераміки міста. Чи вправі ми це зробити?

На сьогоднішній день серед поглядів на цю категорію керамічного матеріалу панує дві протилежні точки зору: а) ліпна кераміка — органічна частина керамічного комплексу античного міста, продукт виробництва грецьких переселенців, «необхідний складовий елемент матеріальної культури цього населення є показником натуральності його економіки»³; ліпна кераміка вказує «на значний домішок туземного елемента у складі населення Ольвії»⁴.

Припускаючи вірність першої думки, ми змушені віднести ліпний і гончарний посуд до однієї функціональної групи. Наявність у складі ліпної кераміки типів безперечно інших функцій (світильники, миски, курильниці та ін.) не змінює суті висновку в даному випадку через їх нечисленність.

Принципово інший висновок можна одержати, припустивши правильність другої точки зору. В цьому випадку ліпна кераміка повинна бути носієм значно ширших функцій, як це й було в дійсності на місцевих (тубільних) поселеннях скіфо- античного періоду Північного Причорномор'я, саме тому в ній в значно меншому розчленованому вигляді, ніж в комплексі античної кераміки, представлено столовий і побутовий посуд. Зрозуміло, і при такому підході головне призначення ліпної кераміки лишається попереднім — кухонний посуд. Але недооцінювати роль інших функцій було б методично невірним. Отже, просте об'єднання гончарного кухонного посуду Ольвії з ліпною керамікою в одну функціональну групу комплексу стало б помилкою.

Таким чином, вибір того чи іншого розв'язання повинен бути пов'язаний з виявом присутності або відсутності внутрішнього причинного зв'язку цих двох категорій керамічного матеріалу. При вирішенні цього завдання пряме зіставлення морфологічних рядів гончарної кухонної і ліпної кераміки малопоказове. Очевидно, принципова відмінність технологій і уявлень, пов'язаних із ним, повинна була відбитися на вигляді кераміки, надати їй значних відзнак. Вважається за краще інший шлях. Зіставимо динаміку питомої ваги гончарної кухонної і ліпної кераміки в межах керамічного комплексу Ольвії у часі і просторі, припустивши, що коли ліпний і гончарний посуд — частини однієї функціональної групи, то значні кількісні коливання однієї з складових так або інакше повинні обумовити помітні зміни іншої.

Реалізація цього зіставлення в роботі проведена таким чином. Насамперед встановлюється динаміка загальної кількості уламків гончарної кухонної кераміки в культурних шарах городища відносно решти керамічних груп, але без тари (уламків амфор). Так само визначається характеристика змін питомої ваги ліпного посуду, тобто відносно решти маси керамічних знахідок, включаючи і гончарну кухонну, але теж без тари⁵. Результати, виражені у відсотках, потім порівнюються. Оцінка величини питомої ваги гончарної кухонної і ліпної кераміки проведена з урахуванням рекомендацій, розроблених стосовно умов античного городища⁶.

В роботі використано архівні матеріали розкопок 1948—1970 рр. Ольвійської експедиції ЛВІА АН СРСР з восьми розкопів верхньої частини городища. Розкопки в сукупності дають уявлення про основні функціональні типи районів, що дає можливість говорити про репрезентативність вибірки. Відсутність за цих умов відповідних даних по так званому нижньому місту, на наш погляд, не повинна серйозно впливати на кінцевий результат підрахунків.

Культурні нашарування Ольвії другої половини VI—I ст. до н. е. вдалося розчленувати на дев'ять хронологічних частин. При підрахунках матеріалу використано звичайний статистичний апарат для нерівноточних спостережень⁷. За одиницю спостережень прийнято польовий

Таблиця 1. Гончарна кухонна кераміка

І Номер рядка	ІІ Період до н. е.	ІІІ	ІV		V
			І	М	ЕЗ ¹
1	Друга половина VI ст.			1.457	1.146
2	" " VI—V ст.			3.516	1.93
3	" " VI — середина V ст.			1.39	1.335
4	Середній, %			5.1012	25.19601
5	Кінець VI—V ст.			7,0±2,1	5,7±1,0
6	V—IV ст.				22.2211
7	Друга половина IV — початок III ст.	19.1073 15,9±2,4			6,1±1,0
8	Кінець IV—III ст.	22.1381			32.3231
9	Друга половина III—I ст.	20,1±2,5 19.2730 27,5±2,3			9,3±0,6
10	" " IV—I ст.	18.1885 18,0±2,2			16.1403
11	Середній, %	78.7069 21,7±2,3			17,8—2,5

список, що об'єднує матеріал певного хронологічного відрізку. Ступінь хронологічного забруднення в усіх відібраних списках не перевищує п'яти відсотків. Слід також підкреслити, що при підрахунках гончарної кухонної і ліпної кераміки ми намагалися користуватися однаковою вибіркою списків для кожного розкопу (району). Завдяки цьому досягнута максимальна близькість умов, в яких одержано результати, що порівнюються, і взагалі кількість необхідних для роботи списків виявилася надто обмеженою, особливо для раннього періоду Ольвії.

Проте деякі, як правило, дуже незначні розходження в кількості використаних списків в таблицях викликані критикою джерела. Так, наприклад, список, взятий для підрахунків кількості уламків ліпної кераміки і загальної кількості гончарного посуду, міг бути непридатний для підрахунків кухонної гончарної кераміки, або навпаки. Найчастіше такий відсів відбувався, коли виникали сумніви щодо вірності поділу цікавого нам матеріалу всередині списку. Іноді окремі списки виключались з підрахунків через інформативну несумісність відсотку ліпної або кухонної кераміки, що були в них, відносно даних решти списків вибірки⁸.

Первинні результати виводилися для окремих хронологічних груп у межах розкопів з подальшим об'єднанням в середині для всієї хронологічної групи. Це об'єднання, де загальна кількість спостережень (списків) понад 35 одиниць, проводилося за правилами обчислення вираженої середньої для складної сукупності⁹. Об'єднанню первинних результатів передувала оцінка достовірності їх розходження через середньоквадратичне відхилення середніх¹⁰. Достовірними спостереженнями вважалися ті, що задовольняли 0,05 рівня значущості.

Для визначення середніх за матеріалами закритих комплексів використано апарат для рівноточних спостережень¹¹. Усі випадки введення таких даних у підсумкові таблиці № 1—4 спеціально відзначені.

Перш ніж перейти до розгляду одержаних середніх відсотків, озnamимось із структурою таблиць 1 і 2.

Табл. 1 розбита на 11 рядків і XI стовпчиків. Кожен рядок відповідає одній хронологічній групі. Виняток становлять горизонталі 4 і XI для середніх результатів трьох перших і чотирьох останніх груп. Стовпчику I подана нумерація груп. Період відображає стовпчик II, а в III—X стовпчиках дано розкопи із загальноприйнятими позначеннями

VI	VII	VIII	IX	X	XI
Розкоп					середній, %
E3	E8	E2	E9	E10	
7.523 13,7±3,2 10,1324 10,3±0,7 1,71 18,1918 11,2±1,3 14,1116 12,7±1,2 41,4869 15,4±0,9		2.191	1.210		9,1126 10,9±1,8 17,2334 10,8±0,9
11,700 18,8—3,0	6.335 24,7±5,9	6.545 25,8±4,0 2.94			29,3905 10,0±0,9 52,5571 8,6±1,7 121,16782 13,8±1,8
12,1342 15,8±2,6	25,1940 15,6±1,2	9,1488 35,4±4,8 17,2127 30,0±3,5			46,2961 21,4±3,2 80,8058 19,0±2,5

I, M, E3 тощо¹². Виняток становить стовпчик V, де подано дещо змінений індекс розкопу — E3¹. Розкоп E3 відповідає району дикастерія. В стовпчику XI — середні результати по кожній з хронологічних груп в цілому. Поділ всередині стовпчиків III—IX слідуючий: у лівому верхньому куті проставлено кількість списків, що використані при виведенні середньоваженого відсотку гончарної кухонної кераміки даної хронологічної групи розкопу, далі — загальна кількість уламків кераміки в цих списках, внизу — виведений відсоток із середньою помилкою. Прописом відзначено результати підрахунків кераміки з закритих комплексів, що введені до таблиці з тих чи інших міркувань.

Таблиця 2 — похідна від таблиці 1 — побудована загалом на тих же принципах. Дає уявлення про достовірні інтервали середньоваженого відсотку гончарної кухонної кераміки при заданому рівні значущості.

Така ж структура табл. 3 і 4, де зведено середні відсотки по ліпній кераміці.

Проаналізуємо дані табл. 1 і 2, що ілюструють динаміку питомої ваги гончарної кухонної кераміки в шарах Ольвії.

Аналіз середніх по вертикалях.

Розкоп I (табл. 1, II, III стп.) знаходиться на північно-східній околиці верхнього міста поблизу північної оборонної стіни. Досліджувані шари пов'язуються з житловим районом елліністичного часу. Перевірка значущості відзнак середніх встановлює її для хронологічних груп 7—9, 8—9, 9—10 рядків. Можна стверджувати достовірність збільшення відсотку гончарної кухонної кераміки у шарах другої половини III—I ст. до н. е.¹³ відносно шарів другої половини IV—III ст. до н. е.

Розкоп M (IV стп.) знаходиться на південно-західній околиці міста. Шар пов'язується із житловими комплексами. Для перших трьох хронологічних груп не вдалося виділити достатньої кількості матеріалу. Оцінку середньоваженого відсотку в шарах архаїчного періоду можна дати лише для всіх трьох груп разом — рядок 4, а також для групи, що відповідає в цілому класичному періоду — рядок 6. Надійну інформацію по решті груп виділити не вдалося. Перевірка відзнак середніх рядків 4 і 6 не підтверджує його достовірності. Збільшення відсотку хронологічної групи рядка 6, що спостерігається, в порівнянні з серед-

Таблиця 2. Достовірні інтервали

I Номер рядка	II Період, до н. е.	III	IV	V
		Розкоп		
		I	M	E3 ¹
1	Друга половина VI ст.			
2	" VI—початок V ст.			
3	Друга половина VI—середина V ст.			
4	Середній, %	12,9—1,1	7,8—3,6	
5	Кінець VI—V ст.	15,1—4,9	8,2—4,0	
6	V—IV ¹ ст.			10,5—8,1
7	Друга половина IV—початок III ст.	21,2—10,6		
8	Кінець IV—III ст.	30,3—9,9		
9	Друга половина III—I ст.	46,0—18,8		
10	" IV—I ст.	22,6—13,4		
11	Середній, %	28,8—10,8		

ньою рядка 4 не може бути перенесено з вибірки на весь керамічний комплекс шарів району.

Розкоп E3¹ (V стп.) — центральна частина верхнього міста. Священна ділянка — теменос. Практично розкопаний повністю. Достовірність відзнак середніх підтверджується для рядків 5—6, 5—10, 6—10. Очевидно, що ці відзнаки показують зростання кількості кухонної кераміки в шарах теменоса від класичного до елліністичного періоду і в середині останнього. Початок зростання слід віднести до IV ст. до н. е. Для архаїчного періоду спостережень за шарами виявилося надто мало і достовірної середньої одержати не вдалося. Для цього використано дані за закритими комплексами. При їх введенні до таблиці врахована функціональна стабільність району протягом усього періоду, що розглядається. Достовірність відзнак середньої, одержаних таким чином, встановлена по відношенню середніх рядків 6 і 10, що стверджує факт збільшення питомої ваги гончарної кухонної кераміки в IV ст. до н. е.

Розкоп E3 (VI стп.) розташовано на західному кордоні теменосу. Шари архаїчного періоду пов'язуються головним чином з житловими комплексами. В класичний і першу половину елліністичного періодів територія забудована приміщенням дикастерію (міського суду) і іншими спорудами громадського призначення. Встановлюються достовірні відзнаки середніх рядків 2—6, 2—10, 4—6, 4—8. Одержанна картина коливань відсотків у часі дуже близька спостереженням, зробленим на теменосі. Тут також помітно зростання кількості кухонної кераміки в шарах V—IV ст. до н. е. Величина середнього рядка 10, можливо дещо зменшена через недостатньо високу питому вагу матеріалу кінця III—I ст. в списках цієї групи¹⁴. Проте, як це ми побачимо далі, це зменшення, мабуть, незначне.

Розкоп E8 (VII стп.) розташовано на південь від теменосу поблизу південного кордону міської площа. Для архаїчного періоду даних про характер будівельних комплексів цієї території немає. В класичний і першу половину елліністичного періодів шари пов'язуються з будівлями громадського призначення — будинком гімнасію й утилітарними спорудами. Відзнаки середніх достовірні для рядків 5—6, 5—8, 6—10. Картина зростання питомої ваги гончарної кухонної кераміки в шарах району не тільки повністю співпадає з характером змін середніх в шарах теменосу і території дикастерію (розкопи E3¹ і E3), а й деталізується достовірним збільшенням відсотка в шарах кінця IV—III ст. до н. е.

Проте спостережень за шарами архаїчного періоду для цього району немає. Прийшлося також відмовитися і від введення в таблицю даних закритих комплексів цього часу: значну частину списків матеріалу такого типу об'єктів відкинули через недостатньо чітке визначення групи кухонної кераміки.

VI	VII	VIII	IX	X	XI
Розкоп					середній, %
E8	E8	E2	E9	E10	
22,0—5,4 12,1—8,5					15,4—5,4 12,7—8,9
14,1—8,3 15,3—10,1 17,2—13,6	14,0—4,8 46,4—21,6	16,3—1,1 31,3—14,3	18,9—11,9	15,5—4,5	11,9—8,1 12,9—5,2 17,4—10,2
25,4—12,2	40,0—9,4	36,2—15,4			27,8—15,0
21,5—10,1	18,1—13,1	46,4—24,4 37,4—22,6			24,0—14,0

Цікава відсутність достовірної відзнаки середніх 8 і 10 рядків. У даному випадку в матеріалах списків рядка 10 питома вага кераміки кінця III—I століття до н. е. досить показна. Мабуть, немає підстав припускати помітне зменшення або збільшення кількості гончарної кухонної кераміки в досліджуваному районі з кінця III—I ст. в порівнянні з попереднім часом.

Розкоп Е2 (VIII стп.). Ділянка громадських і торговельних приміщень поблизу східного кордону теменосу. Даних для архаїчного періоду виявилось недостатньо для одержання статистично достовірного результату. Встановлена достовірність різниці середніх для рядків 5, 6, 5—8, 5—10, 5—11, 6—10, що ілюструє помітне збільшення відсотка кухонного посуду в місті, починаючи з IV ст. і в III ст. до н. е. Відсутність відзнак середніх рядків 8 і 10, очевидно, є свідченням стабілізації питомої ваги цієї кераміки в шарах кінця III—I ст. до н. е. Останнє спостереження дає можливість обмежити зростання відсотка рамками першої половини — середини III ст. до н. е. Аналогічна ситуація трапилася і на розкопі Е8, можливо, Е3.

Розкопи Е9 і Е10 (IX, X стп.) закладено з північного боку теменосу для визначення його північного кордону. Середні одержано тільки для рядка 6.

На цьому завершується короткий аналіз середніх процентів гончарної кухонної кераміки в шарах окремих районів по вертикалях. Перш ніж перейти до аналізу зведеніх даних XI стовпчика, порівняймо середні відсотки по рядках у межах окремих хронологічних груп.

Рядок 1. Достовірних відзнак немає. Одержана підсумкова середня з використанням даних по розкопах М, Е3¹ і Е3 характеризує в основному відсоток кухонної кераміки в шарах житлових районів.

Рядок 2. Достовірних відзнак немає. Середній процент XI стовпчика також характеризує головним чином питому вагу кухонної кераміки в шарах житлових районів.

Рядок 4. Відзнаки достовірні між середніми розкопів Е3¹—Е3. Середньоважений відсоток XI стовпчика, виведений без участі даних за закритими комплексами Е3¹, встановлює питому вагу кухонної кераміки в шарах архаїчного періоду для міста в цілому.

Рядок 5. Відзнаки, достовірні для середніх Е3¹—Е3. В даному випадку повторюється ситуація, виявлена на рівні 4-го рядка. Є можливість констатувати таким чином відзнаки окремих районів міста за питомою вагою кухонної кераміки в їх шарах, починаючи з періоду архаїки. Середня 5-го рядка XI стовпчика одержана з використанням даних виключно для територій із громадськими спорудами.

Рядок 6. Кількість відзнак окремих районів по середніх досягає максимуму. Відзнаки, достовірні для середніх М-Е3, М-Е8, М-Е2, М-Е9 М-Е10, Е3¹-Е3, Е3¹-Е8, Е3¹-Е2, Е3¹-Е9, Е3-Е8, Е3-Е10, Е8-Е9, Е8-Е10,

Таблиця 3. Ліпна кераміка

I Номер рядка	II Період	III	IV	V
		Розкоп		
		I	M	E3 ¹
1	Друга половина IV ст.		1.457	1.146
2	Друга половина VI—перша половина V ст.		3.516	1.93
3	Друга половина VI—середина V ст.		1.39	2.356
4	Середній, %		5.1012 $1,7 \pm 0,57$	26.27137 $1,1 \pm 0,2$
5	Кінець VI—V ст.			23.2190
6	V—IV ст.		11.1782 $3,1 \pm 0,6$	44.2981 $1,1 \pm 0,2$
7	Друга половина IV—перша половина III ст.	27.2714 $3,8 \pm 0,5$		
8	Кінець IV—III ст.	32.2322		
9	Друга половина III—I ст.	20.2824 $12,6—2,9$		
10	Друга половина IV—I ст.	19.2007		20.1389 $7,3 \pm 1,0$
11	Середній, %	98.9897 $7,2 \pm 1,6$		

E2-E10. Серед усіх районів особливо помітні за своєю «оригінальністю» E8 і M — відзнаки достовірні у п'яти випадках.

Рядок 8. Достовірних відзнак немає. Можна передбачити наявність нівеліровки питомої ваги гончарної кухонної кераміки в усіх районах міста. Відзначимо, що в той же час відсоток, який нас цікавить, досягає максимуму.

Рядок 10. На цьому рівні також спостерігається нівеліровка середніх окремих районів міста. Виняток становить розкоп E2, де фіксується підвищений відсоток кухонного посуду порівняно із середніми інших районів. Таке відхилення від норми, виявлене ще на рівні рядка 8, вимагає пошуків пояснення за межами статистичного аналізу середніх, можливо, у функціональній особливості розкопу E2. Відомо, що тут в елліністичний період знаходився один із торгових центрів міста, так званий торговий ряд¹⁵. Тому високий відсоток кухонної гончарної кераміки у шарах E2 пояснюється тим, що вона була одним із видів товару цього центру. Висновок підтверджується і зовнішнім виглядом уламків посуду цього типу, виявлених у заповненні торговельних приміщень: усі фрагменти кераміки не мали слідів кіптяви і вогню, тобто ще не були в ужитку¹⁶.

Як видно з аналізу, відзнаки окремих районів міста за наявністю в їх шарах гончарної кухонної кераміки проявляються ще в період архаїки. Максимум відзнак припадає на класичний час. Відзнаки середніх, як правило, фіксують відзнаку житлових районів від територій, зайнятих під громадські споруди, причому для житлових районів характерний більш високий відсоток кухонного посуду. Серед районів, зайнятих під громадські потреби, також є відзнаки. В числі найбільш «оригінальних» територій міста опинився район гімнасію.

Починаючи з кінця IV ст. до н. е. спостерігається нівелювання відсотка до горизонталі. Цей процент, що охопив і більш пізній період, відбувся за рахунок підтягування величини середніх районів із громадськими спорудами до рівня житлових територій.

Проаналізуємо середні XI підсумкової вертикалі, користуючись для цього всією сумою спостережень. В даному випадку достовірні відзнаки таких пар середніх рядків: 1—8, 1—10, 2—8, 2—10, 4—8, 4—10, 5, 6, 5—8, 5—10, 6—8. Серед вказаних пар суттєва відзнака середніх

VI	VII	VIII	IX	X	XI
Розкоп					середній, %
E3	E8	E2	E9	E10	
7.523					9.1126 1,9±0,8
10.1324 $3,2\pm0,8$ 1.71		2.191	1.210		17.2334 3,1±0,6
18.1918 $3,0\pm0,68$ 21.1346 $1,7\pm0,46$ 44.4738 $2,5\pm0,35$	14.3124 $0,21\pm0,09$ 11.1559 $0,3\pm0,1$ 12.1013 $1,0\pm0,4$				30.3926 2,6±0,45 55.5095 $1,0\pm0,27$ 133.15490 2,2±0,36
13.673 $2,3\pm0,7$	7.383 $0,8\pm0,25$	6.545 2.100			58.3923 3,0±0,76
17.1426 $2,7\pm0,8$	34.2559 $6,9\pm1,0$	6.1283 $7,1\pm1,1$ 14.1928 $9,3\pm1,0$	6.571 $6,4\pm1,7$		102.9235 5,9±1,0

рядків 1—8, 5, 6, 6—8. Враховуючи достовірність зростання питомої ваги кухонної кераміки на рівні рядка 6 в шарах районів E3¹, E3, E8 і E2, досить можлива достовірність відзнаки підсумкових середніх рядків 4—6 і 6—10, хоч вона й дещо нижча встановленого рівня. В першому випадку достовірність відзнаки 94,3 %, в другому — 91.

Отримані дані дозволяють зробити слідуючі зауваження про характер змін питомої ваги гончарної кухонної кераміки у часі. Протягом другої половини VI, V і, можливо, першої половини IV ст. до н. е. відсоток цього посуду в керамічному комплексі міста характеризується відносною стабільністю.

Величина відсотка в середньому не перевищує 10—12% загального числа знахідок кераміки в шарі. Помітне збільшення відсотка спостерігається лише на рівні рядка 6 в шарах V—IV ст. до н. е. Беручи до уваги низький відсоток рядка 5 (шари кінця VI—V ст.), можна вважати, що це збільшення цілком відноситься до IV ст., швидше, до його другої половини. Відзначимо також, що сама величина середнього XI вертикаль для IV ст. повинна бути в даному випадку дещо вищою.

Судячи з окремих і підсумкових середніх рядка 8, зростання питомої ваги гончарної кухонної кераміки продовжувалося і в III ст. до н. е., яка на цей час досягла максимуму. Величина середнього в III ст. не перевищує загалом по місту 28%. З кінця III—I ст. відсоток кухонного посуду в загальному балансі керамічного комплексу стабілізується. Ця стабілізація, як видно з середніх рядків 8, 9, 10, стосується більшості районів міста. Окремі збільшення відсотка на цьому рівні (розкоп I) не вплинули на величину загальної середньої.

Так само проведено зіставлення середніх відсотків ліпної кераміки Ольвії за даними підсумкових табл. 3 і 4. Опускаючи подробиці аналізу¹⁷, назовемо лише значущі відзнаки середніх.

Відзнаки середніх по вертикаллях.

Розкоп I (табл. 3, 4, III стп.). Достовірних відзнак середніх немає.

Розкоп M (IV стп.). Достовірних відзнак середніх немає.

Розкоп E3¹ (V стп.). Відзнаки достовірні між середніми рядків 4—10, 5—10, 6—10.

Розкоп E3 (VI стп.). Достовірних відзнак немає.

Таблиця 4. Достовірні інтервали

I Номер рядка	II Період	III	IV	V
		Розкоп		
		I	M	E3 ¹
1	Друга половина VI ст.			
2	Друга половина VI—початок V ст.			5,0—1,4
3	" VI—середина V ст.			
4	Середній, %		3,3—0,1	1,54—0,76
5	Кінець VI—V ст.			
6	V—IV ст.		4,4—1,8	1,6—0,4 1,5—0,7
7	Друга половина IV—III ст.	4,8—2,8		
8	Кінець IV—III ст.	7,8—4,4		
9	Друга половина III—I ст.	15,5—9,7		
10	" IV—I ст.	8,2—2,6		
11	Середній, %	10,4—4,0		9,4—5,2

E8 (VII стовпчик). Відзнаки достовірні між середніми рядків 5—10, 6—10, 8—10.

Розкопи E2, E9, E10 (VII—X стп.). Достовірних відзнак середніх немає.

XI підсумковий стовпчик. Достовірні відзнаки середніх слідуючих рядків: 1—10, 2—5, 2—10, 4—10, 5—8, 6—10, 8—10. Середня рядка 4, виведена за допомогою даних закритих комплексів E3¹ і E3, не врахована. При введенні до аналізу цієї середньої, крім відзначених вище пар, достовірні відзнаки середніх рядків 2—4 і 4—8.

Відзнаки середніх по рядках у межах хронологічних груп.

Рядок 2. Достовірних відзнак немає.

Рядок 4. Відзнаки достовірні між середніми відсотками районів M — E8, E3¹ — E3, E3 — E8.

Рядок 5. Відзнаки достовірні між середніми районів E3¹ — E8, E3 — E8.

Рядок 6. Відзнаки достовірні між середніми районів M — E3¹, M — E8, E3 — E3¹, E3¹ — E9, E3¹ — E10, E3 — E8, E8 — E9, E8 — E10.

Рядок 8. Відзнаки достовірні між I — E3, I — E8.

Рядок 10. Відзнаки достовірні між E3¹ — E3, E3 — E8¹⁸.

Загальні висновки аналізу даних табл. 3 і 4. Відзнаки у відсотку ліпної кераміки в шарах окремих районів міста встановлюються з археологічного періоду по III ст. до н. е. включно. Для шарів житлових квартир, як правило, характерний більш високий відсоток ліпного посуду, ніж для районів, зайнятих під громадські потреби. В межах районів останнього типу також виявляються території, що мають значні відзнаки в середніх. Максимум відзнак припадає на класичний період. З початком II ст. відбувається загальна нівеліровка відсотка.

Разом з тим є всі підстави вважати, що питома вага ліпної кераміки в комплексі Ольвії, яка лишається загалом стабільною (не вище 3—4 %) протягом другої половини VI—IV і частини III ст. до н. е., достовірно збільшується лише в другій половині III ст. або навіть наприкінці його. Величина середнього по місту в цей час не перевищувала 5 %. В II—I ст. до н. е. зростання відсотка продовжувалося. Величина середнього не вище 10 %.

На користь віднесення початку збільшення питомої ваги кераміки, зробленої від руки, ще до III ст. до н. е., незважаючи на відсутність достовірних відзнак середніх рядків 6—8, свідчить про наявність зна-чущих відзнак відсотків рядків 4—8 і 5—8. Проте слід відзначити, що в цей час зростання відсотка ліпного посуду не набуло тієї загальності, яку ми бачимо пізніше.

І дійсно, в III ст. (рядок 8) в місті продовжували функціонувати великі об'єкти громадського характеру. Як встановлено нами, в районі такого типу об'єктів в обігу знаходилася мінімальна в порівнянні з

VI	VII	VIII	IX	X	XI
Розкоп					середній, %
E3	E8	E2	E9	E10	
					3,7—0,1 4,4—1,8
4,4—1,6	0,4—0,02				3,5—1,7 1,8—0,6
2,7—0,7 3,2—1,8	0,5—0,1 1,9—0,1		4,2—1,61	3,4—1,4	1,5—0,5 2,9—1,5
3,8—0,8	1,4—0,2				4,5—1,5
4,4—1,0	8,9—4,9	9,9—4,3 8,4—4,2	10,8—2,0		7,8—4,2

житловими кварталами кількість ліпної кераміки. Це зауваження добре ілюструється низьким стабільним відсотком кераміки в районах дикастерію і гімнасію (розкопи E3—E8) протягом другої половини IV—III ст. Порівняно висока питома вага ліпного посуду спостерігається в цей час лише в житлових районах (розкоп I). З іншого боку, відомо, що в II ст. (рядки 9, 10) загинула більшість громадських споруд міста і загальна площа, зайнята під громадські потреби, різко скорочується¹⁹. Разом з їх руйнуванням чітко спостерігається збільшення питомої ваги ліпної кераміки і в шарах цих районів. Величина відсотка при цьому виявляється приблизно рівною середнім житлових кварталів.

Всі вищезазначені факти і міркування були висловлені при зіставленні гончарної кухонної і ліпної кераміки з керамічним комплексом міста. І, нарешті, перейдемо до порівняння одержаних даних між собою. Таке зіставлення доцільніше провести в кількох аспектах.

1. При порівнянні абсолютних питомої ваги гончарної і ліпної кераміки в межах одних і тих же розкопів деяка умовність такого зіставлення очевидна, бо при ньому не враховується середня помилка середніх. Проте окремі спостереження досить показові. Так, наприклад, виявляється, що для шарів районів з громадськими спорудами характерний менш концентрований вміст ліпної кераміки відносно кухонної гончарної, ніж у житлових районах. Починаючи з III ст. і пізніше в багатьох районах міста, і насамперед в районах з громадськими спорудами, спостерігається поступове зростання питомої ваги ліпного посуду відносно кухонного.

2. Порівнямо достовірні відзнаки середніх гончарної кухонної і ліпної кераміки за хронологічними групами. Через те що в усіх випадках відзнаки такого типу вже було виявлено і аналіз цих відзнак відносноожної з груп проведено, лишається тільки зіставити результати спостережень. При цьому виявляється як певна подібність висновків, так і їх суттєве розходження. Так, якщо відзнаки окремих районів міста за вміщенням в їх шарах кухонної і ліпної кераміки виникають одночасно ще в архаїчний період і досягають максимуму в класичний, фіксуючи, як правило, функціональні відзнаки територій, то нівелювання середніх гончарного кухонного посуду починається значно раніше, ще в IV ст., і не пов'язується з радикальними змінами у функціях окремих районів, тоді як нівелювання відсотків ліпної кераміки, що почалося лише в II ст., діагностує загибель споруд громадського характеру. В цьому зв'язку слід відзначити, що ступінь концентрації в шарах посуду без використання гончарного круга взагалі більш показова при визначенні функціональної приналежності окремих районів, ніж кухонної.

3. Розходження динаміки середніх відсотків гончарної кухонної і ліпної кераміки особливо виявляється при їх зіставленні у часі, яке

найзручніше провести графічно, використовуючи для побудови графіка вже проведений аналіз статистичної достовірності відзнак середніх.

Динаміка питомої ваги обох груп кераміки (див. графік) відбуває генеральну, узагальнену, статистично достовірну спрямованість змін відсотків. Складається враження, що ці зміни не пов'язані між собою: забагато відмін. Для підтвердження зауваження обчислимо коефіцієнт кореляції середніх XI стовпчика табл. 1 і 3²⁰. Він дорівнює 0,02. Гра-

ничне значення величини коефіцієнта кореляції при заданому рівні значущості повинно бути не менше 0,75²¹. Отже, зміни питомої ваги груп кераміки, що вивчаються, в часі не корелюють.

Таким чином, зіставлені результати спостережень дали можливість вбачати значну самостійність, незв'язаність змін динаміки середніх груп матеріалу. Отже, гончарна кухонна і ліпна кераміка в умовах побутування її в межах керамічного комплексу Ольвії другої половини VI—I ст. до н. е. не являли собою органічно єдиної функціональної групи. Припущення, за яким ліпний посуд — явище значною мірою зовнішнє відносно групи кухонної кераміки і, як наслідок, відносно всього керамічного комплексу Ольвії, — віправдано.

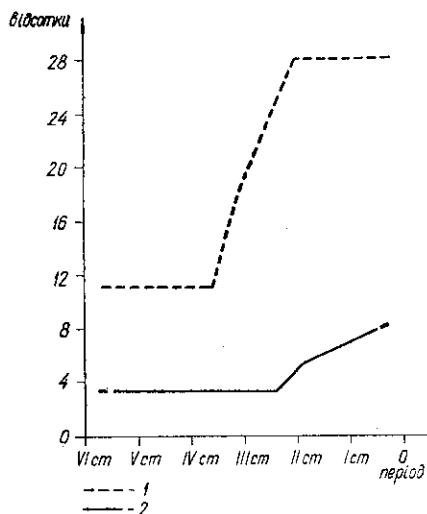
На закінчення коротко зупинимось на причинах, що, на нашу думку, могли вплинути на величину питомої ваги груп кухонного посуду

Графік зміни середніх відсотків гончарної кухонної і ліпної кераміки Ольвії другої половини VI—I ст. ст. до н. е.: кружальна кухонна (1) і ліпна (2) кераміка.

в керамічному комплексі міста. З чим можна пов'язати відносну стабільність відсотка кухонної кераміки періоду другої половини VI—першої половини IV ст.? Мабуть у цьому факті можна вбачати непряме відбиття відносної стабільності цілого ряду факторів більш складного порядку, серед яких насамперед слід назвати форму господарювання і соціально-економічну структуру населення Ольвії цього часу.

Залежність величини питомої ваги кухонного посуду від факторів такого роду виявляється досить повно в елліністичний період. Звертаючись до археологічних даних і свідчень писемних джерел, ми бачимо, що початок збільшення відсотка цієї кераміки співпадає з часом глибокої соціальної, військової і політичної кризи другої половини IV ст., що викликала серйозні зміни у соціально-економічній структурі міста²². Відносне покращення матеріального становища незаможних шарів, збільшення вільного населення міста за рахунок звільнених рабів, що спостерігається наприкінці третьої четверті IV ст., широкий розмах будівництва, що йде за цим²³, не могли не сприяти появі гострої потреби у різноманітніх предметах першої необхідності, і насамперед в побутовій кераміці. Завдяки виробничим можливостям, місто в цей час спромоглося швидко налагодити розширене виробництво і продаж на внутрішній ринок необхідної кількості столового і головне різного за призначенням побутового посуду²⁴. Звичайно, значним компонентом цього випуску була кухонна кераміка²⁵.

Одним з другорядних, але досить можливих факторів, що впливали на величину питомої ваги кухонної кераміки, в елліністичний період, слід вважати звичай жертвового пригощання в Ольвії за рахунок держави, в якому брала участь досить значна кількість мешканців²⁶. Для проведення таких заходів поряд з різноманітним посудом необхідна

велика кількість звичайної кухонної кераміки. Не випадково рядки 6 і 8 (табл. 1) демонструють нам особливо помітне збільшення відсотка цієї групи саме в районах громадського харчування — Е3¹, Е3, Е8.

Відомо, що з другої половини III ст. до н. е. загальне економічне і військово-політичне становище полісу різко погіршилося²⁷. Починається поступовий відплів жителів міста, що посилюється у II ст., одночасно слабішають і виробничі можливості Ольвії, що, безперечно, відбилося на виробництві керамічної продукції, загальний обсяг якої в цей час знижується. Складні процеси, що, очевидно, принципово не відбились на соціально-економічній структурі, мало вплинули і на величину питомої ваги кухонної кераміки у виробництві посуду. Значні зміни в цьому розумінні, що відбулися у другій половині IV — першій половині III ст., виявилися міцно зафікованими у часі.

Щодо пояснення динаміки питомої ваги групи ліпного посуду, то, очевидно, в даному випадку більш ймовірним буде виходити з припущення її генетичної відзнаки від керамічного комплексу еллінської частини населення міста. Досить вірогідно у цьому зв'язку, що відносна стабільність відсотка групи в загальному балансі керамічних знахідок із шару протягом довгого часу — друга половина VI — перша половина III ст. до н. е., — відбиває, звичайно дуже приблизно, певну стабільність співвідношення числа жителів еллінського і тубільного походження в Ольвії, яку поліс міг підтримувати зовсім несвідомо. Знаменно, що саме з другої половини III ст. — часу значного погіршення загального становища в Ольвії, з одного боку, і активізації варварських племен в степах Північно-Західного Причорномор'я — з другого, ця стабільність помітно порушується. І, очевидно, збільшення питомої ваги ліпної кераміки в комплексі, що спостерігається в цей період, стало наслідком зростання туземного елемента у складі міського населення.

Привертає увагу також і надзвичайно низький відсоток ліпного посуду протягом усього цього періоду в житті Ольвії, особливо в архаїчний і класичний час. Остання обставина особливо проявляється при порівнянні даних з попередніми оцінками відсотка ліпної кераміки в комплексах античних поселень округи Ольвії²⁸. Контраст виявляється настільки разочаруючий, що ставить Ольвію у виключне становище, підкреслюючи первісно специфічний, безсумнівно, міський характер її керамічного комплексу, на який зовнішній (варварський) вплив навіть наприкінці елліністичного періоду був відносно слабкий.

К. К. МАРЧЕНКО

**Кухонная керамика Ольвии
второй половины VI—I в. до н. э.**

Резюме

В статье устанавливается объем группы кухонной посуды Ольвии в керамическом комплексе второй половины VI—I в. до н. э. и называются причины, воздействовавшие на его динамику.

Используя некоторые наиболее общие приемы математической статистики, автор сопоставляет во времени удельные веса гончарной кухонной и лепной керамики (ближних в функциональном отношении) города по восьми раскопам (районам). Анализ исходных данных позволяет сделать вывод об отсутствии внутренней причинной зависимости весов названных категорий материала. На этом основании к группе кухонной посуды эллинской части населения Ольвии отнесена только гончарная кухонная керамика, наличие же в керамическом комплексе города лепной посуды (во всяком случае, ее основной части) объясняется внедрением в состав его населения местных (туземных) жителей Северного Причерноморья.

¹ Книпович Т. Н. Керамика местного производства из раскопа И. — В кн.: Ольвия. Київ, 1949, т. 1, с. 136—144, табл. XXIX—XXXII.

² Капошина С. И. О скіфських елементах в культуре Ольвии. — МІА, 1956, № 50, с. 160.

³ Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. — Киев, 1966, с. 168.

⁴ Книпович Т. Н. Вказ. праця, с. 136.

⁵ Виключення з підрахунків уламків тари викликане, по-перше, надзвичайно великою питомою вагою цієї групи в керамічному комплексі міста, що невідповідає загальному обсягу розрахунків, і, по-друге, вузькою спеціалізацією амфор, які при будь-яких припущеннях відмінні в функціональному відношенні порівняно з більшістю гончарного кухонного ліпного посуду.

⁶ Марченко К. К. Концентрация лепной керамики в Ольвии второй половины VI—I вв. до н. э. — СА, 1972, № 4, с. 60—61.

⁷ Щиголев В. М. Математическая обработка наблюдений. — М., 1969, с. 227.

⁸ Абезгауз Г. Г., Тронь А. П., Коленкин Ю. Н., Коровина И. А. Справочник по вероятностным расчетам. — М., 1970, с. 312.

⁹ Рокицкий П. Ф. Основы вариационной статистики для биологов. Минск, 1961, с. 27, 43.

¹⁰ Вознесенский В. Л. Первичная обработка экспериментальных данных. — Л., 1969, с. 58.

¹¹ Щиголев В. М. Вказ. праця, с. 215.

¹² Див. плани Ольвії: Карасев А. Н. Монументальные памятники Ольвийского теменоса. — В кн.: Ольвия. М.; Л., 1964, с. 29; Славин Л. М. Здесь был город Ольвия. — Киев, 1961, с. 18.

¹³ I ст. до н. е. в керамічних комплексах Ольвії не виділяється. Наявність у списках кераміки цього часу умовна.

¹⁴ Невелика питома вага кераміки кінця III—I ст. до н. е. в списках рядка 10 пояснюється тим, що на території міста, зайнятій зараз розкопом ЕЗ, протягом довгого часу відбувалась ерозія верхніх напластувань ґрунту. Тому найпізніші частини культурного шару елліністичного часу дуже пошкоджені (див.: Карасев А. Н. Вказ. праця, с. 28—29).

¹⁵ Леви Е. И. Ольвийская агора. — МИА, 1956, № 50, с. 53.

¹⁶ Там же, с. 64, 72.

¹⁷ Детальніше див.: Марченко К. К. Вказ. праця, с. 59.

¹⁸ Достовірність відзнак рядка 10 в процесі аналізу була піддана сумнівам: величина відсотка ліпної кераміки на ЕЗ виявилася заниженою через майже повну відсутність у списках групи матеріалів II—I ст. до н. е.

¹⁹ Леви Е. И. Ольвийская агора, с. 113; Леви Е. И. Итоги раскопок Ольвийского теменоса и агоры (1951—1960). — В кн.: Ольвия. М.; Л., 1964; Карасев А. Н. Указ. соч., с. 46; Славин Л. М. Основные итоги исследований Ольвии за последние годы. — В кн.: Докл. VI науч. конф. Ин-та археологии. Киев, 1958, с. 130.

²⁰ Вознесенский В. Л. Вказ. праця, с. 69.

²¹ Там же, с. 71.

²² Леви Е. И. Ольвийская агора, с. 112—113.

²³ Славин Л. М. Ольвия как город в VI—I вв. до н. э. — СА, 1958, 28, с. 255.

²⁴ Книпович Т. Н. Вказ. праця, с. 167.

²⁵ Там же.

²⁶ Леви Е. И. Две ольвийские надписи с упоминанием храма Аполлона. — КСИА, 1963, № 95, с. 7; Леви Е. И. Материалы Ольвийского теменоса. — В кн.: Ольвия. М.; Л., 1964, с. 153—154.

²⁷ Леви Е. И. Ольвийская агора, с. 115—116.

²⁸ Штительман Ф. М. Городища, поселения и могильники Бугского лимана VII—II вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук (рукопись). — Киев, 1951, с. 92; Капошина С. И. Из истории греческой колонизации Нижнего Поднестровья. — МИА, 1956, № 50, с. 243; Доманский Я. В. Из истории населения Нижнего Поднестровья в VII—IV вв. до н. э. — АСГЭ, 1961, вып. 2, с. 33; Русакова А. С. Поселения Петуховки I біля Ольвії. — Археологія, 1967, вып. 21, с. 210; Синіцин М. С. Поселения в с. Варварівка за розкопками 1938 р. — Праці ОДУ, т. 149. Серія історичних наук, 1958, вип. 7, с. 130.

Е. О. СИМОНОВИЧ

Черняхівська кераміка Подніпров'я

Серед черняхівської кераміки миски — друга по кількості категорія після горщиків і горщикоподібного посуду. Вони належать до провідних форм столового посуду і різноманітні за формою і орнаментом. Трапляється багато посудин, виготовлених на крузі і вкритих лощінням. Розміри різні — від мініатюрних посудинок до великих мисок-ваз. Миски поділяються на групи, з яких перші три — найпоширеніші: миски закритого типу з чітко вираженою біконічністю тулуба; миски за-

критого* типу із слабо вираженою біконічністю; миски відкритого типу**; півсферичні і конічні миски; миски-вази з трьома ручками; мископодібні посудини.

Для виготовлення мисок використовували тонку глину. Ю. Ю. Круг відмічає, що місцеві гончарі додержувались загальноприйнятих традицій у виборі сировини, як показують петрографічні дослідження шліфів.

Автор відмічає «надзвичайну подібність матеріалу по мікроструктурі, взятого з різних пам'яток...», а значить, і певний його відбір¹. Зрідка глина піддавалась попередній обробці. Відомі миски, виготовлені з грубої глини сірого чи чорного кольору, які не мають слідів копоті.

Миски закритого типу з чітко вираженою біконічністю (395 екз.; рис. 1***). Ця група посуду відрізняється кутом нахилу верхньої частини тулуба у місці його перетину — до 70°. Переважають посудини приземкуватих форм, оскільки глибокі миски майже не представлені. Серед них виділяються: I. миски з нечітко профільованим краєм і чітко вираженою біконічністю тулуба (варіанти *a*, *b*, *c*); II. миски з нечітко профільованим краєм і опукло-біконічним тулубом (*g*, *d*, *e*); III. миски з чітко виділеним краєм і чіткою біконічністю тулуба (*ж*, *з*, *и*); IV. миски з чітко виділеним краєм і опукло-біконічним тулубом (*к*, *л*, *м*). Найчисленніші миски — I і III типів, тобто посудини з різким перегином тулуба. Деякі посудини цієї групи орнаментовані в різній техніці: лощінням, валиками, жолобками, пунктиром, виконаним зубчастим коліщатком, вдавленням і додатковим профілюванням по грані тулуба.

Подібні миски трапляються в усіх районах поширення черняхівських пам'яток. Лише тип II не виявлено на причорноморських пам'ятках гирла Дніпра, що пояснюється випадковістю. Підтвердженням цієї згадки є знахідки мисок типу II на іншій причорноморській пам'ятці поблизу м. Одеси, в Кисельові². Очевидним є зв'язок даної групи мисок з провінціально-римським посудом перших століть нашої ери. Тут майже зовсім немає глибоких мисок, характерних для північних пам'яток³. Відомі навіть випадки певного наслідування античним формам з валиком чи виділеною смugoю над перегином тулуба посудини.

Миски закритого типу з ледве вираженою біконічністю (377 екз.; рис. 2). До даної групи входять посудини, кут нахилу стінок у верхній частині тулуба яких дорівнює 70—90°. На відміну від першої групи тут часто трапляються досить глибокі миски. Розміри різні, але переважають посудини з діаметром краю близько 20 см. Для їх оздоблення застосовували всі відомі черняхівським гончарами прийоми нанесення візерунків. Орнамент розміщувався у верхній частині тулуба миски. Унікальною в цьому відношенні є миска з Коблева в Причорномор'ї, оз-

* До цього типу відносяться миски, діаметр вінець яких менший від максимального діаметру тулуба (про принципи класифікації кераміки див.: Симонович Е. О. Черняхівські горщики Подніпров'я. — Археологія. — 1981, 36, с. 46).

** До цього відносяться миски, діаметр краю яких перевищує максимальний діаметр тулуба. Класифікаційні таблиці (рис. 1—10), які характеризують ту чи іншу групу кераміки, створені за єдиним принципом. В таблицях кожна група посуду розподіляється на типи, позначені римськими цифрами, та варіанти, позначені літерами. Зліва діаграми відбивають кількість посудин чи уламків типу або ж варіанти, внизу показано територіальне розміщення.

*** Умовні позначення до всіх рисунків подано так: трикутник — ліпна, квадрат — лощена посудина. Вертикальні діаграми з цифрами внизу показують загальну кількість посудин даного типу (римські цифри), а також підтипов (літерні позначення збоку діаграм). Горизонтальні діаграми мають уявлення про територіальне поширення посудин даної категорії: у Причорномор'ї (блій колір), Нижньому Подніпров'ї (сітчаста штриховка) і Середньому Подніпров'ї (горизонтальна штриховка). При цьому, надбудова з косою штриховою у правому кінці діаграми характеризує кількість знахідок подібних посудин на Волині, тоді як відрізок з косою штриховою внизу праворуч свідчить про їх розповсюдження на Лівобережжі. В колі — число вражованих екземплярів даної категорії посуду.

добрена чередуванням лощених і матових вертикальних ділянок у нижній частині тулуба, та мисочки з могильника поблизу с. Овчарня радгоспу Придніпровського на Нижньому Дніпрі, прикрашена чеканно-штампованим орнаментом, який спускається смугами на нижню частину посудини (рис. 2, 33, 48).

Серед мисок з нечітко вираженою біконічністю виділено: I. миски з непрофільованим краєм і ледве розчленованим перегином тулуба (*a*, *b*); II. миски з нечітко профільованим краєм і чітко вираженою біко-

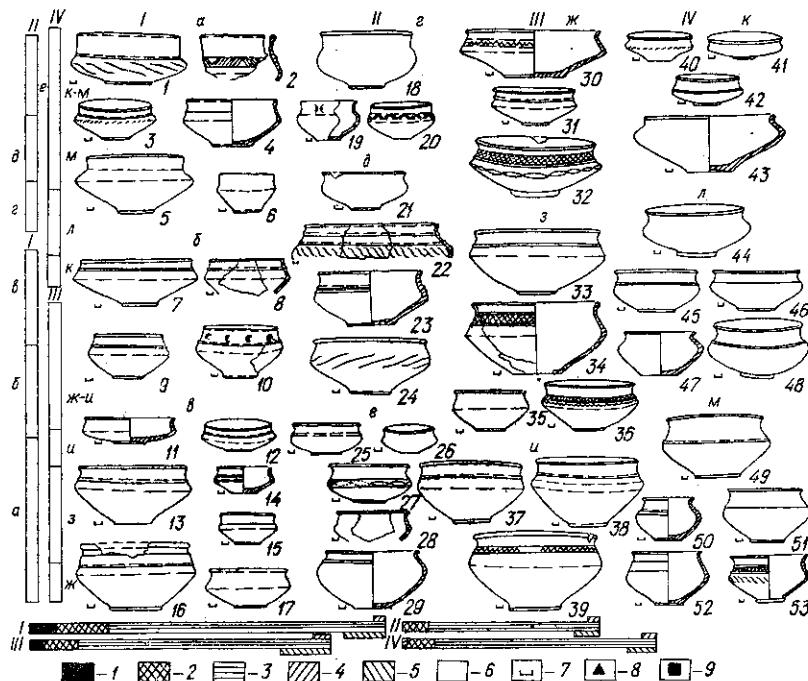

Рис. 1. Миски закритого типу з чітко вираженою біконічністю.

1 — Коровинці; 2 — Августинівка; 3 — Курська обл. (музей); 4 — Ранжеве; 5 — Семенівка; 6, 29 — Овчарня радгоспу Придніпровського; 7, 44 — Дерев'яна обухівська; 8 — Тілігуло-Березанка; 9 — Вовчинці; 10 — Завадівка; 11, 14, 23, 30, 43, 47, 50 — Журавка ольшанська; 12, 52 — Черняхів; 13 — Новоселівка; 15, 38, 40 — Лохвиця; 16, 45 — Новоолександровка; 17 — Кантемірівка; 18, 49 — Голубівка; 19 — Ромашки; 20 — Рудка; 21, 24 — Полтавщина; 22 — Гридасове; 25 — Дідовиця; 26, 41, 48 — Черняхів або Ромашки; 27, 47 — Гурбинці; 28 — Кут; 31 — Телешівка; 32 — Катеринівка; 33 — Ольшанка; 34 — Кам'янка-Дніпровська; 35 — Переяслав-Хмельницький; 36, 53 — Коблево; 37 — Новопавлівка; 39 — Клепачі; 42 — Жовнін; 51 — район Поросся.

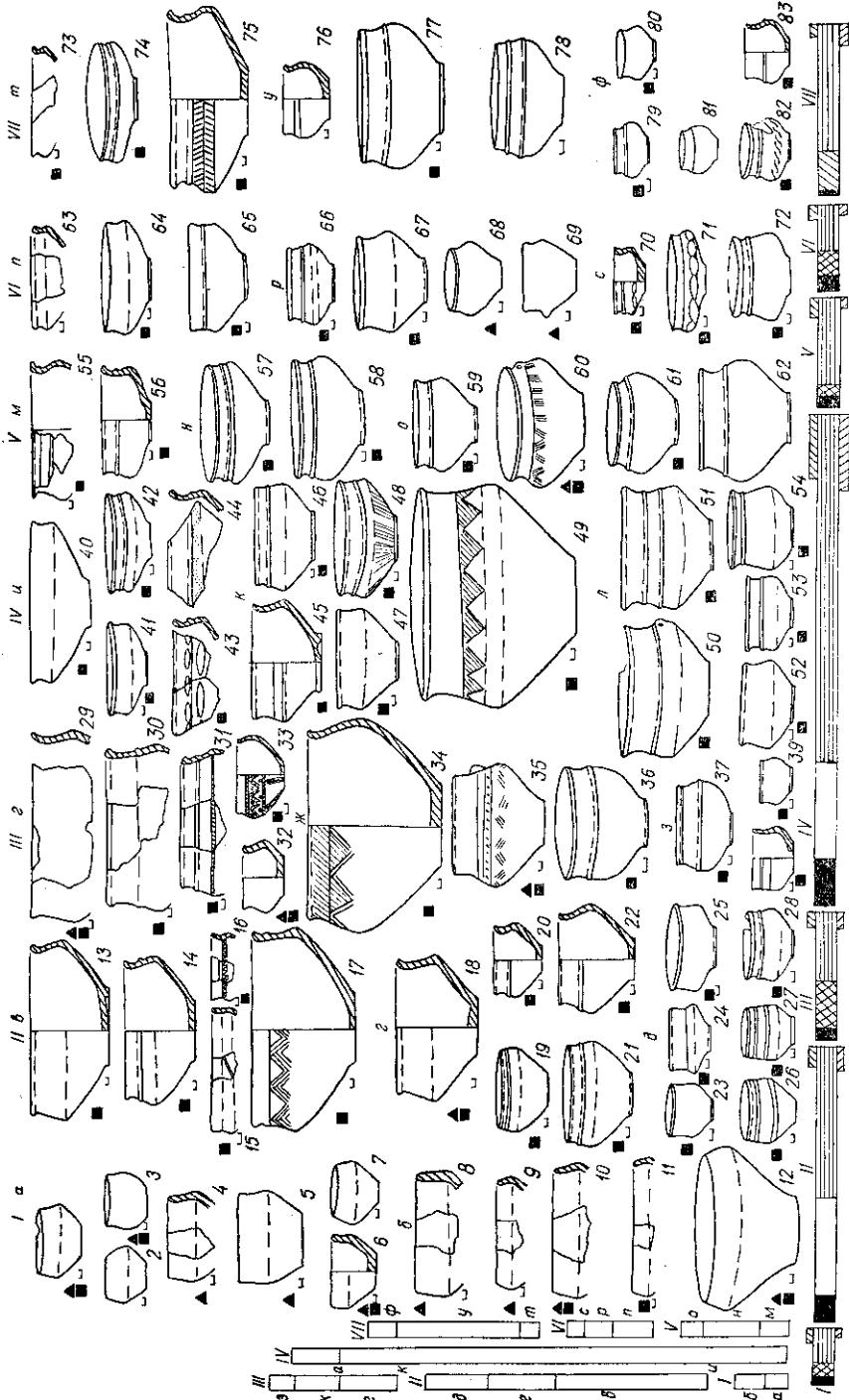
Умовні позначення:

1 — Причорномор'я; 2 — Нижнє Подніпров'я; 3 — Середнє Подніпров'я; 4 — Волинь, 5 — Лівобережжя, 6 — кількісний показник, 7 — масштаб однієї посудини, 8 — ліпна посудина, 9 — лощена посудина.

нічністю (*i*, *k*, *l*); V. миски з профільованим краєм і опукло-біконічним тулубом (*m*, *n*, *o*); VI. миски з прогнутою верхньою частиною тулуба і чітко вираженою біконічністю (*p*, *r*, *c*); VII. миски з прогнутою верхньою частиною тулуба і округло-біконічним корпусом (*t*, *u*, *f*).

Тип IV — найчисленніший. Він трапляється в усіх районах черняхівської культури. При виясненні його джерел можна зіставити його з західками культури ямних поховань Польщі. Глибокі біконічні профільовані і опукло-біконічні миски характерні для венедської культури на її ранньому і пізньому періодах існування. Але ми не вважаємо, що миски закритого типу з ледве вираженою біконічністю тулуба знаходять аналогії лише в закордонних областях. Якщо звернутися до типології зарубинецької кераміки, зіставленої Кухаренком Ю. В.⁴⁻⁵, то в ряді випадків простежуються певні елементи подібності з черняхівськими мисками. На пізньоскіфських і сарматських пам'ятках трапляються ліпні і гончарні сіроглиняні миски, близькі до зарубинецьких і черня-

Рис. 2. Миски за-
критого типу із
слабо вираженою
біконічністю.

хівських⁶. Проте допустиме існування місцевого впливу на формування черняхівського столового посуду. Подальший розвиток нечітко-біконічних глибоких мисок насамперед простежується на Заході, в тому числі і в районах, зайнятих західними слов'янами. Тепер вважається доведеною наявність мископодібних посудин для слов'янської кераміки. Більшість з них, на думку Е. Вані та інших дослідників, відносяться до типів провінціально-римського посуду⁷. Саму ознаку біконічності ранньосередньовічного слов'янського посуду в лісостепових і лісових районах Подніпров'я деякі дослідники вважають як визначальну етнокультурну ознаку⁸. Недостатня вивченість стародавніх слов'янських пам'яток Подніпров'я, відсутність могильників VI—VII ст. н. е. (саме в могильники, судячи з попереднього періоду, попадав столовий посуд, зокрема і біконічні миски) утруднює остаточне розв'язання питання про їх еволюцію.

Миски відкритого типу (497 екз.; рис. 3). Ці посудини, хоч дещо і переважають кількісно кожну із окремо взятих серій біконічних мисок, але при їх об'єднанні вже поступаються описаним вище двом групам кераміки. Миски відкритого типу використовувались також як столовий посуд. Порівняно з біконічними мисками цей посуд значно простіший, майже позбавлений орнаментації. Розміри відносно сталі — в середньому діаметр 20—22, хоча трапляються екземпляри і до 30 см. Їх часто виліплювали вручну. Більшість мисок нелощені, лише четверта частина вкрита лощінням. Відзначено специфічний прийом прикрашування так званим смугастим лощінням. На нижній частині тулуба посудин чередувались горизонтальні лощені лінії з смугами, залишеними матовими з метою створення певного орнаментального ефекту⁹.

Виділено слідуючі типи відкритих мисок: I. миски з ледве профільованим тулубом (*a, b, v, g*); II. миски з нечітким перегином тулуба і вертикально або майже вертикально поставленою верхньою частиною тулуба (*d, e, ж*). III. миски з чітким перегином тулуба і з прогнутою стінкою верхньої частини тулуба (*з, і, к*).

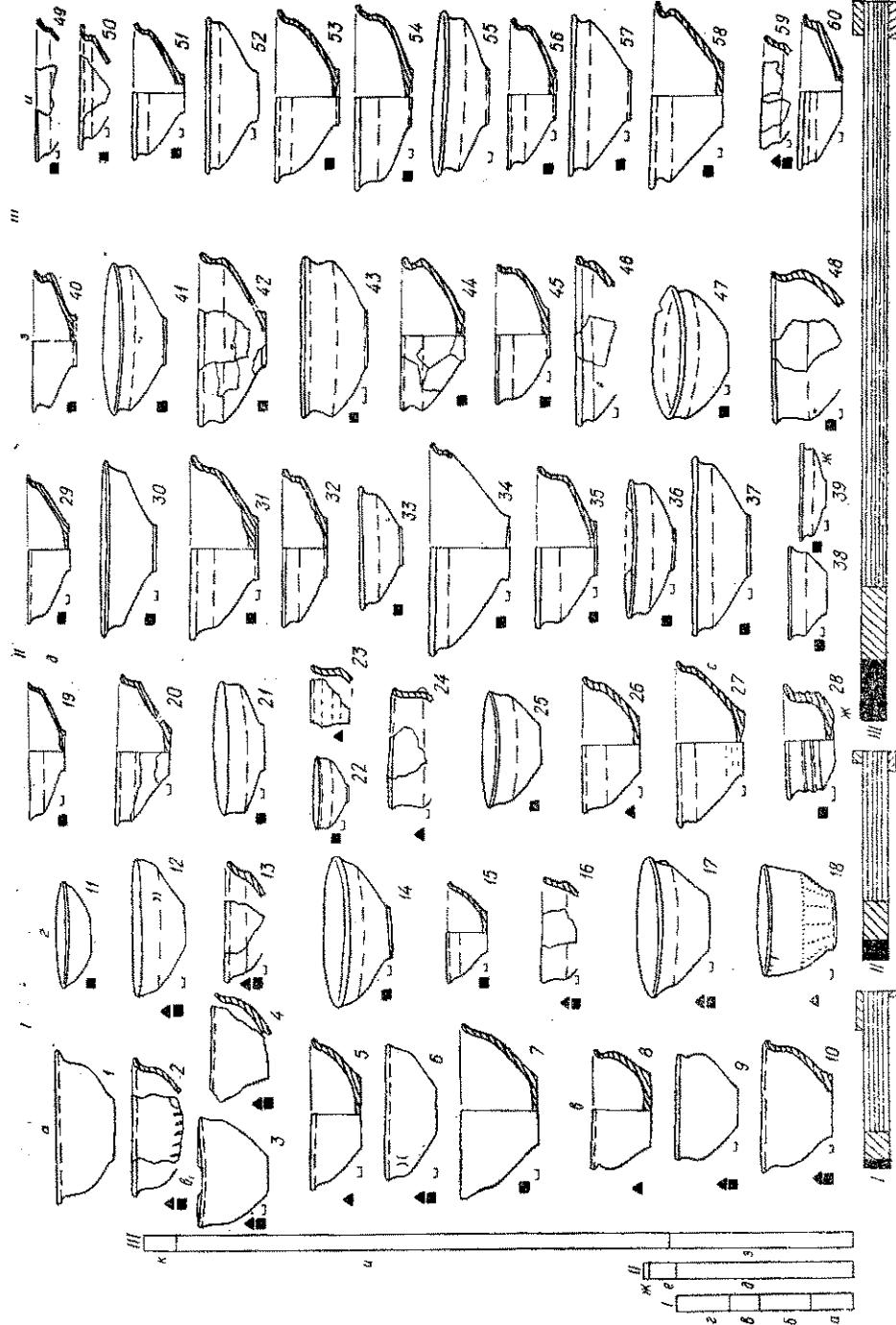
Тип III — найчисленніший. Зафіковано повсюдне поширення мисок відкритого типу, хоча посудини I типу для півдня мало характерні.

Серед попередників черняхівської культури на її території — миски відкритого типу, представлені в пам'ятках зарубинецького типу. В зоні її поширення простежуються аналогії всім типам і варіантам черняхівських мисок Подніпров'я. Деяка своєрідність останніх порівняно з зарубинецькими проявляється у виготовленні їх на гончарському крузі. Досить відкриті миски і у сусідів черняхівських племен у Центральній Європі, які відносяться до латенського часу. На це вказує в своїй праці, присвячений ранньоримській кераміці Моравії, Г. М. Пернічка¹⁰. В. П. Петров, розглянувши подніпровську зарубинецьку кераміку, вважає миски відкритого типу архаїчним явищем і вбачає в зародженні подібного посуду місцеві корені¹¹. Можливі зв'язки зарубинецьких і черняхівських старожитностей підтверджують факти їх поєднання на одній пам'ятці (Вишеньки, Ржищев, Пища́льники та ін.)¹².

Півсферичні і конічні миски (117 екз.; рис. 4). Із-за подібності цих груп розглянемо їх разом. До півсферичних мисок відносяться посудини з більш чи менш розлогими плавно вигнутими від dna до краю стінками (тип I, варіанти *a, b, в*). Прямі чи майже прямі стінки, які розширюються до верху, є ознакою для зарахування посудин до конічних мисок (тип II, варіанти *г, д, е*). Серед обох типів є виняткові посудини, які знаходяться внизу таблиці. Розміри таких мисок невеликі і зрідка діаметр їх перевищує 16—18 см. Їх використовували як столовий посуд для їжі та пиття. Посудини з проколотими наскрізь дірочками вживалися як цідилки для приготування сиру. Відомі цілі екземпляри таких посудин (або їх уламки), виготовлені на гончарському крузі і добре обпалені, оскільки тривалий час повинні були

Рис. 3. Миски відкритого типу.

1—20 — Кам'янка-Дніпровська; 2 — Дерев'ячі; 3 — Полинське; 4, 32, 51, 66 — Коблево; 5, 26, 27, 31, 34, 44, 63 — Очаківський район; 21 — Придніпровського; 6, 12 — Раковець; 7, 15, 40, 48, 50, 55—58 — Журавка-Сульянська; 9 — Городище Полонка; 10, 53 — Нілігудо-Бересанка; 11, 25, 41, 54 — Черніхів; 13, 29 — Діловиціна; 14 — Федорівка; 16, 59 — Лопатівка; 17 — Моваче; 18 — Лебединська; 19, 30, 45 — Переяслав; 21 — Хмельницький; 22 — Чиркава; 23, 80 — Камінка; 24 — Лески; 28 — район Запоріжжя (музей); 31 — Миколаївка; 35 — Завадівка; 36 — Черніхів або Ромашків; 37 — Новоселівська; 39, 55 — Лохвиця; 42, 49 — Раніжеве; 43 — Курська обл. (музей); 46 — Новий Михайлів; 47 — Залізняк; 52 — Мала Плюснівка; 49 — Ломоносівка; 51 — Вікторівка; 52 — Погранична (музей); 67 — Телешівка.

піддаватись дії вологи. Оздоблювались миски обох типів надзвичайно рідко.

Півсферичні миски майже вдвое перевищують кількість конічних мисок. Обидва типи розповсюджені навіть у найвіддаленіших один від одного територіях. Кількість їх ще збільшується і за рахунок посудин, виготовлених з нижньої частини горщиків і мисок. Такий посуд — розповсюджена знахідка в черняхівських похованнях.

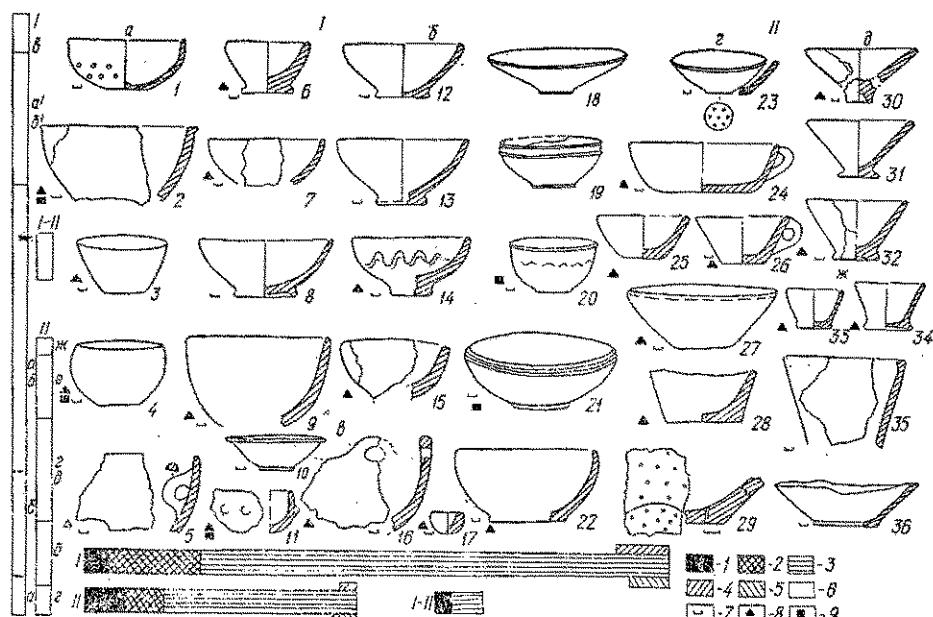

Рис. 4. Півсферичні конічні миски.

1 — Ягнатин; 2 — Пражев; 3, 20 — Компанійці; 4 — Дорев'яне волинське; 5 — Лески; 6, 8, 12, 13, 24, 25, 29, 31, 35 — Журавка ольшанська; 7 — Діловщина; 9, 22 — Новософіївка; 10 — Кантемирівка; 11 — Ромашки; 14 — Балка Тягника; 15 — Микільське; 16 — Осокорівка; 17 — Попівка; 18, 19 — Черняхів; 21, 23 — Черібихів або Ромашки; 26 — Княжни лубенський; 27 — Привільне; 28 — Вікторівка; 30 — Ломовате I; 32 — Ракіжеве; 33, 34 — Авдієво; 36 — Ка'янка-Дніпровська.

Найпростіші форми конічних і півсферичних мисок черняхівської культури не мають яскраво виражених специфічних рис, що утруднює розв'язання питання про їх походження. Вони можуть порівнюватись з посудинами античного виробництва, які, як і конічні примітивні посудинки, часто трапляються на пізньоскіфських городищах і могильниках Нижнього Дніпра. Підтверджуються тісні зв'язки цього населення з черняхівським¹³ і виникає питання, чи не звідси в культуру полів поховань проникли форми подібної кераміки.

Миски-вази (91 екз.; рис. 5). Ознаками, що відрізняють миски-вази від іншого посуду, є наявність трьох виступів або вушок, симетрично розміщених на однаковій віддалі під вінцями або на грані перегину тулуба. Порівняно з іншими мисками часто мають широкий горизонтальний край і великі розміри. Ця своєрідна серія кераміки насамперед пов'язана з культом. Більшість посудин прикрашена орнаментом, який має сакральний зміст¹⁴. Очевидно, вони використовувались для здійснення ритуальних обмивань або ж узливань. Миски-вази трапляються в похованнях часто разом з кубком або іншою посудиною, необхідною для черпання рідини. Більшість їх ретельно виготовлялась на гончарському крузі і покривалась лощінням. Зрідка трапляються і ліпні посудини. Наприклад, миска з шишечками-виступами із Компанійців або ж мініатюрна модель такої посудини із дитячого поховання в Журівці (рис. 5, 7, 9). Діаметр посудин від 24—25 до 30, зрідка до 40 см. Висота їх завжди менша їх діаметра.

До відмінних ознак цієї групи посуду належать чіткість або плавність перегину тулуба та приземкуватість або глибина посудини. Виходячи з цього, миски-вази поділяються на два основних типи: I. миски-вази з нерізким перегином тулуба (*a*, *b*, *c*); II. миски-вази з більш чи менш різким перегином тулуба (*d*, *e*, *f*). Останні переважають і повсюдно поширені. Посудин I типу в два з половиною рази менше за кількістю і вони невідомі в Причорномор'ї. Тривухі миски-вази ві-

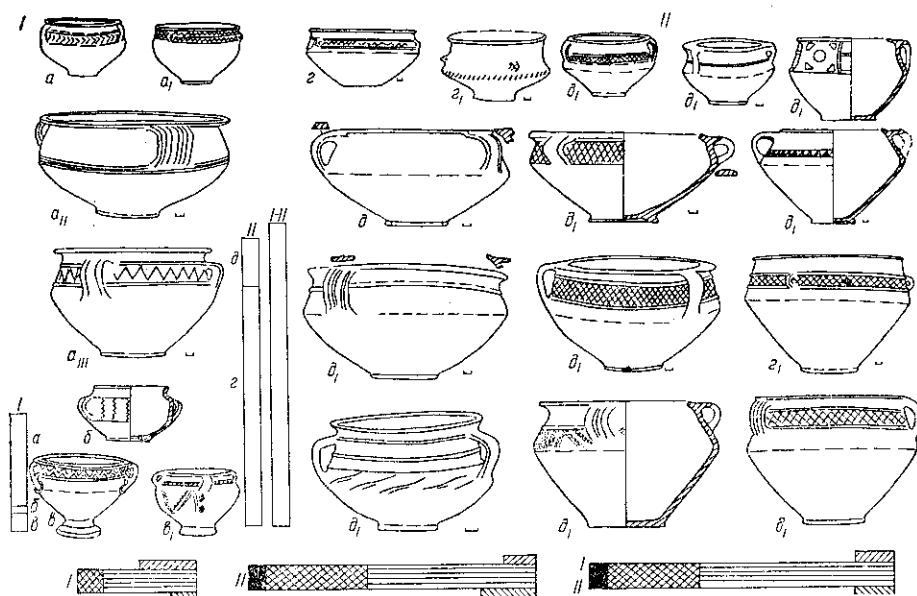

Рис. 5. Миски-вази.

1, 17 — Черняхів; 2 — Рулка; 3 — Дерев'яне волинське; 4 — Середнє Подніпров'я; 5 — Переяслав-Хмельницький; 6 — Лепесівка; 7 — Раковець; 8, 19 — Журавка ольшанська; 9, 17, 20 — Кам'янка-Дніпровська; 9 — Компаніїці; 10 — Миколаїв; 12 — Коблево; 13 — Черняхів; 14 — Августинівка; 15 — Самородня; 18 — Буряки; 21 — Раковець.

домі в зарубинецькій культурі. Але більш вірогідною є їх поява з районів, зайнятих венедсько-пшеворською культурою. Про це свідчить подібність біконічних мисок-ваз типу знайдених в Кам'янці-Дніпровській (рис. 5, 20) з аналогічними на території Польщі¹⁵. Те ж стосується і посудин на високому піддоні (рис. 5, 6, 7), звичайних для пшеворського посуду і посуду, який має загладжені контури тулуба¹⁶. Очевидно, провінціально-римська кераміка вплинула на формування і виготовлення мисок-ваз¹⁷. Така специфічна деталь, як і протягнуті у вушка лепесівських ваз глиняні кільця (рис. 5, 6), на думку М. А. Тиханової, свідчить про наслідування античному металевому посуду¹⁸. Підтвердженням цього є і «різке» прикріплення ручок на мисках-вазах, як на посудині із с. Новоолександровка в Надпоріжжі (рис. 5, 10). Починаючи з V ст. н. е., миски-вази на території Подніпров'я безслідно зникають, що, очевидно, пов'язано зі зміною культурних уявлень.

Миски на високому піддоні (7 екз.; рис. 6). Ця і наступні варіанти мископодібних посудин в кераміці культури полів поховань зустрічаються рідко. Посудин, які зберегли повний профіль, мало, а уламки верхньої частини посудин або високі ніжки, взяті окремо, не дають можливості включити кераміку в цю групу. На рис. 6 видно, що одна чи дві посудини утворюють самостійні типи, яких нами виділено чотири.

Миски на високому піддоні трапляються переважно в областях Середнього Подніпров'я і Волині. На прикладі цього посуду яскраво

простежується зв'язок ліпної і гончарної кераміки. Немає сумнівів відносно появи цих мисок у черняхівській культурі від зарубинецької і пшеворської кераміки.

Мископодібні посудини з широким краєм (22 екз.; рис. 6А). Серія посуду з широким горизонтальним краєм з точки зору формальної типології могла б бути розподілена серед мисок інших груп. Але така деталь оформлення краю мисок дуже характерна і рідка (крім вінець

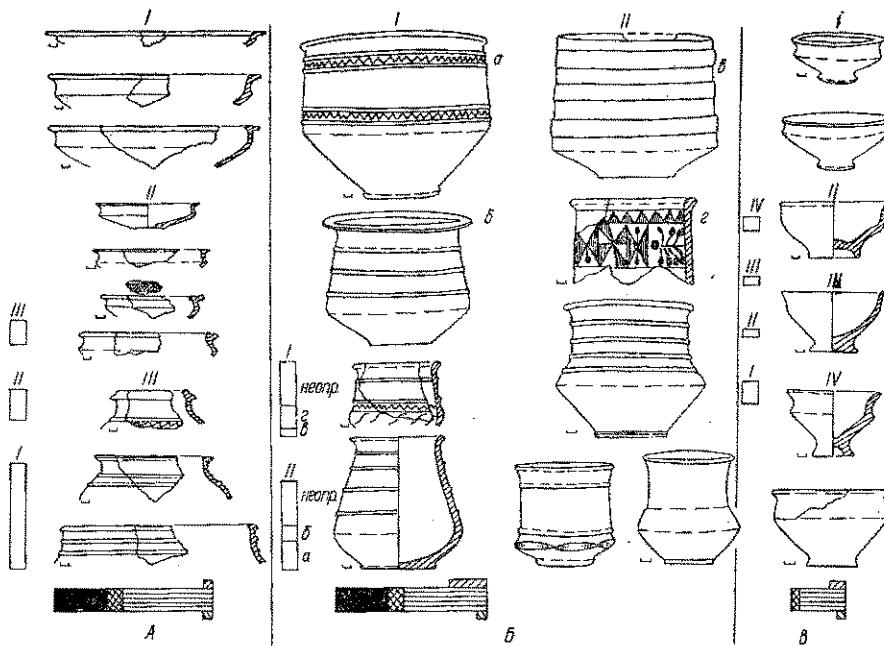

Рис. 6. Мископодібні посудини з широким краєм (А); кухлеподібні посудини (Б) і миски на високому піддоні (В).

А. 1 — Вікторівка; 2, 7, 8 — Журавка ольшанська; 3 — Кантемірівка; 4 — Лохвиця; 5, 6 — Раніжеве; 9 — Золота Балка; 10 — Бриків.

Б. 1, 6 — Лепесівка; 2, 5, 8 — Черняхів; 3 — Полтавщина (музей); 4 — Журавка ольшанська; 7 — Жовин; 9 — Раковець.

В. 1 — Лохвиця; 2 — Черняхів; 3 — Журавка ольшанська; 4 — Ягнятин; 5 — Богуслав; 6 — Раковець.

мисок-ваз), що сприяло відокремленню цього посуду в особливу групу. Подібна кераміка поділена на три групи. Розміри в більшості лощених гончарних мисок не стабільні для кожного із виділених типів. Найчисленніші миски відкритого типу з таким оформленням вінець.

Територіальне поширення мисок з широким горизонтальним краєм дає можливість у певній мірі розв'язати питання про їх походження. Більшість такого посуду походить із південних областей Причорномор'я і Нижнього Подніпров'я. Значний відсоток середньодніпровських знахідок становить посуд із Журавки, де місцеві гончарі опанували виробництво мисок з широким горизонтальним краєм. Така кераміка трапляється і серед лепесівських матеріалів¹⁹.

Характерною ознакою кухлеподібного посуду і кухлів є наявність або відсутність ручки. Для останніх ще і характерні великі розміри.

Кухлеподібний посуд (36 екз.; рис. 6Б). Цей посуд завдяки деяким своїм особливостям подібний до миски. Іх відрізняє велика витягнутість пропорцій, максимальне розширення і біконічний перегин у нижній частині тулуба. Цей столовий за призначенням посуд виготовлявся на гончарському кругі і покривався лощінням. Колір посудин сірий або чорний. Крім горизонтальних валиків, на верхній частині тулуба трапляються лощені орнаменти і простежується додаткове профілювання по грані перегину тулуба.

Виділено два типи такого посуду: I. біконічні від більш приземкуватих до продовгуватих (а, б); II. циліндрично-біконічні (в, г). За кількістю обидва типи рівнозначні, а всього їх небагато. Трапляються в південних та середньодніпровських областях. Генезис і походження цього посуду, очевидно, подібний до кухлів з ручками, про що буде йти мова нижче.

Кухлі (37 екз.; рис. 7). Посудини для рідини — кухлі є хоча і не особливо пошироеною формою черняхівської кераміки, але достатньо

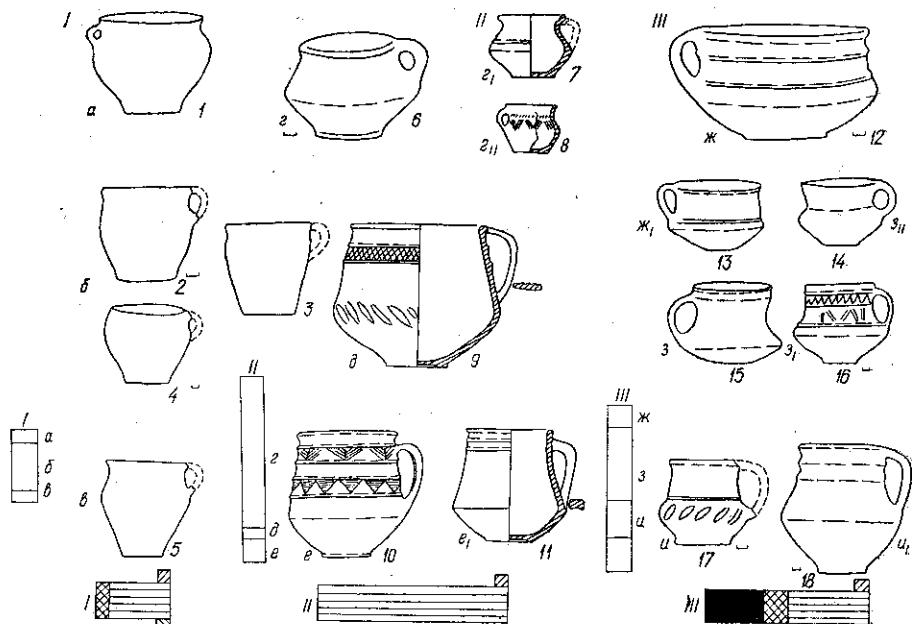

Рис. 7. Кухлі.

1, 5, 13, 15 — Черняхів; 2 — Гурбинці; 3 — Вікторівка; 4 — Лепесівка; 6 — Курська обл. (музеї); 7 — Водяне; 8 — Пражев; 9, 11 — Овчарня радгоспу Придніпровського; 10 — Заплази; 12 — Коблево; 14 — Баєв; 16 — Поросся; 17 — Піщана; 18 — Новоолександровка.

характерною, яка доповнює її своєрідність. В. П. Петров, описуючи кухлі черняхівського могильника, вказував на їх подібність до глеків, але звертав увагу на те, що вони відрізняються від останніх «великою шириною горла, значно меншою висотою»²⁰. Ліпний і гончарний посуд цього виду коливається в розмірах від спеціально виготовлених для годування дітей мініатюрних посудинок до великих. Одна така велика мископодібна гончарна посудина з ручкою вживалась для урни на південнодніпровському могильнику поблизу Овчарні радгоспу Придніпровського (рис. 7, 9). Звичайний середній діаметр горла становить 10—14—17 см. Серед кухлів Подніпров'я нами виділено три типи: I. опуклобокі посудини з максимальним розширенням тулуба у верхній третині висоти (а, б, в); II. біконічні з максимальним розширенням тулуба приблизно посередині висоти або в нижній третині (г, д, е); III. біконічні з прогнутою верхньою частиною тулуба і максимальним його розширенням у нижній третині висоти (ж, з, і)²¹. Лише посуд I типу переважно виготовлявся вручну, хоча і серед інших типів відомі ліпні екземпляри, наприклад кухоль із с. Піщани на Поросся (рис. 7, 17).

Кухлі I типу за кількістю поступаються кухлям II і III типів. Поширення всіх трьох типів повсюдне. Частина кухлів відноситься за походженням до зарубинецької культури (тип I)²², а інша — на південь, у північно-кавказькі і степові прости, що прилягають до них. Але вже не раз відмічалась специфіка сарматського посуду цього виду і особливості подібної кераміки причорноморських міст²³.

Глеки (192 екз.; рис. 8). Як відмічав В. П. Петров, «однією із особливостей глеків черняхівського могильника є різноманітність їх форм. Майже кожен екземпляр являє собою типологічну групу»²⁴, що особливо стосується серії пам'яток Подніпров'я.

Крім столового призначення, досить вірогідним є використання глеків і при здійсненні релігійних церемоній. На це вказує орнаментація, наприклад, на глеку із Ромашківського могильника, семантика

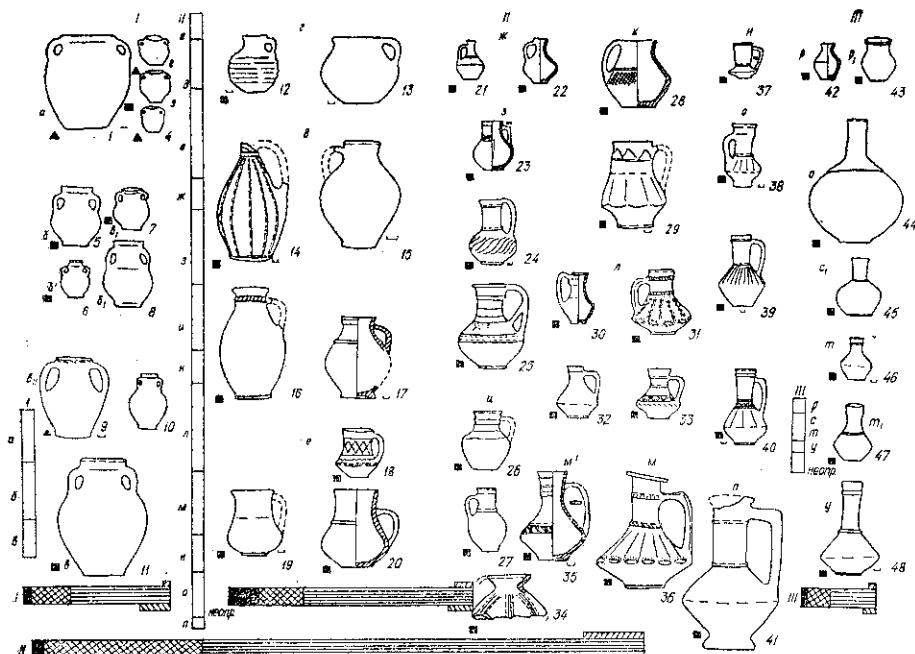

Рис. 8. Глеки.

1 — Компанійці; 2 — Лепесівка; 3, 6, 7, 10, 21, 27, 33, 35, 43, 47 — Черняхів; 4, 42 — Вікторівка; 5, 9, 13, 24, 28, 45 — Новоолександровка; 8 — Пішальники; 11, 30 — Переяслав-Хмельницький; 12 — Костянинець; 14 — Завадівка; 15 — Авдієво; 40 — Овчарки радгоспу Придніпровського; 16 — хут. Холодний; 17 — Дідовиця; 19 — Костянинець; 18 — Рудка; 20, 25, 26 — Ромашки; 29, 29 — Журавка ольшанська; 23 — Коблево; 29 — Баен; 31 — Суми; 32 — Гурбниця; 34 — Ранжеве; 36 — Коровинці; 37 — Писарівка; 38 — Черняхів або Ромазики; 41 — Дніпропетровщина (музей); 44 — Голубівка; 46 — Бистрик; 48 — Полтавщина (музей).

якого детально розглянута Б. А. Рибаковим²⁵ (рис. 8, 25). Поряд з гончарними відомі і ліпні глеки. Більшість із них вкрита лощінням. Колір посудин від сірого до чорного. Глина тонка, обпал рівномірний. Узори різноманітні, особливо у глеків з однією ручкою. Глеки характеризують три основних елементи: будова горла, тулуба і, при наявності, характерні деталі будови і форми ручок або ручки. Поділяємо глеки на типи: I. з двома ручками (*a, b, v*); II. з однією ручкою (*g, d, e, ж, з, i, к, л, м, н, о, п*); III. без ручок (*p, с, т, у*)²⁶.

Значно переважають глеки з однією ручкою. Сума вражованих посудин I і III типів не становить і половини кількості глеків з однією ручкою. Глеки відомі на всіх придніпровсько-причорноморських пам'ятках, лише в районах гирла Дніпра його менше. Середньодніпровські знахідки багаточисленні. Тут представлено і більшість зразків орнаментації посудин. Питання походження різноманітних форм глеків можна вирішити лише попередньо, тому, щоб не повторюватись, відсилаємо до роботи Б. В. Магомедова²⁷. Але, незважаючи на правомірність його пошукув прототипів черняхівського посуду серед кераміки сусідніх іноетнічних народів, на нашу думку, автору необхідно було б більше підкреслити стилістичну і технологічну, майже до орнаментальної, спільність більшості черняхівських глеків. Навіть якщо вірно визначені джерела подібного посуду, в культурі полів поховань

вони набули своєрідних рис, що відрізняє їх від провінціально-римських і гето-дакійських і тим більше від сарматського посуду цього роду. Мало місце не тільки вироблення певних своєрідних черняхівських типів глеків, на що вказує Б. В. Магомедов, але і переробка привнесених зовні форм посудин.

У наступні за черняхівським періоди окрім ремінісценції форм і орнаментів глеків культури полів поховань простежуються в кераміці

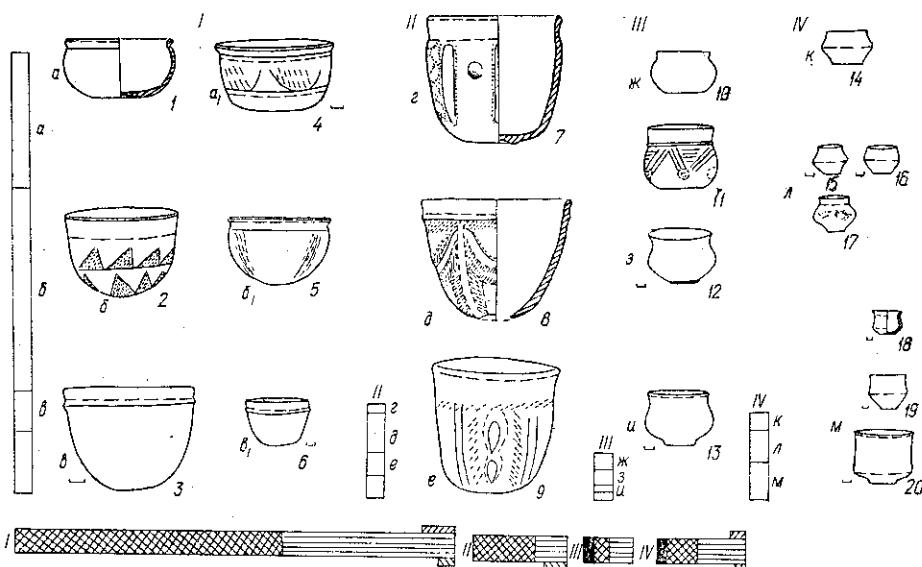

Рис. 9. Кубки.

1 — Кирівка; 2 — Черняхів; 3 — Ромашки; 4, 19 — Раковець; 5 — Кам'янка-Дніпровська; 6, 15 — Компаніїці; 7 — Кантемирівка; 8 — Кліпачі; 9 — Овчарня радгоспу Придніпровського; 10, 14 — Августинівка; 11, 12 — Ромашки або Черняхів; 13 — Коблево; 16 — Дерев'яне волинське; 17, 18 — Журавка ольшанська; 20 — Переяслав-Хмельницький.

типу Канцерки²⁸, яка, на думку А. Т. Сміленко, значно відрізняється від салтівської²⁹.

Кубки (85 екз.; рис. 9). Яскраву сторінку в історію керамічного ремесла Подніпров'я вписали майстри, які виготовляли чудові черняхівські кубки. Інколи важко їх класифіковати із-за багатства індивідуальних відхилень у формі та орнаментації. Деякі посудини повторюють у мініатюрі форми горщиків, мисок, і особливо скляних чарок, популярних у римський час. Кубок був необхідним складовим елементом повного асортименту столового посуду. Знахідки у похованнях посудин у вигляді кубків всередині, тривухих культових мисок-ваз і складна семантика орнаментації, яка часто їх покриває, є свідченням використання їх при здійсненні ритуальних дій. Трапляються як гончарні, так і ліпні посудини. Найголовніші їх типи: I. півсферичні кубки (*a, b, e*); II. продовгуваті півовальни форми (*c, d, e*); III. опуклобокі «горшкоподібні» (*f, g, i*); IV. біконічні (*k, l, m*).

Найбільш повно в басейні Дніпра представлені півсферичні кубки, «півовальні» посудини, які тісно примикають типологічно до перших. Але вони нехарактерні для Причорномор'я, а II тип невідомий і на Волині.

Незважаючи на подібність перших двох типів черняхівських кубків за формою до античних скляних посудин, все ж глиняні кубки культури полів поховань повинні бути визнані самобутнім явищем, яке характеризує культуру. На це вказує своєрідна орнаментація — рельєфна, пролощена, пунктирна і штампована, яка часто повністю покриває тулуб посудини. Орнаментаційні схеми скляних античних і глиняних черняхівських кубків не співпадають³⁰.

Подібність посудин III і IV типів з черняхівськими горщиками і мисками позбавляє від необхідності робити здогадки відносно їх виникнення. Горшкоподібні опуклобокі і біконічні форми не можна вважати зовсім зниклими і в наступні за черняхівським періоди. Про це свідчить, наприклад, слов'янський посуд, названий З. Вані мисками³¹. Деякі прості типи кераміки пам'яток Пеньківка-Пастирське можна зіставити з окремими варіантами черняхівських кубків.

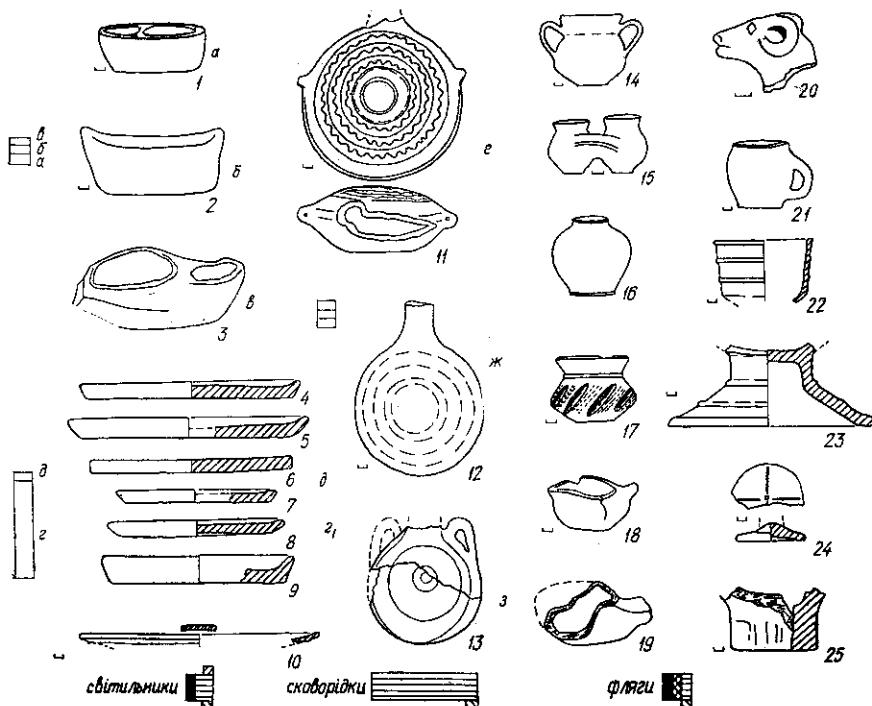

Рис. 10. Світильники (1—3), сковорідки (4—9), фляги (11—13), ллячки (18, 19) та інші рідкісні категорії посуду.

1 — Гурбінці; 2, 20, 21, 23 — Лепесівка; 3, 24 — Коблево; 4, 8, 9, 19 — Журавка ольшанська; 5 — Лески; 6 — Новоліпівське; 7 — Ломовате I; 10 — Грушівка; 11 — Журавка прилуцька; 12 — Волошське; 13 — Мала Корениха; 14 — Полоти; 15 — Кам'янка-Дніпровська; 16 — Черняхів; 17 — Жовнін; 18 — Радуцьківка; 22 — Ранжеве; 25 — Жуківці.

Рідкісні посудини (рис. 10). До цього типу в черняхівській культурі відносяться світильники, сковорідки, фляги і ряд інших посудин. Не виключено, що до рідкісних ці посудини відносяться через недостатню вивченість черняхівських пам'яток, зокрема поселень з їх своєрідним керамічним набором побутового господарського і виробничого посуду.

Світильники в черняхівській культурі представлені трьома екземплярами (Гурбінці, Коблево, Лепесівка) (рис. 10, 1—3). Вони не вважаються характерними місцевими знахідками. Не викликає сумнівів їх запозичення від населення варваризованих античних центрів, що чітко видно за аналогічними посудинами, наприклад, за знахідкою в одній із могил в с. Коблеві в Причорномор'ї³².

Глиняних сковорід та їх уламків є 12 екземплярів. Різняться між собою підняттям і оформленням вінець. Діаметр сковорідок коливається від 13—15 до 30 см. Знахідки походять із середньодніпровських поселень в Журавці ольшанській, Лісках, Ломоватому-І та із Новоліпівського (рис. 10, 4—9). І. І. Ляпушкін вважає сковорідки характерною ознакою ранньосередньовічної слов'янської кераміки³³, але, очевидно, поява їх в культурі місцевих племен відноситься до пізньоримського періоду.

Глиняні фляги відомі в трьох екземплярах і є випадковими знахідками (рис. 10, 11—13). Виготовлені вони на гончарному кругу із сірої глини і походять із Волинського, Журавки Прилукської і Малої Коренихи. Очевидно, цей тип посудин проник в райони черняхівської культури від кочових іраноязичних племен³⁴, хоча використання подібних посудин населенням античних причорноморських центрів було відоме ще в елліністичну епоху³⁵.

Посудини, що відносяться до металургійного і ювелірного виробництва, нечисленні. В. П. Петров і Н. М. Кравченко описали знахідки ллячки із Радушківки і Лепесівки³⁶. Сюди ж відноситься і фрагмент посудини із с. Журавки (рис. 10, 18, 19). Фрагменти тиглів і ллячки траплялись і на інших черняхівських селищах, на яких простежуються часті сліди шлаків.

До рідкісних форм посуду на черняхівських пам'ятках Придніпров'я відносяться: уламок рибного блюда (?) з чорним покриттям із с. Грушівка; двовуха посудина із с. Пологи, ніби із черняхівського поховання; ліпна здвоєна посудина-чарка, подібна скіфським зразкам із дитячого поховання в Кам'янці-Дніпровській; ромбоподібний гончарний горщик з широким дном і порівняно вузьким горлом з черняхівського могильника; приземкуватий горщик-кубок з краєм у вигляді розтруба із Жовніна; глиняний водозлив у вигляді голови барана з ромбічними вставками на місці очей та ліпний черпак з відтягнутою ручкою, подібний до посудин пшеворського і оксивського типу із Лепесівки; незвичайні піддони посудин із Жуківців, Коблева і Лепесівки (рис. 10, 10, 14—17, 20, 21, 23—25). Можливо, що чарка із с. Ранжевого в Причорномор'ї (рис. 10, 22) була встановлена на піддоні з такою високою ніжкою. Зовсім мініатюрні посудинки з черняхівських поселень швидше всього були дитячими іграшками³⁷.

Підсумовуючи дослідження черняхівської кераміки, відзначимо, що для виготовлення посуду населення використовувало не лише глину. Вживався посуд, зроблений із дерева і каменя, та привозні скляні кубки. Знахідки кам'яних корит і ступ відомі лише з причорноморських поселень черняхівського типу.

Основні висновки проведеної класифікації глиняного посуду:

1. Безумовно, оправдане спільне розглядання гончарної і ліпної кераміки, яка не зіставляється лише в окремих випадках. Симбіоз ліпних і гончарних форм посуду в більшості випадків настільки явний, що неможливо вважати для походження черняхівської культури лише виготовлені вручну посудини, а гончарну кераміку визнати свого роду «вуаллю», оскільки це затемняє справу. Немає такого типу посуду, на який би талант черняхівського гончара-ремісника не наклав відбитки своєрідності. Це, наприклад, добре простежується на посудинах типу кубків. Їх півсферична і півовальна форма явно запозичена, а орнаментація самобутня.

2. Класифікація посуду культури полів поховань в таких широких масштабах проводиться вперше, хоча охоплено лише басейн Дніпра. Зведення посуду до таблиць з вираженими на них в діаграмах кількісними показниками для даних типів і варіантів, а також графічно виражений їх територіальний розподіл дає чітку наочну інформацію. Врахування цілих форм посудин, які, як правило, походять із могил, разом з фрагментованою керамікою поселень робить типологічні серії повними. Отже, одержані статистичні розрахунки відображають реальні спiввiдношення категорiй i груп посуду черняхiвських об'єктiв. Встановлена перевага горщикiв над мисками. Середнi розмiри вказують на можливiсть використання їх членами однiєї невеликої сiм'i, характерної для територiальної общини. Навiть у великих будiвлях черняхiвської культури велиki посудини не переважають горщики i миски середнiх розмiрiв, що трапляються повсюдно.

3. Розподiл посудин в межах основних територiй черняхiвської культури басейну Днiпра приводить до цiкавих спостережень про розповi

сюдження одних і тих же категорій і груп кераміки, починаючи від посудин-сховищ і до кубків. У той же час деякі райони чи мікрорайони можуть характеризуватись не лише відмінностями в типі, варіанті, але і орнаментації посудин³⁸. Наприклад, природним є відсутність чи майже повна відсутність в причорноморських районах північних за походженням ліпних яйцеподібних горщиків з шерехатою поверхнею або подібних зарубинецьким мискам на високому піддоні та ін. Крім спільноти типології черняхівської кераміки Подніпров'я і поширення однакових категорій, груп і типів посуду, простежується спільнота стилю, подібна технологія виробництва, аналогічні мотиви і способи нанесення орнаменту. Ці загальночерняхівські явища доказують єдність культури, її тісні взаємопілкування і культурні зв'язки племен на віддалених районах Подніпров'я. Різноетнічне населення, очевидно, не могло б створити таку спільноту.

4. Відзначене вище не суперечить відмінній неоднорідності джерел різних форм посуду черняхівської культури. Запозичення і злиття різнопорідних елементів привело не до механічного змішання, а до сплаву різнопорідних елементів. В результаті переробки запозичень виникло зовсім нове якісно своєрідне явище під назвою кераміка черняхівського типу. В основі черняхівська кераміка виникла на місцевій зарубинецькій і частково пшеворській культурній базі, запозичуючи від сусідів окремі риси і прийоми формовки посудин. Багатий набір спеціалізованих, часто стандартизованих форм посуду в районах черняхівської культури не знаходить повних аналогій у жодній із сусідніх культур.

5. Спостереження над спадкоємністю при класифікації черняхівської кераміки від періодів більш ранніх, які передували її створенню, до спостереження зв'язків її з деякими ранньосередньовічними типами слов'янського посуду має величезне значення. Тим самим з'являються нові докази на користь автохтонного розвитку місцевого населення і культурного спадкоємства в розвитку і створенні ранньосередньовічних слов'янських старожитностей, як це простежено окремими дослідниками³⁹.

СИМОНОВИЧ Э. А.

Черняховская керамика Поднепровья

Резюме

Данная статья является продолжением публикации «Черняховские горшки Поднепровья» (Археология, 1981, 36, с. 41–54). В работе представлена классификация черняховской керамики (миски, кружки, кувшины, кубки и другие более редкие формы посуды) с могильников и поселений Поднепровья. В итоге изучения самого массового для культуры полей погребений материала делаются заключения о взаимосвязи и взаимозависимости лепной и гончарной черняховской керамики и, следовательно, о необходимости их совместного рассмотрения; устанавливаются количественные соотношения и территориальное распределение ведущих и второстепенных категорий и типов керамики, среди которой преобладают горшки и миски; выясняется повсеместное распространение одних и тех же категорий и групп керамики на рассматриваемых черняховских территориях, что подтверждает выводы, сделанные на других материалах, о единстве культуры. По-видимому, такой вывод не противоречит поискам разных истоков форм черняховской посуды в соседних с этой культурой областях или среди субстратных предшествующих культур, таких, как зарубинецкая, пшеворская, позднеантичная и позднескифская, сарматская и пр. Последние дают основания для поисков и выделения локальных вариантов и определения специфики гончарства в микрорайонах. Заключение о чертах преемственности между черняховской и раннесредневековой славянской керамикой свидетельствует в пользу автохтонного развития местного населения и участии черняховских племен в создании древнейшей славянской культуры.

¹ Круг О. Ю. Применение петрографии в археологии. — В кн.: Археология и естественные науки. М., 1965, с. 149.

² Раевский К. А. Наземные сооружения земледельцев междуречья Днепра—Днестра в I тысячелетии н. э. — СА, 1955, вып. 23, с. 266, рис. 13, 1.

³ В даному випадку виняток становить миска з с. Завадівки, яка у верхній частині тулуба прикрашена розрізними овальними вдавленнями (рис. 7а, 10) і має аналогії в районах пшеворської культури. Див.: Кравченко Н. М. Пам'ятки черняхівської культури на Поросі. — Археологія, 1973, 8, с. 107.

^{4,5} Кухаренко Ю. В. Зарубинецька культура. — САИ, 1964, Д 1-19, с. 26, табл. VII.

⁶ Петров В. П. До питання про ліпну кераміку з городищ Нижнього Подніпров'я II ст. до н. е. — II ст. н. е. — АП УРСР, 1961, вип. 10, с. 155—164. Знахідки аналогічного сіроглиняного посуду траплялись в Лепетисі, Любимівці, Гаврилівці та інших місцях. Див.: Погребова Н. Н. Позднескифські городища на Нижньому Днепрі. — МІА, 1958, № 44, с. 184, рис. 34, 12.

⁷ Vána Z. Mysy v zapadnoslovanské keramice. — PA, 49. Praga, 1958, S., 245—247; Knorr H. A. Die slawische Keramik zwischen Elbe und Oder. Leipzig, 1937, Bd. 58, Taf. 17, 20—21, S., 173—174.

⁸ Березовець Д. Т. Поселения уличей на р. Тясмине. — МІА, 1963, № 108, с. 188; Бідзля В. І. Залізоплавильні горни середини I тисячоліття н. е. на Південному Бузі. — Археологія, 1965, вип. 15, с. 139; Третьяков П. Н. Финно-угри, балти и славяне. М.; Л., 1966, с. 226—227, 262—263, рис. 64, 13, 15, 16, 17. Нами висказане заперечення про такого підходу, коли одна відокремлено взята ознака кераміки (та ж біконічність) береться в якості етнокультурного показника. Див.: Археологія, 1972, 7, с. 66.

⁹ Сымонович Э. А. Поселение в Луке-Брублевецкой и археологические памятники Подолии I тысячелетия н. э.: Автореф. дис... канд. ист. наук. — Л., 1949.

¹⁰ Pernička R. M. Die Keramik der älteren römischen Kaiserzeit in Mähren. — Brno, 1966, s. 56.

¹¹ Петров В. П. До питання про ліпну кераміку з городищ Нижнього Подніпров'я II ст. до н. е. — АП УРСР, 1961, вип. 10, с. 158—165; Петров В. П. Зарубинецько-корчуватівська культура Середнього Подніпров'я і синхронні культури суміжних територій. — Археологія, 1961, вип. 12, с. 68.

¹² Сымонович Э. А. Зарубинецкая и черняховская культуры в Поднепровье. — В кн.: Древние славяне и их соседи. М., 1970, с. 18—19.

¹³ Сымонович Э. А. Культура поздних скіфів и черняховские памятники в Нижнем Поднепровье. — В кн.: Проблемы скіфской археологии. М., 1971, с. 63—75.

¹⁴ Тиханова М. А. Днестровско-Волинский отряд Галицко-Волинской экспедиции. Экспедиция ЛОИИМК по изучению славяно-русской археологии в 1957 г. — КСИИМК, 1960, вип. 79, с. 94, рис. 40; Рыбаков Б. А. Календарь IV в. из земли полян. — СА, 1962, № 4, с. 66—89. Поклоніння космічним силам природи знайшло відображення в орнаментації тривухих мисок-ваз у вигляді знаків, що прикрасили уламки посудин із Журовки (див.: МІА, 1961, № 116, с. 324, рис. 25, 9, 10); Рыбаков Б. А. Языческое мировоззрение русского средневековья. — ВДИ, 1974, № 1, с. 12—14.

¹⁵ Kostrzewski J. Wielkopolaska w pradziejach. — Warszawa—Wrocław. 1955, s. 247,rys. 733.

¹⁶ Tackenberg K. Zu den Wanderungen der Ostgermanen. — Leipzig, 1930, S. 291, Abb. 1—2.

¹⁷ Смішко М. Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери. К., 1960, с. 91—94.

¹⁸ Тиханова М. А. Днепровско-Волинский отряд..., с. 95; Bóna J. Beiträge zur Archäologie und Geschichte der Quaden. — AA, Budapest, 1963, t. 15, s. 286—287, Taf. XLX, 16.

¹⁹ Тиханова М. А. Раскопки на поселении III—IV вв. у с. Лепесовки в 1957—1959 гг. — СА, 1963, № 2, с. 189—190.

²⁰ Петров В. П. Черняховский могильник. — МІА, 1964, № 116, с. 99.

²¹ До числа посуду типу кухлів В. М. Корпусова віднесла більш обмежений асортимент — приземкуваті посудини з ручкою. Див.: Корпусова В. М. Біконічні посудини перших століть нашої ери з Причорномор'я. — Археологія, 1971, 3, с. 79—80.

²² Винокур И. С. Волыно-Подольское пограничье — один из районов формирования черняховской культуры. — КСИА, 1970, вып. 121, с. 30—31.

²³ Крупнов Е. И. Археологические работы на Северном Кавказе. — КСИИМК, 1949, вып. 27, с. 19, рис. 86; Смирнов М. Ф. Савроматы. М., 1964, с. 352, рис. 60, 12; Сымонович Э. А. Памятники черняховской культуры Степного Поднепровья. — СА, 1955, вып. 24, с. 312; Корпусова В. М. Біконічні посудини... — Археологія, 1971, 3, с. 81; Скалон К. М. Изображение животных на керамике сарматского периода. — В кн.: Тр. Отд. истории первобытной культуры Гос. Эрмитажа. Л., 1941, т. 1, с. 178, рис. 3 и др.; Виноградов В. Б. К вопросу об изображениях животных на сарматской керамике. — В кн.: Археологический сборник МГУ, 1961, с. 36—46.

²⁴ Петров В. П. Черняховский могильник. — МІА, 1964, № 116, с. 100.

²⁵ Рыбаков Б. А. Календарь IV в. из земли полян. — СА, 1962, № 4, с. 74.

²⁶ Магомедов Б. В. може бути більш правий при поділі глеків на опуклобокі та гострореберні (відділи А і Б). В середині цих відділів він виділив 16 типів, не враховуючи при цьому дворучкові глеки і посудини без ручок, що, на нашу думку, невірно. Див.: Магомедов Б. В. До вивчення черняхівського гончарного посуду. Археологія, 1973, 12, с. 80—81.

²⁷ Там же, с. 81—86.

²⁸ Брайчевская А. Т. Поселение в балке Яцевой в Надпорожье. — МИА, 1963, № 108, с. 276, рис. 15.

²⁹ Смиленко А. Т. К хронологии гончарной керамики черняховского типа. — КСИА АН СССР, вып. 121, с. 79—80.

³⁰ Винокур И. С., Островский М. И. Раскопки Раковецкого могильника в 1962 г. — КСИА АН СССР, 1964, вып. 102, с. 67—68; Винокур И. С., Островский М. И. Раковецкий могильник. — МИА, 1967, № 139, с. 159; Винокур И. С. Исторія та культура черняхівських племен. К., 1972, с. 82—84; Сымонович Э. А. Оригинализация черняховской керамики. — МИА, 1962, № 116, с. 340—345.

³¹ Vana Z. Misy v zapadoslovanské... S. 247, diagram; Kostrzewski J. Le problème de la continuité de la habit en Pologne dans l'Antiquité. — A. R., Wrocław, Warszawa, Kraków, 1964, VII, S., 264, Fig. 1.

³² Гайдукевич В. Ф. Раскопки Мирмекия в 1935—1938 гг. — МИА, 1952, № 25, с. 176, рис. 78; Кастанаян Е. Г. Лепная керамика Илурата. — МИА, 1958, № 85, с. 278, рис. 4; Наливкина М. А. Раскопки юго-восточного участка Танаиса (1960—1961 гг.). — В кн.: Древности Нижнего Дона. М., 1965, с. 145, рис. 17; Шилов Д. В. Раскопки северо-восточного участка Танаиса (1955—1957 гг.). — Там же, с. 98—99, рис. 38; Плетнева С. А. Средневековая керамика Таманского городища. — В кн.: Керамика и стекло Древней Тмуторакани. М., 1963, с. 60—61, рис. 38.

³³ Ляпушкин И. И. Место роменско-боршевских памятников среди славянских древностей. — Вестник ЛГУ, 1956, № 20, с. 52—53. Слід зазначити, що в кайранівських Придніпровських слов'янських поселеннях в урочищах Молочарня і Луг-І уламки сковорідок становили лише 0,12 і 0,37% всього посуду.

³⁴ Смирнов К. Ф. Мечей-Сайский могильник-памятник прохоровской культуры Южного Приуралья. — Докл. на скифо-сарм. секторе ИА. — НА ИА АН СССР, IV — 62.

³⁵ Белов Г. Д. Эллинистический дом в Херсонесе. — В кн.: Античный город. М., 1963, с. 153, 161, рис. 20.

³⁶ Петров В. П., Кравченко Н. М. Типы черняховской культуры. — КСИА АН УССР, 1961, вып. 11, с. 87—88.

³⁷ Сымонович Э. А. Северная граница памятников черняховской культуры. — МИА, 1964, № 116, с. 34, рис. 7, 11—12.

³⁸ Сымонович Э. А. Забытая коллекция В. В. Хвойки. — СА, 1969, № 2, с. 199.

³⁹ Točík A. Súčasný stan archeologického badania hajstarších dejín slovenskeho národa. — Praga, 1963, 15, S. 620; Vana Z. Misy v zapadoslovanské... S. 247; Zeman J. Zu den chronologischen Fragen der älteren slawischen Besiedlung. — AR, 1966, 18, S. 168—169.

Д. Н. КОЗАК

Поселення пшеворської культури поблизу с. Сокільники-І в Наддністров'ї

У 1976 р. Волино-Дністрянською археологічною експедицією ІА АН УРСР проведено дослідження поселення пшеворської культури поблизу с. Сокільники Пустомитівського району Львівської області.

Поселення, відкрите автором у 1974 р., розташовано в 2 км на північ від села за радгоспним садом в уроч. Долина. Воно займає пологий сонячний схил невеликого пагорба над болотистою долиною, по якій протікає безіменний потічок. Розміри поселення $600 \times 40 - 50$ м. Культурний шар збережений погано. Він залягає на глибині 0,1—0,2 м і місцями опускається до глибини 0,3—0,4 м. Глибше починається глинистий материк.

На дослідженні площі 1450 м^2 виявлено шість жител, чотири господарські споруди і шість господарських ям пшеворської культури. Відкрите також ранньослов'янське житло, що свідчить про наявність тут поселення VI—VII ст. У культурному шарі знахідок цього періоду не виявлено.

Серед жител пшеворської культури два наземні і чотири заглиблені в материк. Наземні розташовані на незначній глибині і здебільшого зруйновані. Вони представлени окремими скучченнями перепаленої глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій на одній із сторін. Дещо краще збережене житло № 3 мало прямокутну форму розмірами 3×4 м. По кутах і посередині західної і південної стінок цього житла розміщені стовпові ями діаметром 0,4—0,5 і глибиною 0,6—0,7 м від сучасної поверхні. У північно-західному куті розташоване вогнище, викладене каменем-пісковиком. Збережена частина мала округлу форму діаметром 0,4 м. Каміння дуже перепалене. Під час зачистки житла виявлено кілька дрібних уламків ліпної кераміки пшеворської культури.

Краще збереглися житла, основа яких опущена в материк. Житло № 2 виявлене приблизно в центрі поселення на глибині 0,2 м від сучасної поверхні. Це прямокутна з заокругленими кутами споруда, орієнтована кутами за сторонами світу з деяким відхиленням на захід. Стінки прямі, долівка рівна, добре утрамбована. Його розміри $3,2 \times 5$, висота стінок 0,2—3 м. Посередині житла на рівні долівки виявлено залишки вогнища у вигляді скучення попелу і вугілля овальної форми розмірами $0,4 \times 0,6$ і товщиною 5—7 м. У північному і східному кутах в 0,1 м від стінок житла розташовані стовпові ями діаметром 0,4—0,5 і глибиною 0,5—0,55 м від сучасної поверхні. До західного кута житла примикає господарська яма овальної форми розмірами $2 \times 2,4$ і глибиною 0,7 м від сучасної поверхні. У заповненні житла виявлено незначну кількість уламків ліпної кераміки.

Південна частина житла № 2 перекривала західний кут житла № 4, виявленого на глибині 0,4 м від сучасної поверхні (рис. 1). Це прямокутної форми напівземлянка, орієнтована стінами за сторонами світу. Стінки прямі, долівка рівна, добре утрамбована. Розміри житла $4 \times 5,2$, висота стінок 0,4 м. Уздовж північної стінки розташоване невелике материкове підвищення, що зливається з рівнем долівки в східній частині житла. Розміри підвищення, що використовувалось як при-

лавок-лежанка, $2 \times 2,5$ м. Уздовж прилавка знайдено кілька ямок від стовпів діаметром 0,2—0,25 і глибиною 0,2—0,4 м від рівня долівки. Ці стовпові ями свідчать про те, що прилавок з внутрішньої сторони кріпився стовпцями і обшивався дерев'яними конструкціями. Ще шість стовпових ямок значно більших розмірів (діаметр 0,4—0,5, глибина 0,5—0,52 м від рівня долівки) розташовані по кутах і посередині коротких стінок житла. Слідів вогнища в житлі не виявлено. Але біля долівки і на долівці у північно-західному куті часто траплялись улами-

ки дуже перепаленого каменю-пісковику. Можливо, тут містилося вогнище, знищене під час будівництва пізнішого житла № 2 або, мабуть, господарської ями № 7. У заповненні житла виявлено велику кількість ліпної кераміки. Деякі уламки належали гончарним посудинам (див. таблицю). Часто траплялися кістки тварин. У верхньому шарі залишки трискладового кістяного гребеня з дугоподібною спинкою та уламок залізного ножа.

Житло № 6 виявлено в 20 м на захід від житла № 2 на глибині 0,3 м від сучасної поверхні (рис. 2). Це прямокутної форми напівземлянка, орієнтована стінами за сторонами світу. Східна частина житла дещо розширенена. Стінки похилі, долівка рівна, добре утрамбована. Розміри житла $4 \times 5,56$, висота стінок 0,3—0,4 м. Уздовж східної стінки юзов материковий прилавок ширину 0,6—0,8 і висотою 0,15—0,18 м від рівня долівки. Під північною стіною, більше до прилавка, виявлено скupчення глиняних блоків підірямокутної форми, перепалених до червоного кольору. Блоки викладено двома рядами в невеликому заглибленні. Розміри кладки $0,4 \times 0,2$, товщина 5—6 см. Зверху містилося скupчен-

Рис. 1. План та розрізи житла № 4.

ла $4 \times 5,56$, висота стінок 0,3—0,4 м. Уздовж східної стінки юзов материковий прилавок ширину 0,6—0,8 і висотою 0,15—0,18 м від рівня долівки. Під північною стіною, більше до прилавка, виявлено скupчення глиняних блоків підірямокутної форми, перепалених до червоного кольору. Блоки викладено двома рядами в невеликому заглибленні. Розміри кладки $0,4 \times 0,2$, товщина 5—6 см. Зверху містилося скupчен-

Кількісне співвідношення ліпної і гончарної кераміки на поселенні у с. Сокільники

Назва об'єкта	Ліпна кераміка			Гончарна кераміка	Всього фрагментів	
	шорстка	лощена	спеціально-ошершавлена		ліпної	гончарної
Житло № 2	12	2	2	1	16	1
„ № 4	134	4	2	4	140	4
„ № 6	98	5	4	4	107	4
„ № 7	11	2	2	3	15	3
Яма № 2	26	1	—	1	27	1
„ № 3	10	—	1	6	11	6
„ № 4	31	1	—	2	32	2
„ № 5	31	—	—	—	31	—
„ № 7	12	2	—	1	14	1
Культурний шар	420	19	32	26	471	26
Всього, фрагментів	882	37	46	47	965	47
Всього, %	91,5	3,8	4,7	4,8	95,2	4,8

ня попелу і вугликов. Очевидно, викладка використовувалась як основа вогнища. У долівці трапилося десять ямок від стовпів. Шість із них розміщено по кутах і посередині коротких стінок. Їх діаметр 0,3—0,4, глибина 0,4—0,6 м від рівня долівки. Ще чотири стовпові ямки, але менших розмірів (діаметр 0,3, глибина 0,1—0,13 м від рівня долівки), розташовані приблизно посередині долівки. Їх призначення неясне. Можливо, вони служили основою стовпів для перегородки, що відділяла частину житла з вогнищем від останньої площини. Таке явище спостерігається в деяких житлах пшеворської культури в межиріччі Дністра і Західного Бугу (Підберізці). У гумусному заповненні житла знайдено ліпну кераміку, два заливних ножа та кістки тварин. Чотири фрагменти належали гончарним посудинам (див. таблицю). Слід відзначити наявність великої кількості розпорашеної глиняної обмазки на долівці житла.

Житло № 7 виявлено на південному краї поселення на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Споруда має близьку до квадратної форму з дещо витягнутим південно-східним кутом (рис. 3). Стінки прямі, долівка утрамбована, рівна. Розміри житла $4,8 \times 5,2$, висота стінок 0,4—0,5 м. У північно-східному куті розташований материковий виступ прямокутної форми розмірами $1,2 \times 1,8$ м. Він підвищувався на 0,18—0,2 м над рівнем долівки і служив, очевидно, прилавком, що використовувався для господарських потреб або був лежанкою. У долівці виявлено дев'ять ямок від стовпів. П'ять з них містилися у північно-західному та південно-західному кутах житла. Ще три стовпові ямки діаметром 0,3 і глибиною 0,3—0,5 м від рівня долівки розташовані у північно-західному куті житла на відстані 1,2 і 2,2 м одна від одної. Вони ділять площину житла на дві частини: східну з прилавком і західну. Площу останньої підмазано глиною і утрамбовано. Слідів вогнища у житлі не виявлено. У темному гумусному заповненні житла знайдено незначну кількість кераміки та кістки тварин.

Житлові споруди з поселення у Сокільниках близькі за формою до жител з поселень пшеворської культури на території Польщі¹. Проте деталі внутрішньої і зовнішньої конструкції через своєрідну методику досліджень жител польськими дослідниками порівняти важко. Рідко простежуються ними стовпові ямки, невідомими залишаються характеристики стінок і долівки жител. Ні в одному випадку не зафіксовано наявності пристінних материкових прилавків, які часто трапляються у пшеворських житлах в межиріччі Дністра і Західного Бугу.

Крім житлових споруд на поселенні у Сокільниках досліджено чотири господарські споруди. Вони мають, як правило, менш чітку форму, близьку до прямокутної або овальної. Слабо простежуються долівка, у заповненні лише зрідка трапляються уламки кераміки та кістки тварин. Основа цих споруд дещо заглиблена в землю (висота стінок 0,1—0,3). Їх розміри коливаються від $2,3 \times 2,6$ до $4,4 \times 5,2$. По кутах

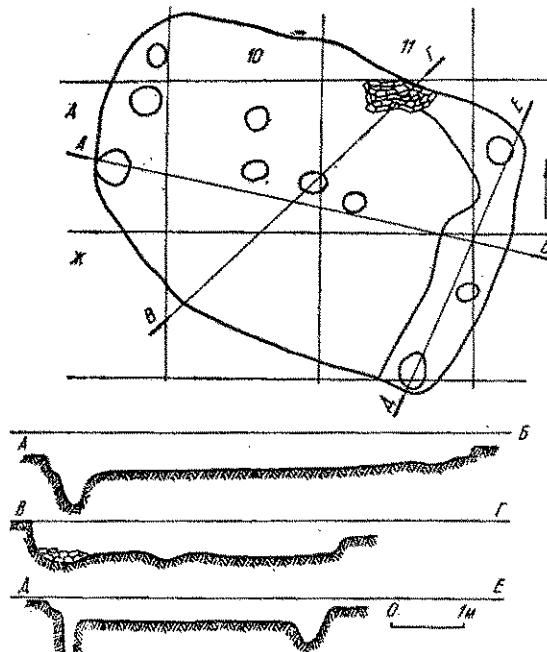

Рис. 2. План та розрізи житла № 6.

споруд і посередині коротких стінок розташовано стовпові ямки, інколи значних розмірів (діаметр 0,5—0,6, глибина 0,4—0,6 м від рівня виявлення).

Господарські ями округлої у плані форми з прямими або звуженими донизу стінками. Дно плоске або лінзовидне. Їх діаметр 1,5—2, глибина 1,6—2 м від сучасної поверхні. Стінки і дно деяких ям (№ 2, 5) обмазані шаром глини товщиною 6—8 см і випалені. У заповненні господарських ям часто траплялись уламки кераміки, кістки тварин.

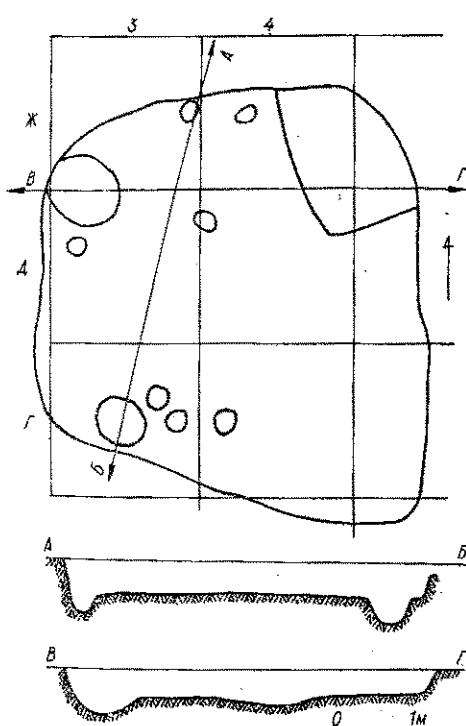

Рис. 3. План та розрізи житла № 7.

тovanі пальцювими защипами, врізними нерегулярними лініями. Кількісно переважають посудини витягнутих пропорцій з легко відігнутими вінцями і високими плічками (тип I, рис. 4, 1, 2; 5, 2, 8; 6, 1, 2; 7, 2—4). Рідше трапляються опуклобокі посудини із слабо відігнутими вінцями, маловираженими плічками і переломом стінок дещо вище половини висоти посудини (тип II, рис. 4, 3, 6; 5; 3, 4, 7; 6, 3).

Одиничними екземплярами представлено горщики з високими розхиленими вінцями, слабо вираженими плічками і ребристим переломом бочків. Поверхня їх деколи згладжена (тип III, рис. 5, 5; 6, 5).

Горщики типу I мають аналогії на пам'ятках пшеворської культури на території Польщі. Вони наявні у значній кількості лише в східному ареалі культури (Посання, Західне Побужжя, Верхнє Подністров'я), що є однією з особливостей пшеворських пам'яток у цьому районі.

Горщики типу II часто трапляються на пам'ятках пшеворської культури на всій території її поширення².

Горщики типу III аналогії у пшеворській культурі в Польщі не мають. Прототипи знаходимо серед зарубинецької кераміки³. Посудини цієї форми поширилися на пшеворських пам'ятках Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя під впливом зарубинецьких племен ще на початку нашої ери, коли ці дві групи населення підтримували тісні зв'язки⁴. Такі посудини виявлено на поселенні ранньоримського часу у Зубрі, об'єктах I—II ст. н. е. Підберізцівського поселення*.

У процесі дослідження поселення зібрано велику кількість кераміки. Це переважно фрагменти ліпних посудин (95,2 %). Незначну кількість становлять уламки гончарних посудин (4,8 %). Ліпний посуд виготовлено з грубого тіста із значними домішками, товченого каменя або піску. Поверхня, як правило, шорстка. Кераміка з таким характером обробки поверхні становить 91,5 % щодо зібраної на поселенні ліпної кераміки (див. табл.). Рідко трапляються фрагменти із спеціально ошершавленою поверхнею (4,7 %). Ще рідше — уламки з лощеною поверхнею (3,8 %). Тісто в останніх має лише незначні домішки піску. За функціональним призначенням ліпну кераміку можна розділити на три групи: горщики, миски, кухлики.

Основною формою ліпного посуду є горщики. Тісто їх грубе, поверхня шорстка, в окремих випадках спеціально ошершавлене. Горщики звідка орнамен-

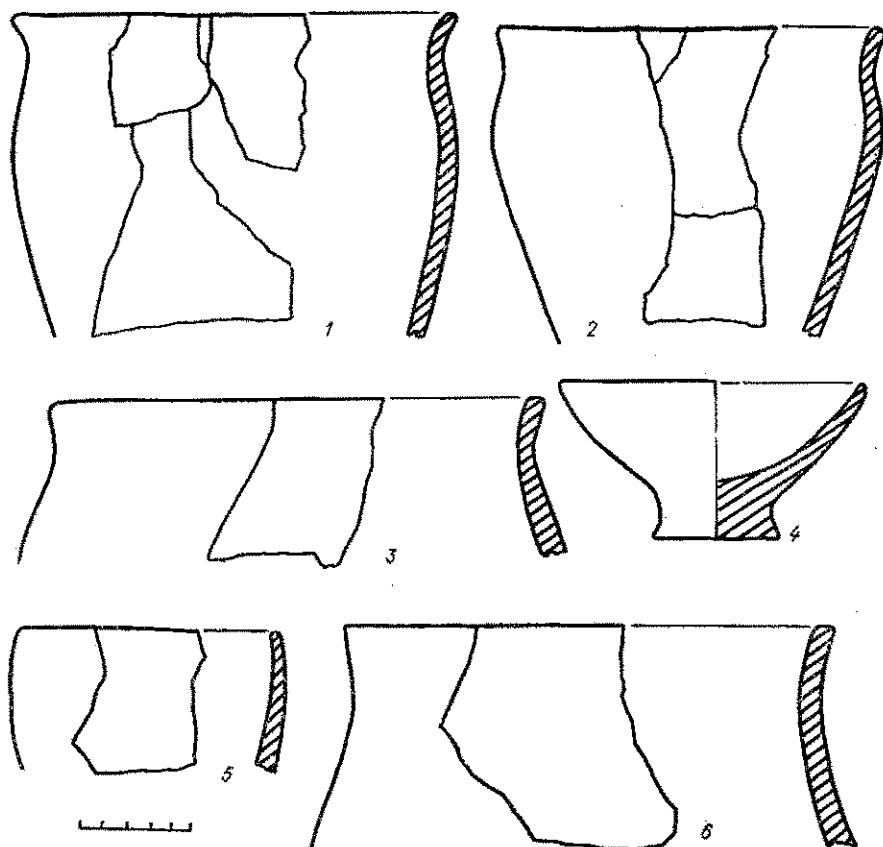

Рис. 4. Ліпна кераміка з житла № 4 (1—6).

Незначну кількість керамічних форм на поселенні у Сокільниках становлять миски. Поверхня їх, як правило, пролощена, трапляються уламки із шорсткою поверхнею. Вони мають S-подібну форму з легко відігнутими вінцями і відділеними ребристим заломом від бочкові плічками (рис. 6, 4; 7, 5). У деяких екземплярах вінця прямі (рис. 5, 6). Поодинокі миски півсферичної форми (рис. 6, 6).

Миски обох форм досить поширені на пам'ятках пшеворської культури⁵. Одиничними екземплярами представлено також кухлики. Вони мають конічну або близьку до півсферичної форму (рис. 4, 4, 5). Кухлики конічної форми рідко трапляються на пам'ятках пшеворської культури в Польщі. Більш поширені вони на пам'ятках липицької культури, з населенням якої пшеворські племена межували в Подністров'ї⁶. Кухлики півсферичної форми широко відомі у пшеворській культурі⁷.

Гончарну кераміку виявлено в невеликій кількості. Вона представлена уламком горщика (рис. 5, 1) і добре збереженим глеком із господарської ями № 2 (рис. 6, 7). Тісто гончарних посудин виготовлене із добре відмученої глини, поверхня пролощена, сірого кольору. Форми гончарних посудин мають широкі аналогії на пам'ятках черняхівської культури⁸.

Крім кераміки, на поселенні знайдено й інші керамічні вироби. До них відносяться передусім прясла (рис. 8, 7—10). Вони виготовлені з глини, в якій містяться незначні домішки піску, поверхня пролощена, чорного або бурого кольору. Деякі прясла виготовлені з грубого тіста. Найчастіше трапляються прясла біконічної форми, рідше округлої і форми зрізаного конуса. Їх висота 2,5—3,2, діаметр отворів 0,8—1 см. Деякі прясла орнаментовані (рис. 8, 8). Виділяється прясло з чорною

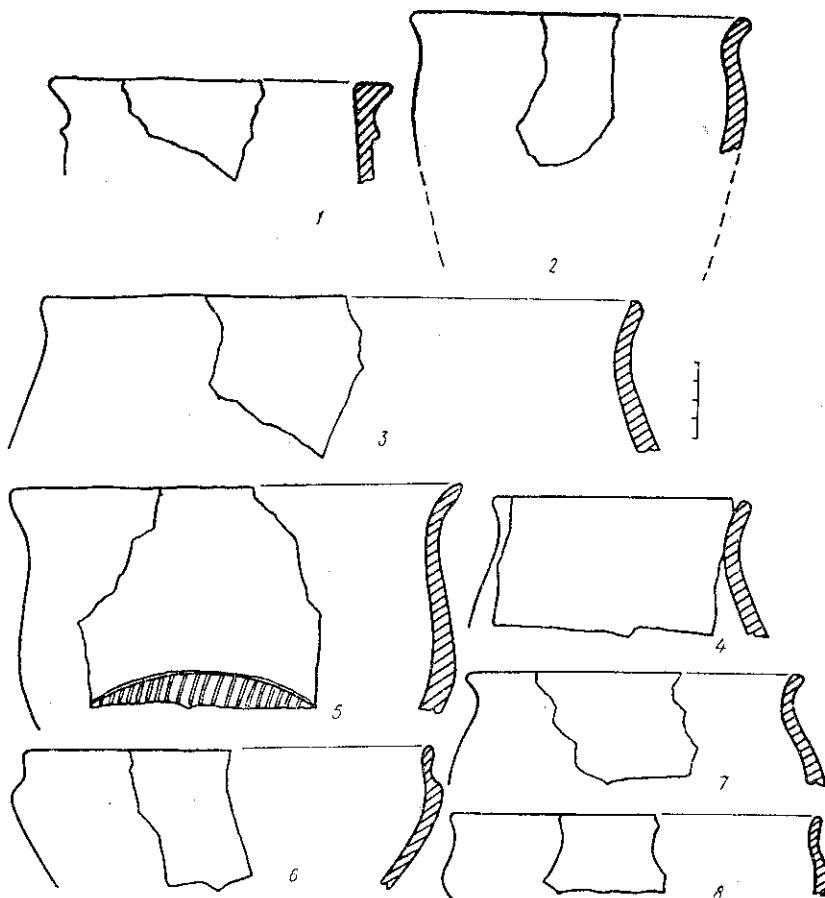

Рис. 5. Кераміка з поселення:

1 — гончарна; 2—8 — ліпна (1—4 — житло № 6; 5—8 — культурний шар).

пролошеною поверхнею, прикрашеною складним врізним геометричним орнаментом (рис. 8, 7).

Важливу групу знахідок становлять вироби з металу. Привертає увагу сокира, що має видовжено-прямокутне лезо із легко розширеним гострим кінцем і п'ятигранним обухом (рис. 8, 1). Отвір в обусі чотиригранний. Довжина леза 15, ширина 6 см, розміри внутрішньої частини обуха $4,4 \times 6$ см.

До деревообробних знарядь відносяться також два тесла (рис. 8, 2, 3). Вони мають округлий в розрізі черенок і робоче лезо. Краї лез із двох сторін загнуті всередину. Довжина виробів 7,5 і 10 см, ширина лез 4, діаметр черенка 3 см.

На поселенні виявлено також кілька залізних ножів (рис. 8, 11). Вони мають клиновидне в розрізі лезо і звужену до кінця спинку. Переход від леза до черенка виділений двома уступами. Довжина збережених екземплярів 12—14, найбільша ширина лез 3—3,5 см.

Дві фібули, залізну і бронзову, виявлено у культурному шарі поселення. Бронзова фібула належить до типу з високим приймачем. Спинка дугоподібно вигнута, півокругла в перерізі, ніжка пряма. Пружина і край високого приймача не збереглися (рис. 8, 5). Довжина фібули 3,5 см. Фібули з високим приймачем досить поширені на пам'ятках пшеворської культури⁹. У Верхньому Подністров'ї вони часто трапляються на пам'ятках черняхівського типу¹⁰.

Залізна арбалетна фібула має дугоподібну спинку і високу пряму ніжку. Край ніжки розклепаний і загнутий в сторону, утворюючи приймач (рис. 8, 4). Пружина складається з десяти витків. Довжина фібули

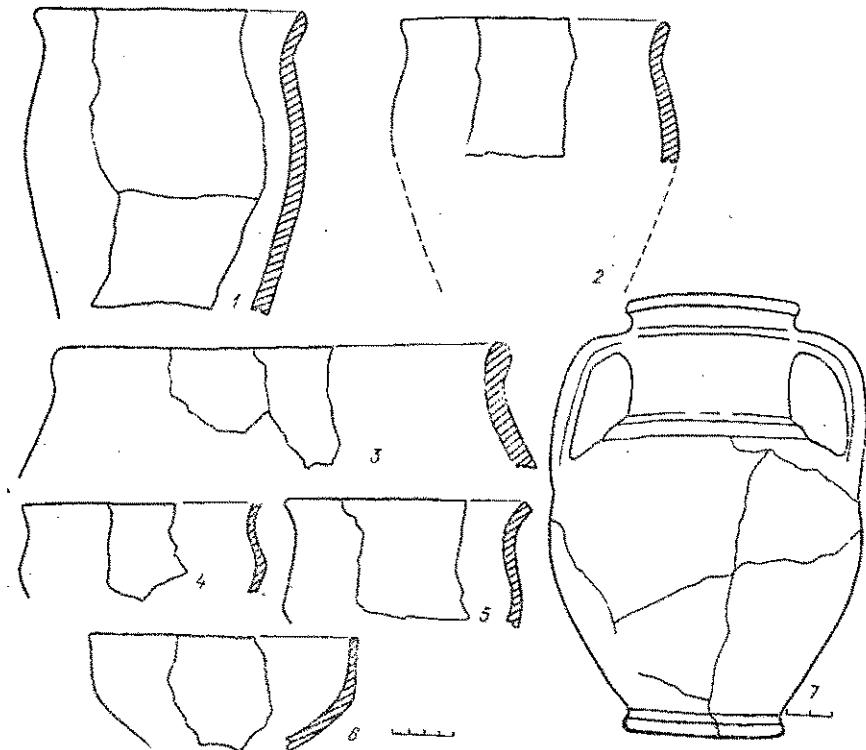

Рис. 6. Кераміка з поселення:
1—6 — ліпна; 7 — гончарна (1 — яма № 4; 2, 4, 6 — культурний шар; 3, 5, 7 — яма № 3).

6,5 см. Фібули цього типу є похідними від фібул підв'язної конструкції. Вони поширені на території Південно-Східної і Центральної Європи, найбільш часто трапляються в Моравії і південно-західній Словаччині¹¹.

Серед кістяних виробів привертає увагу гребінь (рис. 8, 6), що має дугоподібну спинку і складається з трьох пластин, з'єднаних зализними заклепками.

Час існування поселення визначають як датуючі предмети, так і характер його керамічного комплексу. Датуючі предмети представлено на поселенні бронзововою і заливою фібулами, а також кістяним гребенем. Бронзові фібули з високим приймачем О. А. Альмгрен датує III—початком IV ст. н. е.¹² Багато таких фібул виявлено в Ольвії, де вони датуються II—III ст. н. е.¹³ Аналогічні фібули часто трапляються на поселеннях черняхівського типу в Подністров'ї, іх дослідники відносять до III—початку IV ст. н. е.¹⁴

Залізна фібула належить до типу арбалетних двоскладових фібул. Хронологічним покажчиком їх є приймач, утворений із розклепаного і загнутого в сторону стержня ніжки. Арбалетні фібули цього типу більш пізніші, ніж фібули з високим приймачем, і датуються другою половиною III—першою половиною IV ст. н. е.¹⁵

Кістяний гребінь відноситься до варіantu I типу I гребенів за класифікацією С. Томас. Автор датує цей варіант III—першою половиною IV ст. н. е.¹⁶ На пшеворських пам'ятках такі гребені трапляються вже в комплексах II ст. н. е., але найчастіше виступають в III ст. н. е.

Отже, на основі датуючих предметів час існування поселення визначається III—першою половиною IV ст. н. е. Проте при датуванні цього поселення необхідно врахувати слідуючі обставини.

Поряд з пшеворським поселенням в 20—30 м на схід розташоване поселення черняхівської культури. Проведене шурфування показало,

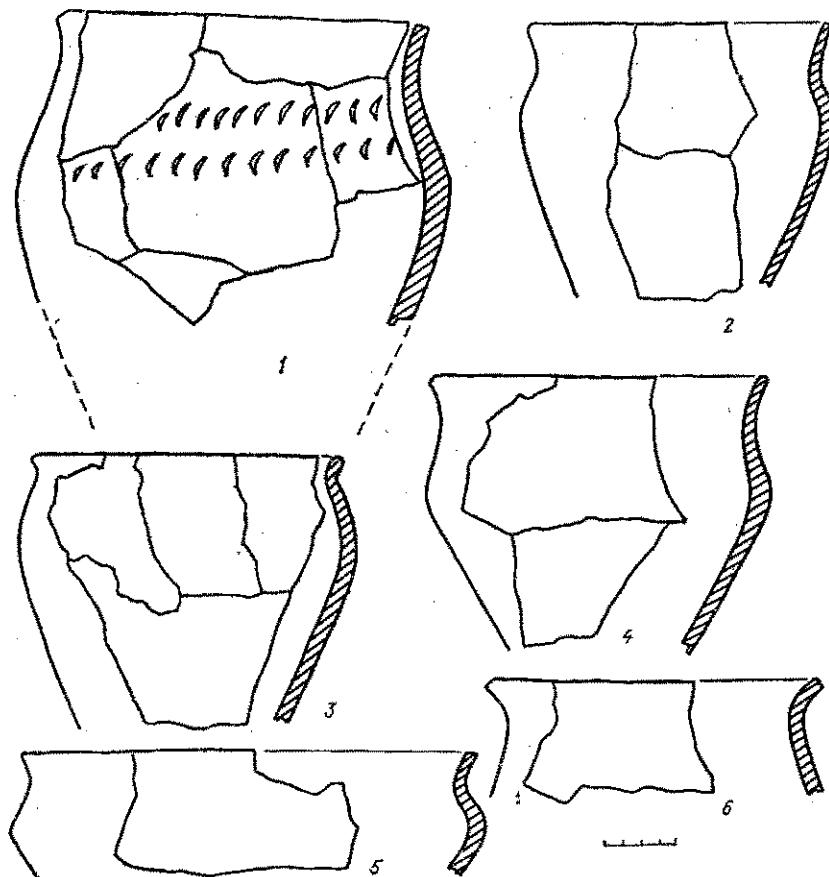

Рис. 7. Ліпна кераміка з поселення (1–6).

що поселення не перекриваються. На черняхівському поселенні закладено кілька шурфів, в яких виявлено гончарну піч, господарську яму, залишки наземного житла і велику кількість керамічного матеріалу, представленого переважно уламками гончарних посудин. Вони виготовлені з добре очищеної глини, кілька фрагментів мають домішки піску в тісті. Такий склад гончарного тіста, за спостереженнями дослідників черняхівської культури, характерний для найбільш ранніх черняхівських комплексів¹⁷.

У житлі виявлено також залізну острогу з асиметричними плічками і гачком біля шипа. Такі остроги з'являються в III ст. н. е. і особливо характерні для другої половини цього століття¹⁸.

Період існування черняхівського поселення, у всякому випадку початковий, визначається III ст. н. е. Можна зробити висновок, що поселення співіснувало з черняхівським протягом довгого часу. Проте в такому випадку важко пояснити порівняно мізерну кількість гончарної кераміки, виявленої на пшеворському поселенні (див. таблицю), тим більше що на черняхівському поселенні існувала майстерня для виготовлення гончарного посуду. Залишається лише, відзначити, що пшеворське поселення припинило своє існування до виникнення поселення черняхівської культури. Не виключено, що це послідовні етапи існування одного і того самого поселення.

Отже, найбільш вірогідним часом функціонування пшеворського поселення слід вважати III ст. н. е.

Матеріал, одержаний у процесі дослідження поселення поблизу с. Сокільники, значною мірою розширяє джерелознавчу базу для вивчення характеру культури пшеворських племен у Верхньому Подні-

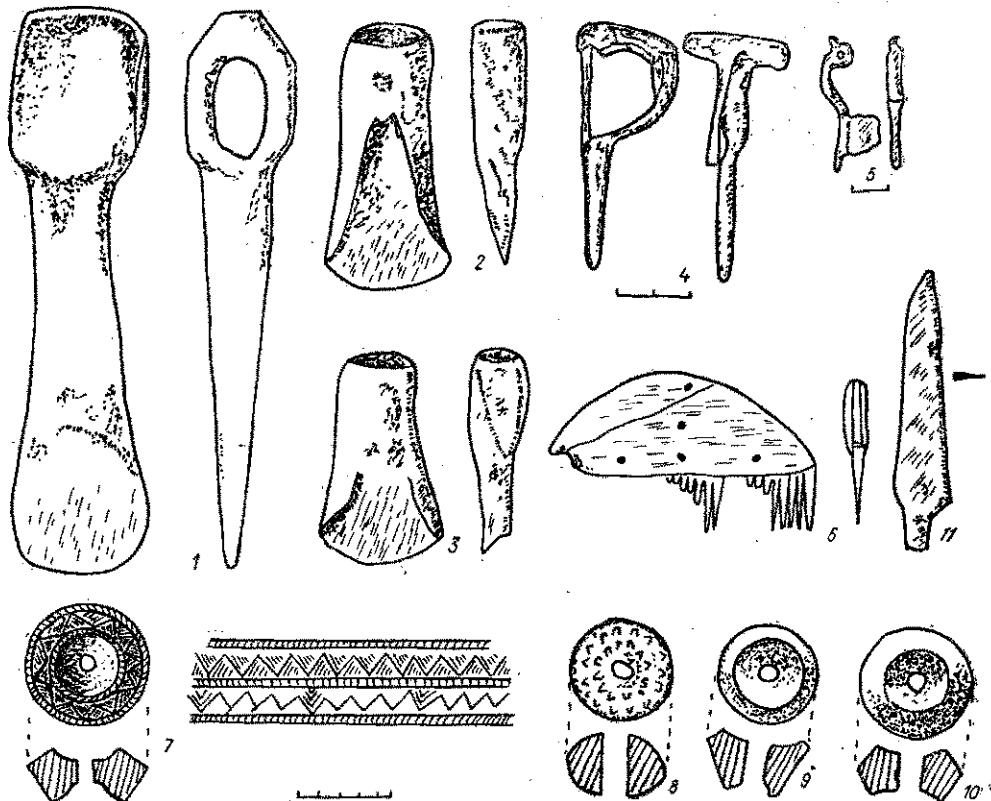

Рис. 8. Вироби з металу, кості, глини (1—5, 7—11 — культурний шар, 6 — житло № 4).

стров'ї і Західному Побужжі. Це поселення є однією з найпізніших пам'яток пшеворської культури і відноситься до часу, коли тут формується черняхівська культура. Тому одержаний матеріал дає можливість також поставити питання про роль пшеворських племен у процесі створення останньої на цій території. Порівняння одержаних на поселенні матеріалів з матеріалами із черняхівських поселень Подністров'я вказує на їх значну близькість. Топографічне розташування поселень обох культур однакове.

Житлові споруди, виявлені в Сокільниках та інших пшеворських поселеннях, не відрізняються від жителів черняхівських пам'яток. Основними в обох культурах є заглиблені в землю споруди прямокутної, рідше квадратної форми з материковими пристінними прилавками і стовповими ямками по кутах жителів. Вогнища здебільшого представлені прошарками попелу і вугілля або мають кам'яну основу. У деяких черняхівських житлах, як і в пшеворських, слідів вогнищ не прослежено. Особливо близькими до заглиблених у землю пшеворських жителів є житлові споруди з поселення черняхівського типу поблизу с. Дем'янів, житло з Ракобут і інших пам'яток¹⁹.

Такі самі результати дає порівняння основних форм ліпної кераміки обох культур. Як зазначалося вище, найбільш поширену форму горщиків на поселенні в Сокільниках становлять посудини з легко відігнутими вінцями і високо піднятими плічками. Вони аналогічні типу I ліпних горщиків, виділених В. Д. Бараном на поселеннях черняхівської культури в межиріччі Дністра і Західного Бугу²⁰.

Поширеними у черняхівській ліпній кераміці є також опуклобокі горщики виділеного нами типу II на поселенні в Сокільниках. Вони мають численні аналогії на поселеннях черняхівського типу у Дем'янів, Ріпневі II та інших пам'ятках²¹. Ці посудини відносяться до типу

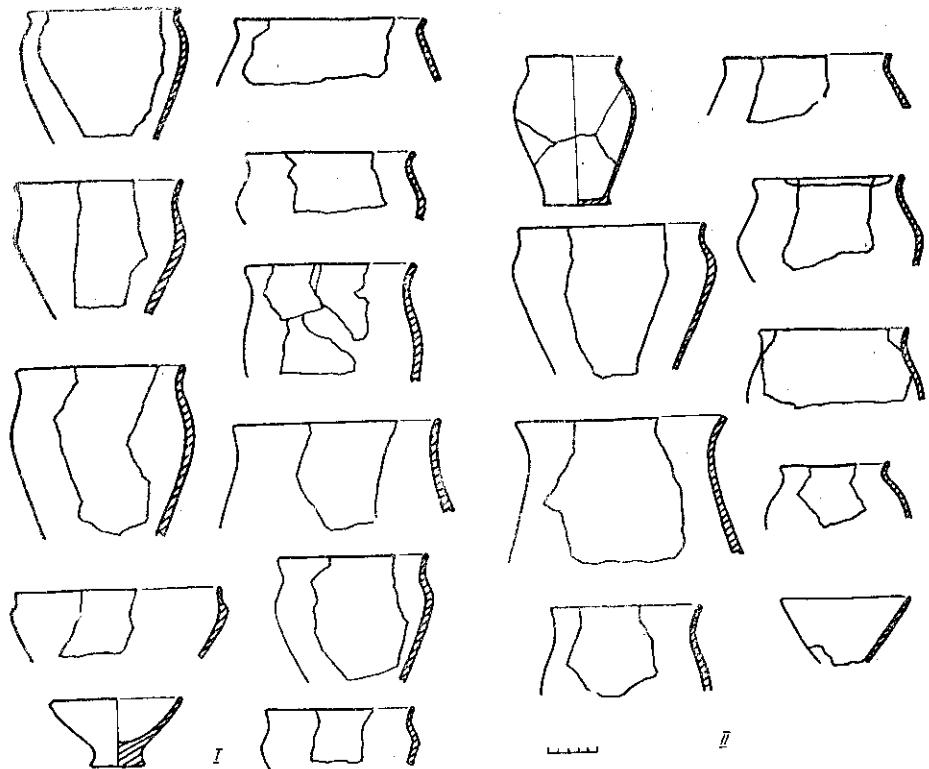

Рис. 9. Ліпна кераміка з пшеворського (І) та черняхівського (ІІ) поселень поблизу с. Сокільники-І.

ІІ ліпних горщиків черняхівської культури Подністров'я, за класифікацією В. Д. Барана²².

Зрідка трапляються на черняхівських поселеннях і горщики типу III із Сокільників.

Слід зазначити також, що та невелика кількість форм горщиків, виявлених на черняхівському поселенні в Сокільниках, повторює форми горщиків із пшеворського поселення (рис. 9).

Щодо лощених мисок і кухликів, то вони відігравали у пшеворській культурі роль столового посуду, який в черняхівський час був витіснений більш досконалими гончарними виробами. Але на ряді черняхівських пам'яток трапляються лощені пшеворські посудини, як відзначає дослідник цієї культури В. Д. Баран²³. Більше їх виявлено на найраніших черняхівських поселеннях (Черепин, Незвисько) і менше — на пізніших. Це свідчить про поступове відмінання лощеної кераміки у населення Подністров'я і Західного Побужжя в другій чверті І тис. н. е. Не відрізняються від черняхівських і інші предмети, виявлені у Сокільниках. Однакові набори фібул, ножів, вироби з глини, зокрема прясла, гребені і т. д.

Проведений попередній аналіз показує, що як житла, так і більшість керамічних форм із пшеворського поселення у с. Сокільники мають повні аналогії на пам'ятках черняхівського типу у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. Аналогічним є також набір металевих, кістяних та інших виробів. Це дає можливість припустити, що пшеворські племена складали основний компонент культури черняхівського типу на розглядуваній території. Проте для більш широкого і остаточного вирішення цього важливого питання необхідні дальші дослідження пам'яток першої чверті І тис. н. е. в Подністров'ї і Волині.

**Поселение пшеворской культуры
у с. Сокольники-І
в Надднестровье**

Резюме

В публикации рассматриваются основные результаты исследования поселения пшеворской культуры у с. Сокольники в Надднестровье. На вскрытой площади 1450 м² исследовано шесть жилищ, четыре хозяйственных постройки и шесть ям пшеворской культуры.

Среди жилищ два наземных и четыре углубленных в материк. Первые представлены скоплением обожженной глиняной обмазки с каменным очагом и столбовыми ямками по углам. Вторые прямоугольной или квадратной формы, углубленные в материк на 0,3—0,6 м. Внутри находились очаг и материковые выступы-прилавки. По углам и посредине коротких стенок размещены столбовые ямки.

Керамический материал представлен лепными сосудами, среди которых выделяются горшки трех типов, немногочисленные миски и кружки. Незначительное количество составляют обломки гончарных сосудов.

Поселение относится к III в. н. э.

Сравнение полученного материала с материалами из поселений черняховского типа в Подднестровье и Западном Побужье указывает на их значительную близость. Это позволяет предположить, что пшеворские племена были основным компонентом черняховской культуры на рассматриваемой территории.

¹ Dąbrowski K. Osadnictwo z okresów późnolateńskiego i rzymskiego na st. I w Piwonickach pow. Kalisz. — MS, 1958, 4, s. 7—91.

² Dąbrowski K. Op. cit., tab. XIV, 21; XVI, 18.

³ Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура. — САИ, 1964, Д-1, № 19, табл. 5, 22.

⁴ Козак Д. Н. Пшеворская культура в междуречье Днестра и Западного Буга. — В кн.: Проблемы этногенеза славян. Киев, 1978, с. 89—90.

* Материалы НА ІА АН УРСР. Розкопки автора.

⁵ Kostrzewski B. Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Domaradzicach pow. Rawicz. — FAP, 1953, 4,rys. 8, 14; 24, 4; 27, 11.

⁶ Цигилюк В. М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери. — К., 1975, рис. 26, 27.

⁷ Dąbrowski K. Op. cit., tab. XII, 10, XIV, 18.

⁸ Баран В. Д. Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга. — МИА, 1964, № 116, рис. 8, 9; Петров В. П. Черняховский могильник. — Там же, рис. 5, 8, 14.

⁹ Almgren O. Studien über Nordeuropäische Fibelformen. — Leipzig, 1923, S. 71, 186; Kostrzewski J. Wielkopolska w pradziejach. — Warszawa, 1958, s. 250—251.

¹⁰ Баран В. Д. Поселения черняхівського типу поблизу с. Дем'янів у Верхньому Подністров'ї. — Археологія, 1971, № 1, рис. 5, 16, 18, 24.

¹¹ Kolník T. Popelnícové pohřebisko z mladé doby stáhovania narodov v Ockově pri Priestanach. — SA, 1956, t. 4 (2), s. 276.

¹² Almgren O. Studien..., s. 98.

¹³ Фурманська А. І. Фібули з розкопок Ольвії. — Археологія, 1953, 8, с. 88.

¹⁴ Баран В. Д. Поселения первых столетий нашей ери близ с. Черепин. — К., 1961, с. 69.

¹⁵ Kolník T. Popelnícové pohřebisko z mladší doby římské a počátku doby stáhování narodov v Očkově pri Priestanach. — SA, 1956, t. 4 (2), s. 276.

¹⁶ Thomas S. Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaiserzeit. — Arbeits und Forschungsberichte zu den sächsischen Boden den Kunalflege, 1960, 8, S. 120.

¹⁷ Смішко М. Ю. Дослідження пам'яток культури полів поховань в Західних областях УРСР. — АП УРСР, 1952, 3, с. 373, 376; Махно Є. В. Ягнатинська експедиція. — Там же, с. 157—159.

¹⁸ Jahn M. Die Reitersporen, seine Entstehung und früheste Entwicklung. — Mannus Bibliotek, 1921, N 21, S. 58—59.

¹⁹ Баран В. Д. Поселения первых столетий..., рис. 10; Баран В. Д. Поселения черняхівського типу..., рис. 1, 2; Баран В. Д. Памятники черняховской культуры..., рис. 15.

²⁰ Баран В. Д. До питання про лінну кераміку культури полів поховань у межиріччі Дністра і Західного Бугу. — МДАПВ, 1961, 4, с. 79.

²¹ Баран В. Д. Поселения черняхівського типу..., рис. 3, 1, 5, 8; Баран В. Д. Памятники черняховской культуры..., рис. 3, 2, 3, 15, 18, 19.

²² Баран В. Д. До питання про лінну кераміку..., с. 80.

²³ Там же, с. 83—84.

Б. А. ШРАМКО

Розкопки курганів раннього залізного віку на Харківщині

Для всебічної характеристики культури лісостепових племен раннього залізного віку дослідження поховань не менш важливі, ніж розкопки поселень. Але кургани могильники в басейні Сіверського Дінця вивчені ще дуже слабо. Дореволюційні публікації нечисленні і часто неповноцінні через відсутність ряду відомостей щодо обряду поховання. Матеріали нових розкопок також опубліковані лише частково. Стаття присвячена публікації матеріалів розкопок 18 курганів на Великомільшанському і Люботинському могильниках в 1962, 1967—1968 рр., а також деяких випадкових знахідок, які походять з курганів.

Могильник поблизу с. Велика Гомільша почав вивчати ще в 1949 р. С. А. Семенов-Зусер, який розкопав тут три кургани¹. В 1967—1969 рр. нами була проведена зйомка плану всього могильника і розкопано ще вісім курганів (№ 4—11). Могильник виявився одним з найбільших у басейні Сіверського Дінця і лівобережному Лісостепу. На план нанесено понад 700 курганів від 0,5 до 7 м заввишки. Однак для контролю розкопали і кілька маловиразних насипів лише 0,35—0,4 м заввишки, які містили в собі рештки поховань. В середній частині могильника знаходився великий підковоподібний майдан, який являє собою, очевидно, рештки кургану біля 10 м заввишки.

Могильник, простягнутий зі сходу на захід уздовж лівого берегу р. Гомільши, утворює приблизно шість великих курганних груп, в яких можна виділити ще від 4 до 12 більш дрібних об'єднань, де кургани групуються компактніше (рис. 1). На відстані 1,5 км на південний захід від могильника в с. Велика Гомільша розташовано велике городище VI—III ст. до н. е., а навколо нього п'ять одночасних селищ: два поблизу хут. Западенька (селище Мисове I і II), одне в уроч. Вовківня на південний схід від с. Велика Гомільша, одне в 1 км на схід і одне на північний схід від села на мисі в уроч. Засеменове². Враховуючи все це, можна припустити, що Великомільшанське городище було центром якоїсь етнічної спільноті — племені або роду. У такому разі могильник був некрополем цієї спільноті, а окремі групи курганів у ньому відповідали більш дрібним підрозділам.

Розкопки курганів дали такі результати.

Курган № 4 розташований на північ від майдану. Висота 40 см, діаметр 8 м. Після зняття насипу на рівні похованого ґрунту з'явилася пляма могильної ями і навколої викид ґлини. На глибині 40 см в насипу³ виявлено рештки деревного вугілля, грудку червоної вохри і уламок античної амфори. Прямокутна могила (220×120 см) орієнтована довгою віссю в напрямку північний схід — південний захід. Дно на рівні 180 см, на краю могили рештки дерев'яного перекриття. Поховання пограбоване. Кістки небіжчика поламані і розкидані. Плечові кістки, ребра, ключиця, крижі, уламки черепа знаходилися в південно-західній частині, а стегнові та гомілкові кістки і уламок верхньої щелепи — в протилежній. Кістяк чоловіка, можливо, середнього віку лежав орієнтований головою на південь. Речей немає.

Курган № 5 розташований в 30 м на захід від попереднього. Висота 85 см, діаметр 10 м. В насипу на глибині 30 см виявлено деревні вуглики. На рівні похованого ґрунту навколо могильної ями був глиняний викид, а з північно-західного боку спостерігався грабіжницький хід, в якому знайдено нижню щелепу чоловіка і уламок трубчастої кістки. Прямокутна могила (200×125 см) орієнтована в напрямку північ—південь. Глибина 180 см. В заповненні ями — уламки дерева від перекриття. Верхня частина кістяка до тазу зруйнована. Похованій орієнтований головою на південь. Поряд з лівою ногою в дерев'яних

піхвах знайдено залізний меч-акінак з метеликоподібним перехрестьям і антеним навершям, довжиною 40 см (рис. 2, 1). Наварне перехрестья з одного боку не з'єднується. Такі мечі характерні для VI—першої половини V ст. до н. е.⁴ Трохи нижче меча, з того ж боку, збереглися залишки шкіряного сагайдачка з застібкою у вигляді бронзової конічної ворварки (рис. 3, 22). В сагайдачку було 37 стріл з типовими для V ст. н. е. наконечниками з бронзи (рис. 3, I—II).

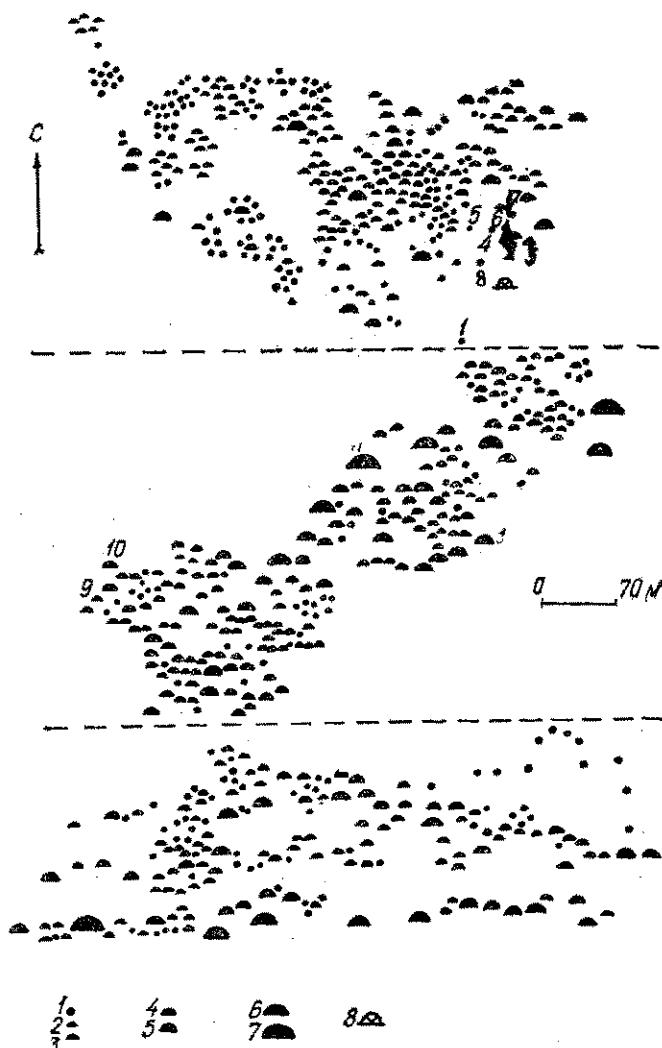

Рис. 1. План могильника біля с. Велика Гомільша. Умовні значки височини курганів, см:

1 — до 50; 2 — до 100; 3 — до 150; 4 — до 200; 5 — до 300; 6 — до 500; 7 — до 700; 8 — майдан.

Курган № 6 розташований в 50 м на схід від кургану № 5. Висота 1 м, діаметр 130 см. Під насипом, на рівні похованого ґрунту, виявлено три плями, дві з яких належали грабіжницьким ходам і перерізали кільцевий викид. Третя пляма окреслювала прямокутну могильну яму (270×155 см) глибиною 220 см, орієнтовану в напрямку північ—південь. В могилі було два небіжчика, хоча більшість кісток виявилася в грабіжницьких ходах. В східному ході виявлено ребра, стегно і уламки черепа чоловіка літнього віку. Біля стегна лежав ніж з кістяною ручкою (рис. 3, 12). В південному ході були розкидані кістки жіночого кістяка: уламки черепа, нижньої щелепи, кісток рук і ніг. Між кістка-

ми знайдено уламок залізного шила і якоєві іншої залізної речі з слідами дерева.

Курган № 7 розташований в 25 м на північний схід від кургана № 4. Висота 35, діаметр 70 см. На глибині від 40 до 105 см у заповненні могили знайдено уламки ліпного горщика і серед них вінця, прикрашені защипами та проколами (рис. 3, 16). Під насипом — могильна яма прямокутної форми (190×110 см, глибина 135 см), перекрита дерев'яним накатом, орієнтована в напрямку північ—південь.

Навколо ями кільцевий викид. Могила пограбована зверху. Похований лежав витягнуто на спині, головою на південь, але верхня частина до кісток стегна зруйнована.

Курган № 8 розташований в 40 м на південний захід від кургана № 6. Висота 45 см, діаметр 7 м. Прямокутна могила (225×110 см, глибина 150 см) була майже з усіх боків оточена викидом. Помітні рештки дерев'яного накату. В заповненні ями на глибині від 90 до 140 см знайдено деревні вуглики, залізну ворварку, уламок залізного ножа, точило, уламок залізного шила, два крем'яніх знаряддя: різець і ножовидна пластинка (рис. 3, 15, 17—20). У південній частині заповнення — уламки черепа небіжчика. На дні могили трапились два бронзових наконечники стріл (рис. 3, 14), які були поширені в V—VI ст. до н. е.⁵

Курган № 9 розташований в 115 м на схід від кургану № 7. Висота 80 см, діаметр 10 м. Прямокутна могильна яма (225×135 см, глибина 120 см) була перекрита дерев'яним накатом і оточена викидом. Яма орієнтована в напрямку північ—південь. Жіночий кістяк лежав на спині головою на південь. Поховання пограбоване.

Курган № 10 розташований в 67 м на південь від кургану № 9. Висота 80 см, діаметр 8 м. Прямокутну могильну яму (235×120 см, глибина 160 см) оточував викид. Яма орієнтована в напрямку північ—південь, перекрита дерев'яним накатом. Поховання пограбоване. В могилі поховані чоловік і жінка, кістки яких поламані і розкидані. Здогадно померлі були орієнтовані головою на південь, тому що уламки черепа і верхньої частини кістяків траплялись переважно в південній частині могили. Між кістяками виявлено бронзову ворварку і бронзовий наконечник стріл IV—III ст. до н. е. (рис. 3, 23). Поблизу західної стінки лежала залізна ворварка і два уламки заліза (рис. 3, 21, 24).

Курган № 11 (Горішок) розташований в центральній курганній групі. Відноситься до найбільших — висота 620 см, діаметр 40 м. В насипі, на глибині 30 см знайдені деревні вуглики, а в похованому ґрунті — три уламки ліпного горщика скіфського часу. Могильна яма (315×350 см, глибина 775 см) орієнтована в напрямку північ—південь, перекрита дерев'яним накатом і оточена викидами з глини і піску. Поховальна споруда (рис. 4, B) являє собою склеп з дромосом у східній стінці ями. Стінки обкладені дерев'яними дошками шириною 18—20 см. Сім стовпів утримували дошки горизонтального облицювання і перекриття склепу. На початку дромоса з спадистою долівкою було ще два невеликих стовпчики діаметром 10—15 см. Довжина дромосу 95 см, ширина його на початку 100 см, а біля могильної ями — 145 см.

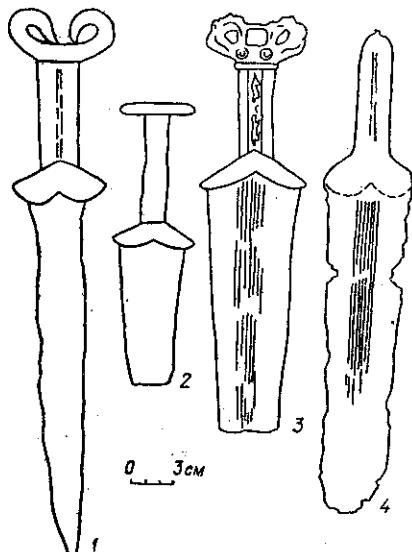

Рис. 2. Мечі скіфського часу.

1 — Велика Гомільша, курган № 5; 2 — Сніжкове, 3 — Волоська Балаклійка, 4 — Краснокутськ.

яма (225×135 см, глибина 120 см) була перекрита дерев'яним накатом і оточена викидом. Яма орієнтована в напрямку північ—південь. Жіночий кістяк лежав на спині головою на південь. Поховання пограбоване.

Курган № 10 розташований в 67 м на південь від кургану № 9. Висота 80 см, діаметр 8 м. Прямокутну могильну яму (235×120 см, глибина 160 см) оточував викид. Яма орієнтована в напрямку північ—південь, перекрита дерев'яним накатом. Поховання пограбоване. В могилі поховані чоловік і жінка, кістки яких поламані і розкидані. Здогадно померлі були орієнтовані головою на південь, тому що уламки черепа і верхньої частини кістяків траплялись переважно в південній частині могили. Між кістяками виявлено бронзову ворварку і бронзовий наконечник стріл IV—III ст. до н. е. (рис. 3, 23). Поблизу західної стінки лежала залізна ворварка і два уламки заліза (рис. 3, 21, 24).

Курган № 11 (Горішок) розташований в центральній курганній групі. Відноситься до найбільших — висота 620 см, діаметр 40 м. В насипі, на глибині 30 см знайдені деревні вуглики, а в похованому ґрунті — три уламки ліпного горщика скіфського часу. Могильна яма (315×350 см, глибина 775 см) орієнтована в напрямку північ—південь, перекрита дерев'яним накатом і оточена викидами з глини і піску. Поховальна споруда (рис. 4, B) являє собою склеп з дромосом у східній стінці ями. Стінки обкладені дерев'яними дошками шириною 18—20 см. Сім стовпів утримували дошки горизонтального облицювання і перекриття склепу. На початку дромоса з спадистою долівкою було ще два невеликих стовпчики діаметром 10—15 см. Довжина дромосу 95 см, ширина його на початку 100 см, а біля могильної ями — 145 см.

Долівка склепу рівна, без підстилки. Уздовж східної стінки був рівчак завширшки 20 і глибиною 30 см, в який заходили дошки облицювання. Цікаві деякі спостереження щодо техніки будівництва. Кутові дубові стовпчи мали у розрізі квадратну форму і були старанно обтесані. Торці деревні у всіх випадках обрубані сокирою. Слідів вживання пилки немає. Дошки шириноро 18—20 см також виготовлені сокирою. Малі стовпчики зберегли свій первісний вигляд, а один навіть був кривий.

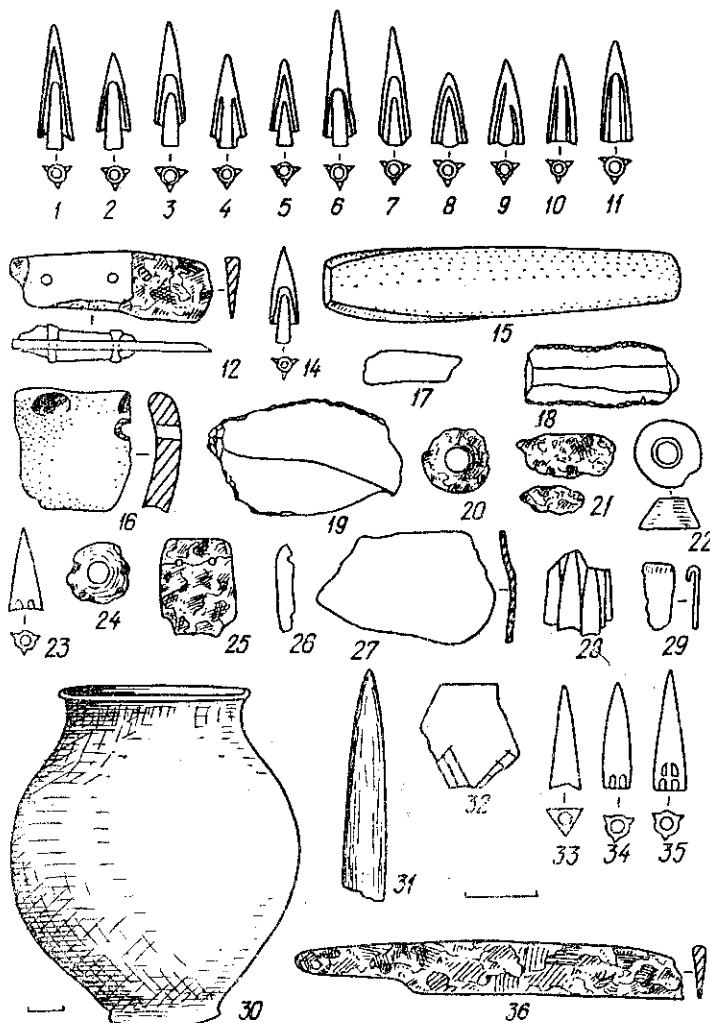

Рис. 3. Речі з курганів.

1—11, 14, 23, 28, 33—35 — бронзові наконечники стріл; 12—17, 36 — ножі; 15 — тоцило; 16, 32 — уламки кераміки; 18, 19 — крем'яне знаряддя; 20, 24 — залізні ворворки; 22 — бронзова ворворка; 21 — уламки заліза; 25 — луска від панцира; 26 — пластинка від пояса; 27 — уламок поножів; 29 — бронзове окуття дерев'яної посудини; 30 — корчага; 31 — кістяна проколка.

На стінках могили знайдено сліди землекопного знаряддя типу плескатого сокири-тесла з лезом 5,5 см завширшки. Залізних лопат не було.

Перекриття могили було плоским, двошаровим і хрестоподібним. Спочатку вздовж могили був укладений накат з товстих деревин, а потім поперечні дошки. В північно-західному кутку могили була схованка у вигляді ніші 100 см завширшки. Але грабіжники, мабуть, знали про неї, тому що грабіжницький хід був направлений саме сюди. Крім цього, могилу пересікала звіріна нора.

Кістки чоловічого кістяка були поломані, розкидані і траплялися не лише в заповненні могили, але й в грабіжницькому ході і в норі. Речі також розкидані і зруйновані. Виявлено уламки залізних лусок

від панциря, бронзові пластинки з рештками шкіри від бойового пояса, бронзові пластинки від поясів, невеликі уламки ліпного горщика і амфор, уламки тонкого бронзового окуття дерев'яної посудини, уламок залізного предмета і бронзові наконечники стріл IV ст. до н. е. (рис. 3, 25—29). Насип кургану оточував рів з старанно обробленими стінками і плоским дном. Він дав небагато землі для насипу, але добре оформлення монументальну поховальну споруду (рис. 4, В—Г).

В 1962 р. ми ще раз звернулись до відомого Люботинського могильника скіфського часу,

який налічує більше 450 курганів. З 1924 по 1958 р. тут розкопано 15 курганів, які виявилися пограбованими ще в старовину⁶. В 1962—1963 рр. була проведена розвідка місцевості, на якій розташовано могильник, і зроблено план. Виявилось, що до виникнення могильника в його східній частині існувало поселення бондаріхінської культури. На селищі виявлено уламки горщиків з слабо визначеню шийкою та трохи відігнутими вінцями, які в верхній частині тулуба орнаментовані відбитками трикутної або плоскої палички. Відбитки утворюють горизонтальні ряди або трикутники. Трапляється орнамент у вигляді бантиков, зроблених пальцевими защипами або у вигляді округлих наліпів. Край вінець одного з горщиків прикрашений насірізними проколами, а нижче — пальцевими вдавленнями. Комплекс кераміки вказує, що селище відноситься до пізнього періоду бондаріхінської культури. В 1962 р. на Люботинському могильнику було досліджено ще 10 курганів. Всі вони пограбовані, в залишків.

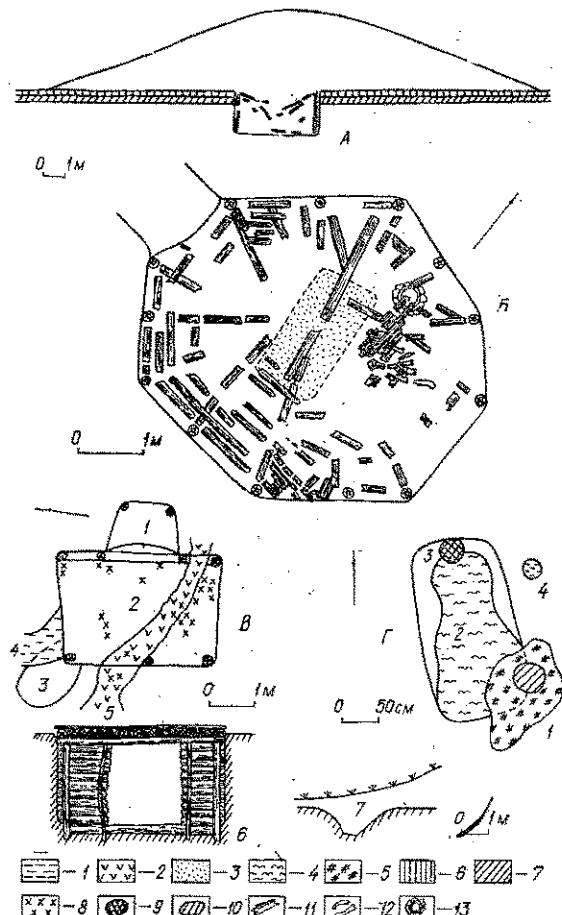
Рис. 4. Поховальні споруди.

А, Б — курган № 10 Люботинського могильника; В — склеп в кургані № 11 (Горішок) біля с. Велике Гомільша; Г — могила в кургані № 39 Люботинського могильника.
 1 — заповнення грабжницького ходу та ям; 2 — заповнення звірівної ями; 3 — ложе з дерева і берести; 4 — ґрунт з домішкою золи; 5 — перепалений ґрунт з золою і вугіллями; 6 — похований ґрунт; 7 — суглинок; 8 — рештки похованого інвентаря; 9 — яма з рештками золі і кальцинованих кісток від людини; 10 — рештки вогнища; 11 — рештки дерева; 12 — рештки кісток; 13 — розвал посудини (корчага).

результаті чого виявлено небагато речових залишків.

Курган № 1. Висота 1,5, діаметр 19 м. На глибині 80 см в насипу виявлено пляму золи від тризни, в центрі кургану на глибині 155 см трапецієвидна могильна яма розміром 170×110×130 см. Яма орієнтована в напрямку лівіч — південь. На північ і південь від ями — викиди глини. Поховання пограбоване. В кутку виявлено зуби людини середнього віку і уламок ліпного горщика скіфського часу.

Курган № 2. Висота 55 см, діаметр 12 м. На глибині 35 см в насипу знайдено уламок стінки ліпного горщика скіфського часу, а трохи ниж-

че — уламок стегнової кістки. Трапецієвидна могильна яма з сторонами розміром $225 \times 110 \times 145$ см, глибиною 115 см орієнтована в напрямку північ — південь. З півдня і сходу — викид глини. Поховання пограбоване.

Курган № 3. Висота 80 см, діаметр 12 м. В насипу на глибині 60 см виявлено рештки вогнища з вугликів і золи. Трапецієвидна могильна яма розміром $272 \times 105 \times 95$ см, глибиною 140 см, орієнтована в напрямку північ — південь і перекрита дерев'яним накатом, рештки якого збереглися вздовж ями. З двох боків від могили — серпоподібні викиди. Поховання пограбоване зверху. В грабіжницькому ході траплялись уламки кісток чоловіка середнього віку: стегнові кістки, таз, фаланги ніг, ліктюва і променева кістки, зуб, а також деякі речі: уламок залізного ножа, крейда, уламок ліпного горщика скіфського часу. Уламки інших кісток і якось залізної речі були розкидані на дні могили. Деякі кістки частково обпалені.

Курган № 4. Висота 70 см, діаметр 10 м. В насипу на глибині 50 см виявлено декілька плям золи, очевидно, від тризни. Материкового викида не було, тому що прямокутна могила розміром 215×95 см була заглиблена в похований ґрунт лише на 10 см. Орієнтована в напрямку північ — південь. Слідів пограбування не помітно, але кісток і речей немає. Напевне, це кенотаф на честь людини, яка загинула на чужині.

Курган № 5. Висота 135 см, діаметр 20 м. В насипу на глибині 40 см знайдено два уламки ліпного горщика скіфського часу. Трапецієвидна яма могили розміром $200 \times 140 \times 110$, глибиною 190 см орієнтована в напрямку північний захід — південний схід. З південно-західного боку був викид глини. Яма перекрита дерев'яним накатом. На дні могили виявлено бурій тлін від підстилки. Поховання пограбоване. Від кістяка збереглися лише уламки верхньої і нижньої щелеп.

Курган № 6. Висота 60 см, діаметр 12,5 м. В насипу на глибині 60 см виявлено пляма золи. Прямокутна могильна яма (240×75 , глина 135 см) орієнтована в напрямку північ — південь. По її обидві сторони — викиди глини. В заповненні ями виявлено три тонких прошарки золи. Кісток і речових знахідок не знайдено.

Курган № 7. Висота 90 см, діаметр 10 м. На глибині 40 см в насипу знайдено три уламки горщика скіфського часу і пляма золи. Трапецієвидна могильна яма ($240 \times 110 \times 90$, глина 120 см) орієнтована в напрямку північ — південь. З півдня виявлено викид. Поховання пограбоване.

Курган № 8. Висота 190 см, діаметр 20 м. В насипу на глибині 47 см знайдено уламок трубчастої кістки людини. Добре помітний конусоподібний хід грабіжника. Трапецієвидна могильна яма з сторонами розміром $190 \times 105 \times 90$ см орієнтована в напрямку північ — південь. Глина ями 250 см. Стіни могили облицьовані деревом, а зверху зроблено накат з колод. По обидві сторони від могили глиняні викиди. Дно могили в північній частині посыпане деревним вугіллям. Від кістяка, який лежав, напевне, головою на південь, збереглась на місці лише стегнева кістка.

Курган № 9. Висота 130 см, діаметр 15 м. На глибині 65 см, в насипу з сірого піску, в 2 м на схід від центру кургану виявлено рештки вогнища з дуже перепаленим ґрунтом, змішаним з золою і вугіллям (рис. 4, Г—1). Могильна яма прямокутної форми (350×190 см, глина 140 см) орієнтована в напрямку північ — південь. Ґрунт в ній змішаний з золою (рис. 4, Г—2). У північній частині ями виділяється ще одна кругла ямка діаметром 30 см, в заповненні якої, крім золи і дерев'яних вугликів, виявлено декілька кальцинованих кісток від кістяка людини (рис. 4, Г—3). В 40 см на схід від могили була ще одна ямка діаметром 25, глибиною 145 см, заповнена сірим піском, без знахідок (рис. 4, Г—4).

Курган № 10. Висота 550 см, діаметр 38 м. Це найбільший з курганів, що збереглися в центральній частині могильника (рис. 4, А, Б).

Верхівка насипу пошкоджена шукачами скарбів за рік до наших розкопок. Однак яма шукачів лише зачепила верхню частину стародавнього грабіжницького ходу. Під час наших розкопок в грабіжницькому ході на глибині 200 см знайдено дрібні уламки ліпного посуду скіфського часу, зокрема уламок глечика з округлим тулубом, прикрашеним нарізним геометричним орнаментом, уламок вінець горщика, прикрашеної зашпильками та проколами, а також кілька кісток чоловічого кістяка. Дослідження непорушеного насипу показало, що чорний гумусний ґрунт для нього частково був узятий з культурного шару, розташованого поблизу поселення бондарихинської культури. Тому в насипу траплялись і уламки бондарихинської кераміки, точильний камінь з пісковика, кістяна проколка (рис. 3, 31) і різноманітні кістки тварин.

Після того як був знятий насип, у центрі кургану виявилась восьмикутна могильна яма, яка може бути вписана в коло з діаметром 550 см (рис. 4, Б). З західного боку біля неї підходив входний дромос, ширина якого 140 см. Навколо розташовано чотири викиди з землі, ґлини і піску, які досягали 65 см завтовшки. Більша частина дромоса засипана землею, перед самим входом була непошкоджена ґлинняна стінка, але могила виявилась пограбованою зверху. Дно могили виявлено на глибині 790 см.

Могила являє собою дерев'яний склеп з піраміdalним перекриттям. Уздовж стін ями помітні рештки дерев'яного облицювання. В кутках і посередині боків багатокутника були стовпи діаметром 20—30 см, від яких до центру радіально сходяться перекладки до 20 см завтовшки. Зверху укладено дошки і жердини. Яму від центрального стовпа не виявлено. Очевидно, його взагалі не було і радіальні перекладки якось уміло з'єднувались поміж собою в центрі. Зверху це перекриття було вкрите берестиною, на яку насипали пісок, а потім землю.

У верхню частину заповнення могили проник ґрунт з насипу, в якому траплялися культурні рештки бондарихинської культури з сусіднього поселення (уламки посуду, два точильних бруски, терочник, два крем'яніх відщепи та ін.). В грабіжницькому ході виявлено різні речі з пограбованого поховання: фрагменти лощених посудин, прикрашених нарізним геометричним орнаментом (рис. 3, 32), п'ять дрібних уламків залізних виробів, денце горщика з відбитками соломи і пшениці; біля самої підлоги — дві грудки сірки.

В центрі могильної ями знаходився прямокутний поміст або ложе для небіжчика, зроблений з дерева і берести розмірами 210×110 см і орієнтований в напрямку північ — південь (рис. 4, Б). В північній частині і під помостом була підсипка з крейди. На північний схід від нього стояла велика злегка лощена корчага (рис. 3, 30). На південь від неї на підсипці з деревного вугілля лежали кістки від жертвового м'яса корови, вівці (або кози) і кабана; серед кісток лежав залізний ніж (рис. 3, 36).

До цих матеріалів слід додати ще і кілька випадкових знахідок з курганних комплексів. У 1976 р. в с. Сніжкове Валківського р-ну під час прокладання траншеї зачепили невеликий курган і зруйнували поховання, в якому трапились меч і стріли. Меч має брускоподібне навершя та псевдотрикутне перехрестя. Частина клинка відламана (рис. 2, 2). Бронзові наконечники стріл характерні, як і меч, для IV—III ст. до н. е.⁷ (рис. 3, 33—35). Із кургана, зруйнованого поблизу с. Вольська Балаклійського р-ну в 1966 р., походить меч (рис. 2, 3) з антенним кігтеподібним навершям руків'я та псевдотрикутним перехрестям⁸. Біля основи антени було два круглих зображення пташиного ока, посередині руків'я стилізовані фігури тварин. Уздовж клинка тонкі заглиблення. Такі мечі були поширені у кінці V—IV ст. до н. е.⁹ В похованні, крім кісток небіжчика, виявлено ще уламки ґлинняного посуду і залізних лусок від панциря, які до нас не дійшли. Очевидно, також із зруйнованого поблизу Краснокутська кургана по-

ходить пошкоджений меч (рис. 2, 4). Як простежується з деяких ознак, він мав наймовірніше брускоподібне навершя та метеликоподібне перехрестя руків'я, як у мечів VI—початку V ст. до н. е.

Металографічний аналіз, проведений автором сумісно з Л. О. Солицевим і Л. Д. Фоміним, показав, що меч з балаклійського кургану викиуваний з простого кричного заліза невисокої якості (мікротвердість 140—170 кгс/мм²), а меч з Краснокутська виготовлений з сталі середньої твердості, яка має нерівномірне первісне навуглеклеювання. Кількість вуглецю коливається від 0,3 до 0,5 %.

Таким чином, розкопки і випадкові знахідки дали нові і важливі матеріали для вивчення культури місцевого населення раннього залізного віку. Вперше чітко простежено рештки дерев'яних склепів різної будови. Стовпові склепи були поширені по всьому Лісостепу, але склеп люботинського кургану № 10 — це дуже оригінальна споруда VI ст. до н. е. Точних аналогій немає. Деяку подібність має склеп кургана № 340 в с. Текліно¹⁰, але для генезису типу, очевидно, більш важливу аналогію дає курган зрубної культури поблизу с. Скорнякове¹¹. Виявлено невідомі раніше в басейні Сіверського Дінця парні поховання. Постійно трапляються сліди тризни. Рідко вживали очищувальний обряд з використанням крейди, вугілля, вохри, золи, сірки. Виявилось, що південне орієнтування небіжчиків, яке раніше здавалося винятком, розповсюджено ширше, поряд з північним і західним. Можна зробити висновок, що кільцеві викиди не були особливістю лише середньодонських курганів¹², а трапляються також в басейні Сіверського Дінця. Тут існували також великі могильники, подібні посульським і ворсклінським. Лише один гомільшанський могильник налічує більше 700 курганів, в яких ховали і представників місцевої знаті, і рядових общинників, і дружинників, які мали мечі і панцири. Дуже показове поховання решток трупоспалення в круглій ямці поряд з одночасним символічним спорудженням звичайної прямокутної ями, яка орієнтована в напрямку північ — південь. Це поєднання обрядів слід розглядати як ще один доказ складності процесу формування лісостепової культури Лівобережжя при участі бондаріхинської.

Б. А. ШРАМКО

Раскопки курганов раннего железного века на Харьковщине

Резюме

В статье публикуются результаты исследований курганов двух крупных могильников скіфского времени у с. Великая Гомольша и у г. Люботина Харьковской обл., а также рассматриваются предметы вооружения, найденные в разрушенных курганах. Могильник у с. Великая Гомольша насчитывает более 700 курганов, которые расположены группами, возможно, отражающими какие-то части рода или племени. Несмотря на то, что все раскопанные курганы Гомольшанского и Люботинского могильников были ограблены, в них удалось обнаружить вещи VI—III вв. до н. э., проследить некоторые важные детали обряда погребения и устройства погребальных сооружений. Впервые на этой территории четко прослежены остатки деревянных склепов разного типа с дромосами. Оригинальным является склеп люботинского кургана № 10 с конической крышей. Зафиксированы парные погребения, прослежена южная ориентировка покойников. Привлекает внимание погребение в кургане № 9 люботинского могильника, где остатки совершенного на стороне трупосожжения погребены в круглой ямке, сооруженной внутри обычной прямоугольной могильной ямы, ориентированной по линии север—юг.

¹ Шрамко Б. А. Поселения скіфского часу в басейні Дінця. — Археологія, 1962, вип. 14, с. 142—146.

² Радзиевская Е. В. Работы на территории Харьковской области. — АО, 1973. М., 1974, с. 332; Шрамко Б. А., Мухеев В. К., Грубник-Буйнова Л. П. Справочник по археологии Украины (Харьковская область). — Киев, 1977, с. 72—73.

³ Глибину тут і далі зазначено від найвищого репера кургану.

- ⁴ Мелюкова А. И. Вооружение скифов. — САИ, 1964, вып. Д 1—4, с. 54—55.
- ⁵ Там же, табл. 8, В-8.
- ⁶ Шрамко Б. А. Археологічні дослідження курганів раннього залізного віку в околицях м. Люботина. — Вчені зап. ХДУ, т. 78. Тр. іст. фак. Харків, 1957, вип. 5, с. 193—203.
- ⁷ Мелюкова А. И. Вооружение скифов, с. 25, 52.
- ⁸ Автор высловлює подяку О. Г. Дяченко, який передав йому меч для дослідження.
- ⁹ Мелюкова А. И. Вооружение скифов, с. 58.
- ¹⁰ Бобринский А. А. Курганы и случайные археологические находки близ г. Смела. — Спб., 1901, т. 2, с. 20.
- ¹¹ Сизов В. И. Скорняковские курганы в Воронежской губ. Задонского уезда. М., 1888, т. 12, с. 126.
- ¹² Ліберов П. Д. Памятники скифского времени на Среднем Дону. — САИ, 1965, вып. Д 1-31, с. 12.

Д. Н. КОЗАК, О. І. ЖУРКО

Поселення поблизу с. Велика Слобідка пізньоримського часу в Середньому Подністров'ї

В 1980 р. експедиція Інституту археології АН УРСР досліджувала нововідкрите поселення другої чверті I тис. н. е. в 1 км на північний схід від с. Велика Слобідка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Село розташоване в уроч. Під Ланками і займає лівий берег р. Муки, що впадає в р. Дистер. Культурні залишки простежені в глибокій долині у відкладах першої надзаплавної тераси, що піднімається на 2—4 м над рівнем р. Муки. Поверхня тераси дещо похилена на схід. Зважаючи на підйомний матеріал, територія поселення становить приблизно 1,5—2,0 га. Культурний шар залягає на глибині 0,1—0,2 м. Пам'ятка одношарова. На відкритій у центрі поселення площі 420 м² виявлено три споруди, дві з яких, судячи з наявності опалювальних споруд, житлові.

Житло № 1 виявлено на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Це видовжено-прямокутна у плані споруда з впущеною на 0,1—0,2 м в материк долівкою розмірами 3,5×5,0 м (рис. 1; 2). Стінки прямі, кути дещо заокруглені, материкова долівка рівна, добре утрамбована, знівелювана відносно давньої поверхні. Споруда орієнтована довгими стінами по лінії схід — захід. В кутах і по периметру стінок простежувались 12 ямок від стовпів округлої в плані форми діаметром 0,2—0,35 м і глибиною 0,15—0,25 м від рівня долівки. В західній половині будівлі виявлено вогнище, викладене із каменю на земляній підсипці, овальної форми діаметром 0,6 і висотою 0,17 м від рівня долівки.

У заповненні житла траплялись керамічний матеріал та кістки тварин. Кераміка складається з ліпних і гончарних фрагментів з перевагою останніх (див. табл.). Ліпний посуд має підлощену поверхню (рис. 2, 1—8, 20, 21).

Житло № 2 виявлене на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Це прямоугольна в плані споруда розміром 4×3 м, з дещо опущеною в материк долівкою (висота земляних стінок 0,2—0,3 м) (рис. 3; 4). Стінки житла прямі, кути заокруглені, долівка рівна, добре утрамбована. Будівля орієнтована кутами за сторонами світу. У північному і західному кутах, а також посередині південно-західної, північно-західної і західної стінок розчищено ямки від вертикальних дер'яніх опор. Ще дві ямки трапилися з двох сторін вогнища. Вони округлої в плані форми діаметром 0,2—0,25 і глибиною 0,15—0,2 м від рівня долівки. У північно-західному куті знаходилося вогнище, складене з каменю на земляній підсипці, прямоугольної форми, розмірами 1,4×1,0 м.

У заповненні, на долівці та в розвалі вогнища виявлено виключно гончарну кераміку, кілька уламків від амфор (рис. 4, 1—11).

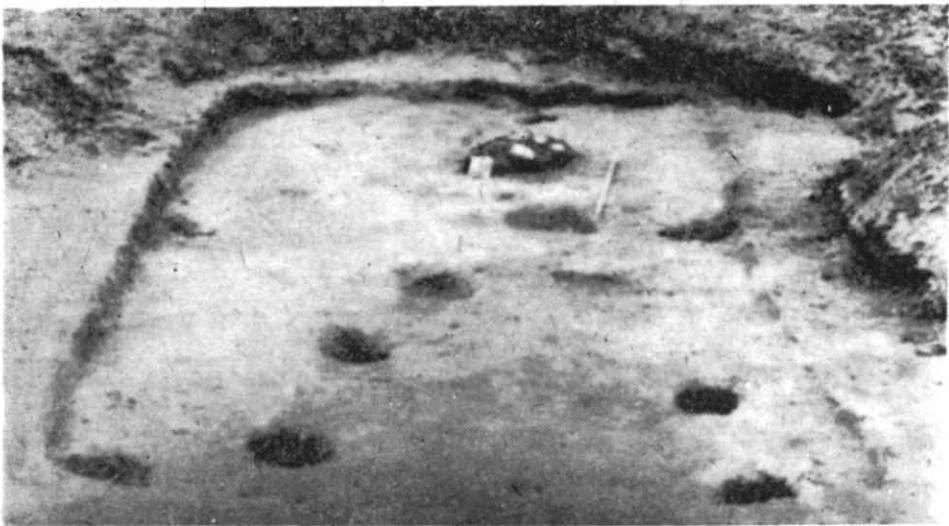

Рис. 1. Житло № 1.

Господарська споруда № 1 розташована в 8 м на північний схід від житла № 1. Її контури у вигляді плями чорного кольору простежувалися на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Дальша розчистка показала, що це — наземна споруда з опущеною на 0,15—0,25 м в материк долівкою (рис. 5; 6). Вона мала видовжено-прямокутну в плані форму розмірами 14,8×4,8 м і орієнтована довшими стінками із заходу на схід. Стінки рівні, долівка материкова, добре утрамбована, знівеллювана відносно давньої поверхні.

На долівці виявлено 50 ямок від стовпів, розміщених уздовж стінок та по центральній осьовій лінії. Із західного кута до середини південної стінки ямки розташовані в два ряди. Вони мають округлу в плані форму діаметром 0,3—0,6 і глибину 0,2—0,5 м від рівня долівки. Біля південної стінки, в східній і західній половинах приміщення, розташовані дві підвальни ями округлої форми. Діаметр східної ями 1,1, глибина 0,5 м від рівня долівки, діаметр західної 0,8, глибина 0,5 м від рівня долівки. Третю підвальну яму округлої форми діаметром 1,1 і глибиною 0,2 м від рівня долівки виявлено неподалік від північної стінки в західній половині будівлі. Стінки ям прямі, дно рівне. У північно-східній половині споруди розчищено заглиблення неправильно прямокутної форми, що опущене в долівку на 0,2 м. Розміри заглиблення 6,2×2,6 м.

У заповненні і на долівці споруди виявлені фрагменти гончарного і ліпного посуду, уламок залізної коси-горбуші, точильний бруск та велику кількість кісток тварин. Серед кераміки переважають фрагменти від гончарних посудин. Трапились і кілька уламків від амфор та фрагмент від червонолакової посудини (рис. 6, 1—39).

Слідів глиняної обмазки в споруді № 1, як і в житлах та культурному шарі поселення не виявлено. Зважаючи на відсутність вогнища, описуваний об'єкт слід, очевидно, вважати господарською спорудою. Розміри споруди, система розташування стовпових ям дають можливість припустити, що вона могла складатися з двох частин, в одній з яких (західній), мабуть, утримували тварин. Така думка підтверджується дворядним розташуванням поблизу південної стінки ямок від стовпів, на яких укріплювали жолоб і прив'язували домашню худобу. В цій половині споруди простежується і дещо краще трамбування долівки.

Більшість речового матеріалу, виявленого на поселенні, становить глиняний посуд, який за способом виготовлення поділяється на гончарний та ліпний. Серед гончарної кераміки виділяються, в свою чер-

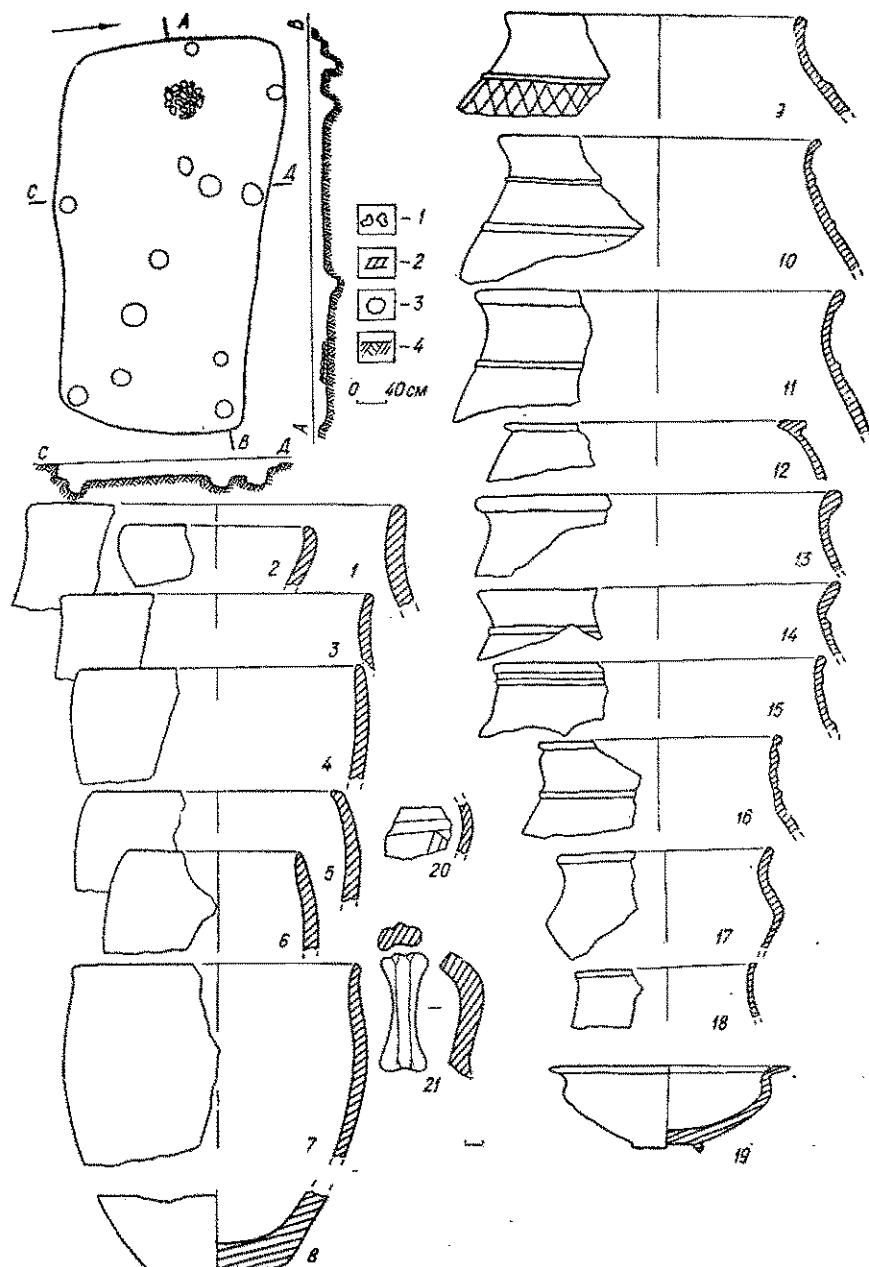

Рис. 2. План та розріз житла № 1.

1 — камінь, 2 — земляна підсінка; 3 — ямки від дерев'яних опор; 4 — материк. Кераміка із житла: 1—8, 20, 21 — ліпна; 9—19 — гончарна.

Співвідношення гончарної і ліпної кераміки в об'єктах поселення, %

Назва об'єкта	Гончарний посуд		Ліпний посуд	Імпортний посуд
	з відмученої глини	з домішкою піску		
Житло № 1	59,6	2,2	38,2	—
„ № 2	46	51	—	3
Споруда № 1	55	38	3	3

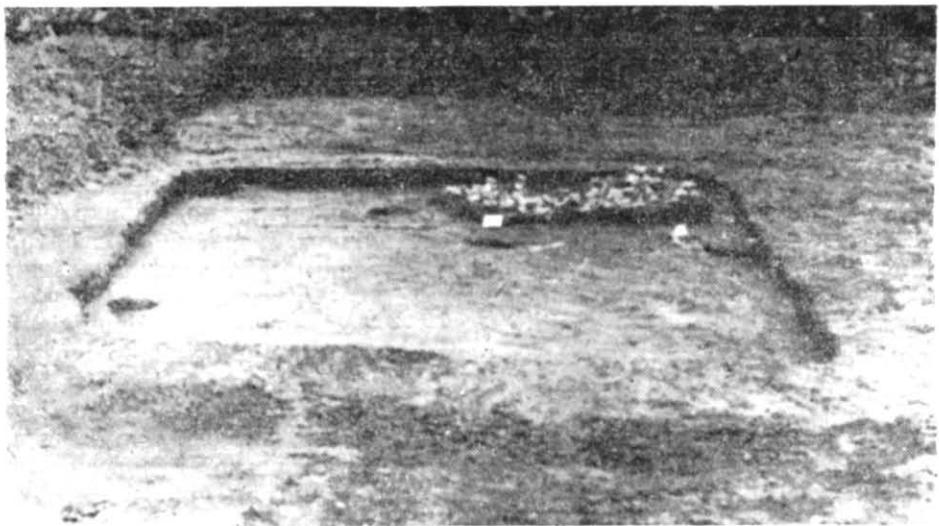

Рис. 3. Житло № 2.

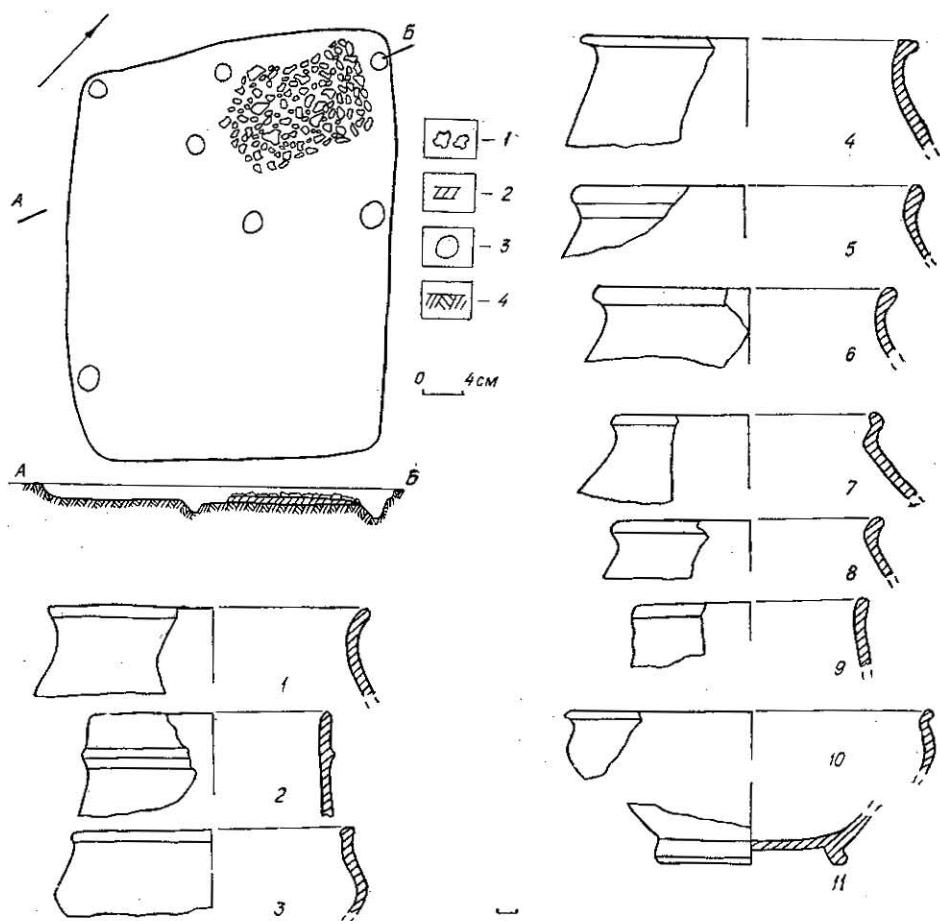

Рис. 4. План та розріз житла № 2.

1 — камінь; 2 — земляна підсипка; 3 — ямки від дерев'яних опор; 4 — материк. Кераміка із житла: 4—11 — гончарний посуд.

гу, дві групи: посуд, виготовлений з відмученої глини, та посуд, в тісті якого є значна домішка піску.

Перша група гончарної кераміки представлена горщиками, мисками різних форм та розмірів і кількома кубками. Поверхня таких посудин дбайливо згладжена або пролощена, іноді прикрашена різними комбінаціями геометрично-пролошених мотивів. Друга група представлена горщиками з рівною шершавою поверхнею і однією мискою.

Рис. 5. Споруда № 1.

Подністров'я³, Подніпров'я⁴ та Верхнього

Причорномор'я⁵.

Виявлено три екземпляри кубків з прямими або ледь нахиленими шийками, що переходят у потовщені розхилені вінця та округлі бочки. Як і попередні форми гончарної кераміки, ці посудини досить часто трапляються на черняхівських поселеннях та могильниках⁶.

Ліпний посуд має дбайливо оброблену лощену поверхню світло-буруватого кольору. В основному він представлений горщиками, рідше мисками.

За формою горщики поділяються на два типи.

До першого типу належать слабопрофільовані посудини середніх розмірів з дещо відігнутими вінцями та маловираженою шийкою і плічками (рис. 2, 1, 3, 7).

Форми цих горщиків характерні для пшеворської культури пізньоримського часу в Польщі⁷. Вони поширені також на поселеннях пшеворської культури у Верхньому Подністров'ї, продовжуючи існування на пам'ятках черняхівської культури цього району⁸.

До другого типу належать опуклобокі горщики з загнутими до середини вінцями (рис. 2, 5, 6; 6, 17, 18).

Такі посудини також мають повні аналогії у пшеворській культурі і часто трапляються на пшеворських пам'ятках пізньоримського часу в центральних районах Польщі⁸. Відомі такі горщики і на черняхівських пам'ятках Верхнього Подністров'я¹⁰, Волині¹¹ та Подніпров'я¹².

Ліпні миски за складом тіста, обробкою зовнішньої поверхні не відрізняються від горщиків. Вони представлені конічними посудинами з загнутими до середини краями (рис. 2, 2; 6, 33). Такі миски відомі на пам'ятках пшеворської культури в Польщі¹³. Досить поширені вони також на пам'ятках вельбарської культури¹⁴.

Іншу форму становить ребриста миска S-подібного профілю

Поверхня горщиків іноді прикрашалася на плічках і шийці горизонтальними опуклими або заглибленими лініями.

Для всіх гончарних горщиків характерний опуклий тулуб, різко відігнуті потовщені краї вінець (рис. 2, 9—16; 4, 4—8; 6, 1—16). Аналогії для таких посудин широко відомі на пам'ятках черняхівської культури Лісостепового Дністро-Дніпровського межиріччя¹, Молдавії² та інших районів поширення цієї культури.

Миски представлені гострореберними посудинами з ледь нахиленими до середини циліндричними плічками та потовщеними відігнутими вінцями (рис. 2, 17—19; 6, 27—29).

Інший тип становлять миски з закругленими бочками та розхиленими назовні вінцями (рис. 4, 3, 10; 6, 30, 32).

Аналогічні посудини відомі на ряді поселень Середнього та Верхнього

Подністров'я³, Подніпров'я⁴ та Верхнього

Причорномор'я⁵.

Виявлено три екземпляри кубків з прямими або ледь нахиленими шийками, що переходят у потовщені розхилені вінця та округлі бочки. Як і попередні форми гончарної кераміки, ці посудини досить часто трапляються на черняхівських поселеннях та могильниках⁶.

Ліпний посуд має дбайливо оброблену лощену поверхню світло-буруватого кольору. В основному він представлений горщиками, рідше мисками.

За формою горщики поділяються на два типи.

До першого типу належать слабопрофільовані посудини середніх розмірів з дещо відігнутими вінцями та маловираженою шийкою і плічками (рис. 2, 1, 3, 7).

Форми цих горщиків характерні для пшеворської культури пізньоримського часу в Польщі⁷. Вони поширені також на поселеннях пшеворської культури у Верхньому Подністров'ї, продовжуючи існування на пам'ятках черняхівської культури цього району⁸.

До другого типу належать опуклобокі горщики з загнутими до середини вінцями (рис. 2, 5, 6; 6, 17, 18).

Такі посудини також мають повні аналогії у пшеворській культурі і часто трапляються на пшеворських пам'ятках пізньоримського часу в центральних районах Польщі⁸. Відомі такі горщики і на черняхівських пам'ятках Верхнього Подністров'я¹⁰, Волині¹¹ та Подніпров'я¹².

Ліпні миски за складом тіста, обробкою зовнішньої поверхні не відрізняються від горщиків. Вони представлені конічними посудинами з загнутими до середини краями (рис. 2, 2; 6, 33). Такі миски відомі на пам'ятках пшеворської культури в Польщі¹³. Досить поширені вони також на пам'ятках вельбарської культури¹⁴.

Іншу форму становить ребриста миска S-подібного профілю

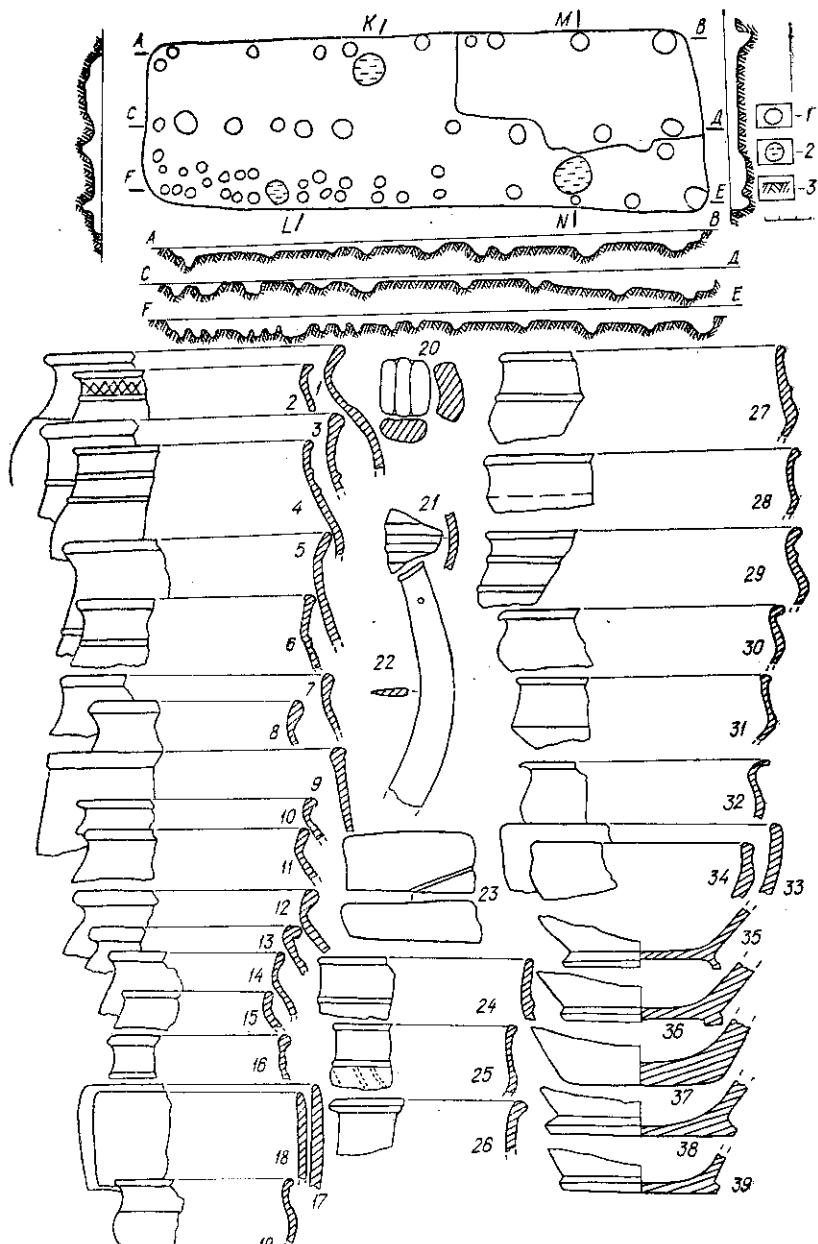

Рис. 6. План та розріз споруди № 1.

1 — ямки від дерев'яних опор; 2 — підвальні ями; 3 — материк. Кераміка та знахідки із споруди: 1—16, 19—21, 24—32, 35—39 — гончарна; 17, 18, 33, 34 — ліпна; 22 — уламок залізної коси; 22 — кам'яний брусков.

(рис. 6, 34), з легко відігнутими і потовщеними вінчами. Вони є типовими для пшеворської культури римського часу на всій території її поширення¹⁵.

Виявлений на поселенні ліпний посуд неорнаментовано. Лише один фрагмент, мабуть, миски, прикрашено двома заглибленими горизонтальними лініями, під якими перпендикулярно до них розташовані три насічки (рис. 2, 20). Подібні орнаментальні мотиви на ліпній кераміці часто трапляються у вельбарській культурі¹⁶.

Серед керамічних знахідок на поселенні виділено кілька фрагментів бочок і одна ручка від світлоглиняних амфор та уламок червонолакової посудини типу *terra sigillata* (рис. 6, 20—21).

На поселенні відсутні датуючі матеріали. Наявність в об'єктах поселення великої кількості гончарної кераміки черняхівської культури вказує на загальні рамки існування цієї культури — III—IV ст. н. е. Ця дата підтверджується знахідками уламків світлоглиняних амфор, зокрема асиметрично профільованої ребристої ручки. Проте наявність фрагмента посуду типу *terra sigillata* може свідчити про існування поселення вже в кінці II ст. н. е.

Проведений аналіз матеріалу дає можливість визначити також культурну належність поселення і місце його серед синхронних пам'яток Середнього Подністров'я. Порівнюючи одержаний матеріал з відомими в цьому районі пам'ятками III—IV ст. н. е. простежуються деякі спільні, але в основному відмінні риси.

Спільною є наявність на поселенні великої кількості гончарної кераміки, характерної для всіх пам'яток черняхівської культури. В житлі № 2 такий посуд був єдиним видом знахідок.

Досить своєрідна для пам'яток цього часу на Середньому Дністрі топографія поселення у Великій Слобідці. На відміну від черняхівських поселень в Іванківцях, Луці-Врублевецькій, Соколі, Бернашівці, Конилівці, Оселівці та ін., розташованих уздовж берега р. Дністер, або ж на сонячних схилах поблизу невеликих водоймищ, поселення в Великій Слобідці розміщено в глибокій, закритій улоговині в стороні від Дністра і займає дуже низьку терасу вздовж невеликої річки (див. рис. I). Подібне розташування мають поселення пшеворської культури пізньолатенського та римського часів¹⁷.

Привертають увагу житлові споруди поселення. Насамперед слід відзначити нехарактерну для житлового і господарського будівництва племен черняхівської культури рису поселення — відсутність глиняної обмазки у відкритих об'єктах. Це пояснюється, очевидно, стовповово-зрубною системою будівництва стін, при якій не використовувалася глиняна обмазка.

Виявлені на поселенні споруди відрізняються одна від одної. Досить своєрідною є споруда № 1, що має подовжено-прямокутну форму з стовповими ямками по кутах і посередині протилежних стінок. Подібні житла у черняхівській культурі невідомі. Дві аналогічні споруди виявлено на поселенні пшеворської культури поблизу с. Підберізці на Верхньому Подністров'ї. Одна з них (житло № 7) має розміри 6,5×3,2 м, друга (житло № 22) — 6,3×3,1 м. Розташування вогнищ, стовпових ям на долівці цих жител такі ж, як і в житлі № 1 з Великої Слобідки. В житлі № 7 з Підберізців виявлено гончарну кераміку провінціально-римського часу і бронзову фібулу, що походить від гостро-профільованих другої половини II—першої половини III ст. н. е. У житлі № 22 з цього ж поселення теж траплялись уламки подібної гончарної кераміки. Описані об'єкти за формою, конструктивними особливостями не мають аналогій на синхронних та більш ранніх пам'ятках пшеворської культури цієї території. Рідко і лише в пізньоримському часі трапляються такі споруди у пшеворській культурі на території Польщі, зокрема в Сілезії¹⁸, де були сильні впливи германських племен. Можна припустити, що подібні житла, характерні для північно-західних племен Європи, з'явилися на Подністров'ї в результаті переміщення сюди пшеворського населення в кінці II—III ст. н. е. з території Польщі.

Про з'язок великослободянського поселення з вельбарською культурою свідчить споруда № 1. Вона дуже близька до так званих великих домів, відомих в Ютландії та інших районах перебування германських племен¹⁹. Ця будівля не є унікальною на нашій території. Подібну споруду розмірами 18×8 м, з частими стовповими ямками вздовж стінок виявлено на поселенні Будешти в Молдавії²⁰. Дуже близька споруда за формою (розмірами 13,8×6,2 м), однак з меншою кількістю стовпових ям, відкрита Е. О. Симоновичем на поселенні в Журавці на Середньому Подніпров'ї²¹.

Типово пшеворським за формою є житло № 2 з Великої Слобідки. Проте подібні споруди широко відомі також на черняхівських пам'ятках Волині і Польщі²².

Нечисленним, але досить виразним є ліпний керамічний матеріал поселення — найбільш надійний показник культурноетнічної належності пам'ятки.

Як видно з наведених аналогій, всі виявлені тут керамічні форми мають повні аналогії у пшеворській культурі пізньоримського часу на території Польщі. Простежуються також окремі риси кераміки вельбарської культури.

Отже, більшість розглянутого матеріалу з поселення вказує на його північно-західне походження. Воно досить близьке до пам'яток пшеворської культури пізньоримського часу і зіставляється на нашій території з відомими поселеннями в Лепесівці, Вікнинах, Ромоші²³. Проте на відміну від останніх на поселенні в Великій Слобідці знайдено значно більше гончарної кераміки черняхівської культури, що пояснюється, мабуть, впливом культурного середовища, в якому опинилися його мешканці. Більш чітко тут проявляються також пшеворські риси матеріальної культури, зокрема в кераміці.

До цього часу пам'ятки подібного типу на території Середнього Подністров'я не були відомі. Поселення III—IV ст. н. е., що досліджувалися тут в останні роки, чітко відрізняються від слободянського за більшістю ознак матеріальної культури. Очевидно, на Середньому Подністров'ї в III—IV ст. н. е. існували дві групи пам'яток, що визначали різні шляхи етнокультурного розвитку цього району. Перша група представлена поселеннями в Соколі, Бакоті, Бернашівці, Луці-Врублівецькій. Для них характерні наземні житла глинобитної конструкції і напівземлянки з вогнищем або піччю-кам'янкою²⁴. Керамічний матеріал цих поселень характеризується наявністю ліпної і гончарної кераміки з перевагою останньої. На більш пізніх поселеннях (Теремці, Бакота, Сокіл) основним типом житла вже є напівземлянка з піччю-кам'янкою і великою кількістю ліпної кераміки, близької до слов'янського керамічного комплексу VI—VII ст. н. е.²⁵.

На думку дослідників, ці пам'ятки належали населенню, що були предками слов'ян на цій території²⁶.

Матеріали з поселення у Великій Слобідці дозволяють припустити існування й інших пам'яток, що належали змішаному пшеворсько-вельбарському населенню. Воно могло з'явитися на Середньому Дністрі в результаті міграційного потоку племен вельбарської і пшеворської культур з території Мазовії, який мав місце в кінці II—на початку III ст. н. е.²⁷ Іх наявність на Волині засвідчена матеріалами поселень у Вікнинах, Ромоші, Лепесівці, на Верхньому Подністров'ї — окремими похованнями в Капустянцях, Петрилові, Івані-Золотому, Перепільниках²⁸, в Молдавії — поселеннях в Будештах²⁹, могильником в Данченах-II³⁰.

Збереження самобутніх рис культури носіями цих пам'яток протягом довгого часу вказує на їх певну ізоляцію в середовищі місцевого населення черняхівської культури.

Д. Н. КОЗАК, А. И. ЖУРКО

Поселение у с. Великая Слободка позднеримского времени в Среднем Поднестровье

Резюме

Статья посвящена исследованию новых материалов с раскопок селища позднеримского времени у с. Великая Слободка на Среднем Днестре. Здесь обнаружены две жилые постройки и сооружение хозяйственного назначения, по конструктивным особенностям ранее неизвестные в рассматриваемом районе. Техника сооружения жилищ тяготеет к пшеворскому домостроению Верхнего Поднестровья и Польши. На

связи с пшеворскими древностями указывают обнаруженные в Великой Слободке керамические материалы. Аналоги большому двухкамерному хозяйственному сооружению прослеживаются в среде черняховских древностей Среднего Поднепровья и Днестро-Прутского междуречья. Однако истоки техники сооружения указанной постройки следует искать в германском домостроении Ютландии и Поморья.

Подъемный материал позволяет датировать поселение III—IV вв. н. э., но вполне допустимо его существование со II в. н. э.

¹ Винокур И. С. Історія та культура племен черняхівської культури. К., 1971, с. 67—68; Симонович Е. О. Про культуру полів поховань на Поділлі (у зв'язку з розкопами в Луцьк-Врублівецькій). — Археологія, 1951, вип. 5, с. 111, табл. I, 16, 17, 19; Махно Е. В. Поселения культуры полів лоховань на північно-західному Правобережжі. — АП УРСР, 1949, т. 1, табл. II, 2, 4.

² Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первые века новой эры. — М., 1975, с. 173—175, рис. 22, 1, 2.

³ Баран В. Д. Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга. — МИА, 1964, № 116, рис. 8, 6; 9, 9.

⁴ Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (ІІ—ХІІІ ст.). — К., 1975, рис. 10, 16; Симонович Э. А. Поселение культуры полей погребений в районе г. Никополя. — МИА, 1967, № 139, рис. 4, 6; 8, 6, 7.

⁵ Симонович Э. А. Итоги исследований черняховских памятников в Северном Причерноморье. — МИА, 1967, № 139, рис. 11, 18; Магомедов Б. В. Каборга-ІV (раскопки 1973—1974 гг.). — В кн.: Могильники черняховской культуры. М., 1979, табл. V, 7; IX, 2.

⁶ Винокур И. С. Ружичанский могильник. — В кн.: Могильники черняховской культуры. М., 1979, рис. 22, 11—14.

⁷ Materiały starożytnie, 1958, t. 4, tab. X, 16; XX, 17; XXIV, 6; 1968, t. 21; tab. XL, 18; Materiały starożytnie i wczesnosredniowieczne, 1971, t. 1, il. 42, i.

⁸ Козак Д. Н. Пшеворская культура в междуречье Днестра и Западного Буга. — В кн.: Проблемы этногенеза славян. Киев, 1978, рис. 4, 3, 10; Козак Д. Н. Підберізці — поселення пшеворської культури на Львівщині. — Археологія, 1977, 23, рис. 6, 8; Баран В. Д. Поселения черняховского типа поблизу с. Дем'янів у Верхньому Пайдністров'ї. — Археологія, 1971, 1, рис. 3, 5, 8.

⁹ Materiały starożytnie, 1959, t. 5, tab. IV, 1; Fontes Archeologii Poznaniense, 1954, il. 27, 6.

¹⁰ Баран В. Д. Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга. — МИА, 1964, № 116, рис. 3, 4, 10.

¹¹ Кухаренко Ю. В. Волынская группа полей погребений. — СА, 1958, № 4, рис. 4, 7—9.

¹² Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї. — К., 1975, рис. 10, 25.

¹³ Fontes Archeologii Poznanienses, 1957—1959, t. 7—9, il. 134, 6; 279, 4. Kostrzewski B. Cmentarzysko...,rys. 146, 1.

¹⁴ Кухаренко Ю. В. Могильник Брест—Тришин. — М., 1980, табл. XIII, 34, а; XIV, 35, а, г.

¹⁵ Fontes Archeologii Poznanienses, 1957—1959, t. 7—9, il. 96, 2; 327, 1; 368, 2; Materiały starożytnie, 1958, t. 4, tab. LIX, 15.

¹⁶ Кухаренко Ю. В. Могильник Брест—Тришин, табл. XI, 27 а; XVI, 45 а; Смішко М. Ю., Свешников І. К. Могильник III—IV ст. н. е. у с. Дитиничі Ровенської області. — МДАПВ. Київ, 1961, рис. 2, 8; Смішко М. Ю. Пам'ятки типу Дитиничі. — В кн.: Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу в давньоруський час. К., 1976, с. 85, рис. 22, 1, 12.

¹⁷ Biblioteka archeologiczna, 1966, 18, s. 70.

¹⁸ Wiadomości archeologiczne, 1969, t. 34, s. 319, ils. 10. Prace i materiały muzeum archeologicznego i etnograficznego w Łodzi, 1976, 23, il. 5; 10.

¹⁹ Haarnagel W. Grabung auf der Feddersen Wierde 1955—1959. — Germania, 1961, 39, h. 1/2, S. 48—49, 50—51, Abb. 1/2, 3/4; Hvass S.; Vejle I. Die Völkerwanderung-zeitliche Siedlung Vorbasse, Mitteljutland. — Akta archeologica, vol. 49, S. 73, Abb. 46.

²⁰ Щербакова Т. А., Чеботаренко Г. Ф. Усадьба на поселении первых веков нашей эры у с. Будешты. — В кн.: АИМ. Кишинев, 1974, с. 94—98, рис. 1.

²¹ Симонович Э. А. Отчет о работе Среднеднепровской экспедиции ИА АН СССР. — НА АН УРСР, 1960/26 а, с. 22—23.

²² Винокур А. С. Історія та культура..., рис. 18; 19.

²³ Тиханова М. А. Раскопки на поселении III—IV вв. н. е. у с. Лепесовка в 1957—1959 гг. — СА, 1963, № 2, с. 186, рис. 5, 1, 7; Крушельницька Л. І., Опрук В. Г. Поселения східнопоморсько-мазовецької культури у верхів'ях Західного Бугу. — Археологія, 1975, 18, с. 75—80.

²⁴ Вакуленко Л. В. К вопросу о формировании славянских древностей Поднестровья. — В кн.: Тезисы докладов советской делегации на IV международном конгрессе славянской археологии. М., 1980, с. 60; Винокур И. С. Черняховские племена лесостепной полосы Правобережной Украины и вопросы этногенеза славян. — Там

же, с. 9—10; Цыгылык В. М. Раскопки поселения у с. Оселивка. — АО, 1974. М., 1975, с. 396.

²⁵ Баран В. Д. Славянские древности V в. н. э. (по материалам Поднестровья). — Тез. докл. сов. делегации на IV Междунар. конгр. славянск. археологии. М., 1980, с. 54.

²⁶ Баран В. Д. Славянские древности..., с. 54; Вакуленко Л. В. К вопросу..., с. 60; Винокур И. С. Черняховские племена..., с. 10.

²⁷ Archeologia Polski, 1970, t. 15 (9), s. 103—105.

²⁸ Smiszko M. Kultury epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce wschodniej. — Lwów, 1936, s. 133.

²⁹ Щербакова Т. А., Чеботаренко Г. Ф. Усадьба..., с. 94—98.

³⁰ Рафалович И. А. Исследования памятников середины и третьей четверти I тысячелетия н. э. у с. Данчены близ Кишинева. — В кн.: Новейшие открытия советской археологии. Киев, 1975, ч. 3, с. 58.

А. О. ДОБРОЛЮБСЬКИЙ, О. С. СТОЛЯРИК

Візантійські монети у кочівницькому похованні XII ст. у Дністро-Дунайському межиріччі

Археологічне вивчення середньовічних кочівників степів Північно-Західного Причорномор'я має недовгу історію. Неважаючи на те, що важливість цієї проблеми для південно-російських степів добре усвідомлена більшістю дослідників, зазначений регіон досі випадає з сфери їх уваги через малу кількість археологічного матеріалу. Систематичне вивчення почалось лише близько 15 років тому¹.

Необхідність археологічного вивчення кочівницьких старожитностей сформульовано в нашій науці в середині 50-х років². Доведено, що археологічний матеріал ставить ряд важливих як принципових, так і приватних питань з історії і археології причорноморських степів XI—XII ст. і служить істотним компонентом, який може скоректувати наші уявлення про історію народів Північно-Західного Причорномор'я у ранньофеодальний період.

Ці уявлення вже вироблені історичною традицією. Праці багатьох вчених прямо чи побічно присвячені історії кочових племен Причорномор'я у домонгольський період³. Як наслідок з'явилася думка про панування печенізьких племен у південно-російських степах до кінця XI ст. Це населення в результаті половецького завоювання змінилось і можна говорити про безроздільне панування половців з початку XII до XIII ст.⁴

Подібні висновки були в останні десятиріччя підтвердженні і археологічними дослідженнями. Їх наслідком є створення універсальної типологічної періодизації, основаної на вивченні комплексів поховань⁵, за допомогою якої можна диференційовано вивчати різноманітні кочівницькі старожитності на нових матеріалах і територіях.

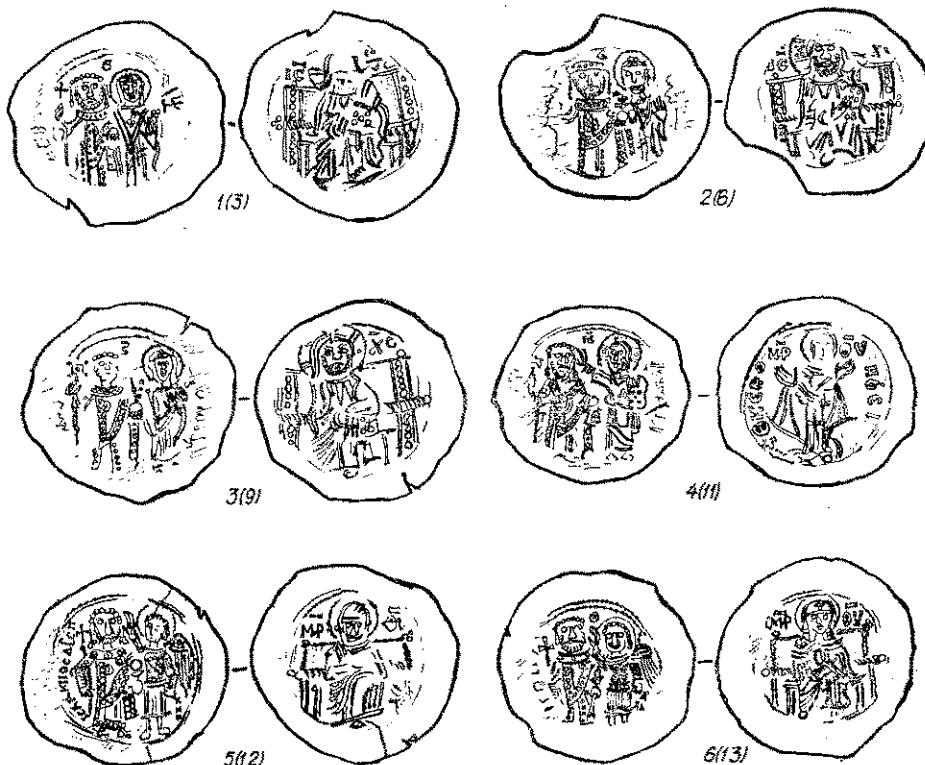
Археологічні роботи, які проводилися останнім часом досить інтенсивно на території степової частини Дністро-Дунайського межиріччя, дали багатий матеріал, який стосується, між іншим, нашої проблематики⁶. На жаль, автори розкопок, не будучи у більшості випадків фахівцями з історії пізніх кочовиків, кваліфікують їх поховання як «татарські», «кочівницькі», «середньовічні».

Безумовно, такий анахронізм можна зрозуміти і легко з'ясувати. Кочівницькі поховання головним чином безінвентарні. Типологічну ж їх періодизацію було створено лише в останні роки. Крім того, вона далеко не в усіх випадках дає можливість ідентифікувати безінвентарні поховання з чітко визначеними племенами на підставі орієнтації кістяків і форм поховальних ям.

Саме тому для нашого регіону особливий інтерес становлять знахідки таких поховальних комплексів, які, з одного боку, можна з достатньою чіткістю інтерпретувати типологічно, а з другого — точно датувати західками монет.

Вказаним умовам особливо відповідає кочівницьке поховання, відкрите в 1970 р. в одному з курганів, розкопаних Дністро-Дунайською експедицією ІА АН УРСР і ОАМ АН УРСР в Ізмаїльському р-ні Одеської обл. поблизу с. Суворове⁷.

Це сильно зруйноване впускне поховання (поховання № 1) знаходилося у центральній частині кургана № 2 на глибині 0,7 м від сучасної поверхні. Похований, оскільки можна судити з решток кістяка,

Монети з поховання з с. Суворове.

лежав на спині, головою на захід, у витягнутому положенні. При ньому знаходився короткий (до 1 м) простий меч (поганої збереженості, тому неможливо його точно визначити), дві кістяні пластиини без орнаменту і ліворуч в анатомічному порядку кістки ніг коня (слідів черепа не виявлено). В тазових кістках тралілось зосередження скіфатних візантійських монет (13 екз.), схованих, на нашу думку, у гаманці чи торбичці на поясі⁸.

Розглянуте поховання належить, за класифікацією Г. О. Федорова-Давидова, до II типу відділу Б (Б-II) і відноситься до XII ст. — до другого періоду розробленої означенним автором періодизації⁹. Склад монетної знахідки повністю підтверджує таке датування. Монети належать емісіям трьох візантійських імператорів, а саме: десять білонових (фактично мідних)¹⁰ монет Мануїла I Комніна (1143—1180 рр.) IV типу, за В. Росом (імператор, вінчаний Богоматір'ю; Христос на троні)¹¹; одна така ж монета Андроніка Комніна (1183—1185 рр.) II типу, за В. Росом (імператор, вінчаний Христосом; Богоматір-оранта)¹²; дві такі ж монети Ісака Ангела (1185—1195 рр.) II типу, за В. Росом (імператор, вінчаний архангелом Михаїлом; Богоматір на троні) (див. рис.)¹³.

Таким чином, у даному скарбі ми бачимо кількісне переважання

монет Мануїла Комніна, наявність монети Андроніка Комніна і лише двох монет Ісака Ангела. Це дозволяє віднести час захоронення кладу до перших років правління останнього, тобто приблизно до 1185—1190 рр.

Візантійські монети XII ст. на території Буджакського степу трапляються досить рідко. До порівняно недавнього часу їх не було зареєстровано зовсім¹⁴. За останнє десятиріччя в науковий обіг введено кілька монет пізніх Комнінів¹⁵. Але в жодному з зареєстрованих випадків кількість монет у одному комплексі XII ст. не перевищує двох екземплярів. Тому описана знахідка заслуговує спеціального вивчення.

Крім того, згідно з висновком Г. О. Федорова-Давидова, поховальний обряд Б-II дозволяє пов'язувати поховання, що до нього відносяться, з печенізько-торським населенням степу, значна частина якого після нападу половців наприкінці XI—початку XII ст. зосередилася далеко від Дністро-Дунайського межиріччя, а саме у Поросі. Тієї ж думки додержується і С. А. Плетньова¹⁶. У середині XII ст. торська племінна спілка оформила свої васальні відносини з київським князем. Ця спілка, відома в російських літописах під назвою «чорних клубуків», служила для Києва не тільки прикриттям проти половецьких набігів, але і зброею в боротьбі із зростаючою роздрібленистю країни¹⁷. Що стосується Нижнього Подунав'я, то ніякі дані про перебування тут печенігів наприкінці XII ст. досі не були зареєстровані¹⁸. У такому випадку розглянуте поховання може служити вказівкою на відхід частини печенізько-торських кочовиків до кордону з Візантією і навіть на дружні відносини з імперією.

Проблеми, що виникають з даного повідомлення, уявляються досить різноманітними. Треба гадати, що дальнє вивчення поховальних комплексів середньовічних степових кочовиків у Дністро-Дунайському межиріччі внесе значні зміни у наше розуміння історії цього краю у передмонгольський період.

Опис монет з поховання поблизу с. Суворове

Но- мер	Вага, г	Діаметр, мм	Легенда	Співвідно- шення всієї	Інвен- тарний номер у фон- дах ОАМ	Примітки
1	2,23	26—27	МАНУИЛ КОМНИН (стерта)	↑ ↓	53377	Двійний удар по реверсу. На відміну від визначення В. Розса, в усіх випадках цього типу над головами у центрі θ, у підлі праворуч — M—P
2	2,13	26—27	MANJ	Те саме	533378	
3	2,13	26—29	MANV	„	53379	
4	2,08	25—28	стерта	„	53380	Складається з двох фрагментів, вищерблених у середині
5	2,05	24—26	MANOY ИЛ	„	53381	
6	2,04	25—26	ANJ	„	53382	
7	2,04	25—27	Нерозберливо	„	53383	Двійний удар по аверсу
8	1,93	22—24	ДЕСПОТН	„	53384	
9	1,82	25—26	MOL ЄСПОН	„	53385	Злегка відламаний край
10	1,76	22—27	ЧАНОЛ АНДРОНІК КОМНІН	“	53386 53387	Відламаний край
11	4,61	28—30	[ДЕСПОТН]	↑ ↘		Напис на аверсі нечіткий, на реверсі відповідає В. Розса
12	4,05	28—30	ICA Κ ΑΗΓΕΛ ICAAKIOSΔΕСП	↑ ↓	53388	За написом відповідає № 15 у В. Розса
13	3,61	28—29	ICAA Φ	Те саме	53389	Більшіше за все до № 12 у В. Розса

Византийские монеты
в кочевническом погребении XII в.
в Днестро-Дунайском междуречье

Резюме

История средневековых кочевников в Северном Причерноморье исследовалась до недавнего времени лишь на основании письменных источников. Привлечение археологических данных к решению этой проблемы представлялось затруднительным ввиду малочисленности археологического материала и недостаточной его изученности.

В работе вновь ставится вопрос об этническом составе кочевого населения Северо-Западного Причерноморья в XII в. Автор, интерпретируя одно из кочевнических погребений как печенежско-торкское, датирует его на основании монетных находок концом XII в. Это позволяет говорить об отступлении части печенежских племен под давлением половцев не только к границам Киевской Руси, но и к границам Византийской империи. Археологические данные, таким образом, позволяют пересмотреть традиционные представления о топографии размещения кочевых племен в домонгольский период.

¹ Шмаглий Н. М., Черняков И. Т. Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра. — МАСП, Одесса, 1970, вып. 6, ч. 1.

² Зяблин Л. П. О «татарских» курганах. — СА, 1955, № 22, с. 83—86. Автор ставить питання про необхідність диференційованого підходу до вивчення кочівницьких поховань комплексів, виділяючи при цьому лише комплекси золотоордынського періоду, що його цікавлять.

³ З літератури про печенігів та половців див.: Голубовський П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. — Киев, 1884; Аристов Н. О земле половецкой. — Киев, 1887; Василевский В. Г. Византия и печенеги. Спб., 1908, т. 1, та ін. З праць сучасних дослідників див.: Кудряшов К. В. Половецкая степь. — М., 1948; Мец Н. Д. К вопросу о торках. — КСИИМК, 1948, вып. 22; Зяблин Л. П. Археологические памятники кочевников X—XIV вв. Восточной Европы: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1952; Плетнєва С. А. Печенеги, торки и половцы в южно-русских степях. — МИА, 1958, № 62; Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. — М., 1966.

⁴ Кудряшов К. В. Указ. соч., с. 123—138. Топографічні відомості автора засновані, переважно, на літописних джерелах. Їх можна істотно доповнити археологічними даними (Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы..., с. 147).

⁵ Федоров-Давыдов Г. А. О датировке типов вещей по погребальным комплексам. — СА, 1965, № 3, с. 50—65.

⁶ Okрім надзвичайно рідких публікацій, що безпосередньо відносяться до кочовиків цієї території (наприклад, Станко В. Н. Детское захоронение кочевника. — ЗОАО, 1960, т. 1 (34), с. 281—287), можна бачити багато кочівницьких поховань, що не оброблені досі у науковому відношенні. Див.: Шмаглий Н. М., Черняков И. Т. Указ. соч., с. 90; Субботин Л. В., Загинало А. Г., Шмаглий Н. М. Курганы у с. Огородное. — МАСП, 1970, вып. 6, ч. 1, с. 130—155; Алексеева И. Л. Раскопки Беляевского кургана. — МАСП, 1971, вып. 7, с. 32—41, та ін.

⁷ Шмаглий Н. М., Черняков И. Т., Алексеева И. Л. Курганы Нижнего Поднепровья. — АО 1970 г. М., 1971, с. 233—234.

⁸ Шмаглий Н. М. Отчет о раскопках Днестро-Дунайской экспедиции ИА АН УССР и ОАМ АН УССР в 1970 г. — Фонды ОАМ.

⁹ Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы..., с. 142—145.

¹⁰ За поглядом А. А. Нудельмана (Нудельман А. А. Монеты из раскопок и сборов 1971—1972 гг. — В кн.: Археологические исследования в Молдавии (1973). Кишинев, 1974, с. 195), переважна більшість знахідок візантійських монет на території Молдавії та Бессарабії — білонові або мідні монети.

¹¹ Wroth W. Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum. London, 1908, vol. 2, p. 570, п. 21—24, pl. 69, 6.

¹² Ibid., p. 584, п. 3, 4, pl. 71, 5.

¹³ Ibid., p. 590, п. 12—15, pl. 72, 2.

¹⁴ Кропоткин В. В. Клады византийских монет на территории СССР. — САИ, 1962, вып. Е 4-4, карта 9.

¹⁵ Карышковский П. О. Находки позднеримских и византийских монет в Одесской области. — МАСП, 1970, вып. 7, с. 80—81; Карышковский П. О. Находки античных и византийских монет в Одесской области. — В кн.: Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины. Киев; Одесса, 1976, с. 172—177. Переважання монет Олексія I Комніна, Іоана I Комніна і Мануїла I Комніна служить підтвердженням активної зовнішньої північної політики Візантійської імперії за часів цих імператорів (Успенський Ф. И. История Византийской империи. — М.; Л., 1948, т. 3, отдел IV), що викликало інтенсифікацію обігу візантійських монет у Північно-Західному Причорномор'ї. Послаблення цього обігу, починаючи з Андроніка Комніна, співпадає з часом занепаду впливу Візантії на ці території

(див.: *Hecht W.* Die bizantinische Ausßenpolitik zur Zeit der letzten Komnenen kaiser. — Neusiedl am See, 1967).

¹⁶ Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы..., с. 144; Плетнева С. А. Указ. соч., с. 218.

¹⁷ Греков Б. Д. Киевская Русь. — М., 1949, с. 344; Плетнева С. А. Древности Черных Клобуков. — САИ, 1973, вип. Е, В-19, с. 24—28.

¹⁸ Василевский В. Г. Указ. соч., с. 104—108; Diaconu P. Les Petchénègues au Bas-Danube. — In: Bibliotheca historica Romaniae, 1970.

О. В. ПАРХОМЕНКО

Поховальний інвентар Нетайлівського могильника VIII—IX ст.

Наприкінці I тис. н. е. басейн верхньої течії Сіверського Дінця насе-ляли різні племена, які залишили пам'ятки, відомі в археології під назвою салтівських. Дослідження старожитностей VIII—IX ст. на Дінці дають змогу розширити і доповнити відомості про культуру, по-бут, звичаї населення цього району.

Великий інтерес для додаткової характеристики верхньодонського варіанту салтівської культури становлять матеріали Нетайлівського ґрунтового могильника, дослідженого Д. Т. Березовцем в 1959—1961 рр.

Могильник розташований на лівому березі Сіверського Дінця на рівній площині борової тераси поблизу с. Нетайлівка Харківської обл. В північно-західній частині могильника на площі 4440 м² в дев'яти контрольних траншеях і двох розкопах дослідили 124 поховання¹.

Деякі дані про поховальний обряд та матеріали Нетайлівського могильника частково опубліковані Д. Т. Березовцем². За його розрахунками, могильник займає площу близько 14 га, де могло знаходитися до 5000 поховань³. Крім того, В. Д. Гопак та О. В. Сухобоков коротко охарактеризували могильник та проаналізували металеві пред-мети, виявлені при його розкопках⁴.

До досліджуваного нами періоду відносяться 122 поховання, лише поховання № 26 і 100 відносяться до епохи бронзи. (Детальну харак-теристику поховального обряду Нетайлівського могильника див.: Древ-ності Среднього Поднепров'я. Київ, 1981, с. 80—96.)

При порівнянні поховального обряду Нетайлівського могильника з ямними могильниками Подоння, Волинської та Дунайської Болгарії виявлено, що Нетайлівський могильник має багато спільних рис з ям-ними могильниками болгар і тому етнічна належність населення, яке залишило Нетайлівський могильник, може бути визначена як болгар-ська. Розглянемо детально поховальний інвентар, виявлений при до-слідженні могильника.

Речовий матеріал досить різноманітний, але нечисленний. Інвентар виявлено в 63 могилах, де знайдено 592 предмети, більшу частину яких становлять намистини (340 екз.), інші речі — кераміка, зброя, знаряд-дя праці, предмети побуту, зброй, туалету, прикраси.

Кераміку Нетайлівського могильника представлено глечиками (12 цілих і реставрованих екз.), горщиками (6 екз.), невеликими лисковав-ними посудинами (2 екз.), а у восьми похованнях виявлено лише фраг-менти посуду (див. табл.).

Глечики поділяються на три типи, серед яких тип I — найчислен-ніший (11 екз.). Це класичні салтівські глечики з кулеподібним тулу-бом і носиком-зливом. Висота їх від 16 до 26 см, найбільший діаметр від 17 до 26 см⁵. Вони виготовлялись з добре відмуленої глини з до-мішкою піску або дуже дрібного шамоту на ручному гончарному кругі. Денця посудин плоскі, іноді з слідами підсипки піску під дно. Поверхня посудин покрита лощінням і залежно від випалу має чорний або сірий колір. Тулуб більшості посудин поділено одним або кількома заглиб-леними жолобками на два-три яруси і орнаментовано вертикальними

або косими пролощеними лініями (рис. 1, 1—5). Один з глечиків має досить рідкий для салтово-маяцької культури елемент орнаменту: концентричні пролощені кола, які трьома вертикальними зонами вкривають тулуб глечика (рис. 1, 6).

До типу II відноситься глечик з поховання № 7. Це невелика чорнолощена посудина висотою 12, діаметр тулуба 13 см. Глечик має високу, широку, пряму горловину, невеликий приплюснений тулуб і руч-

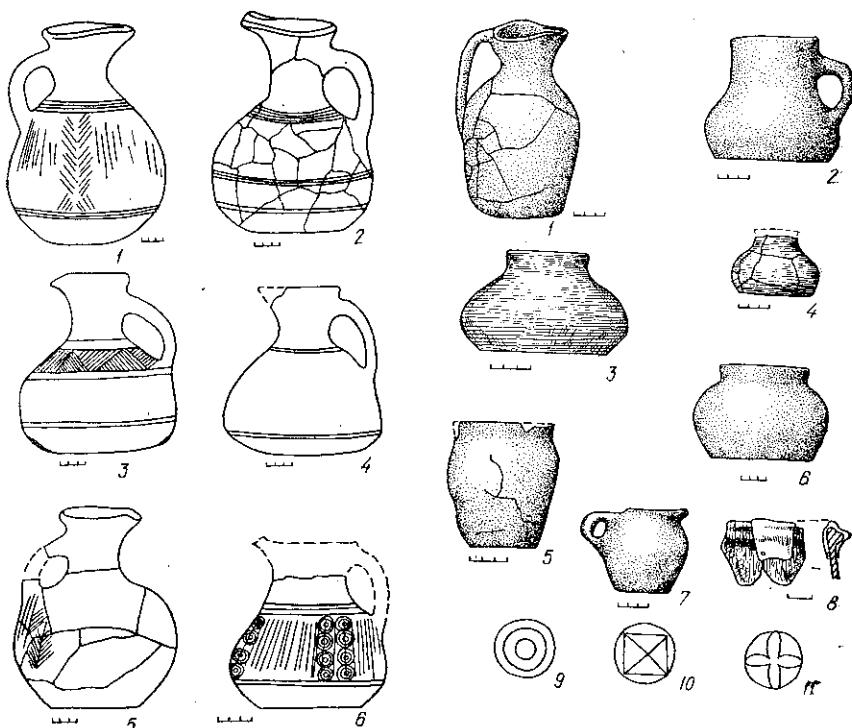

Рис. 1. Глечики І типу (1—6).

Рис. 2. Глечики ІІ і ІІІ типів (1, 2); чорнолощені посудини (3, 4); горщики (5, 7); фрагмент дерев'яної чашечки (8); гончарні клейма (9—11).

ку. Посудини цього типу С. П. Плетньова відносить до кухлів (рис. 2, 2)⁶.

До типу III відноситься червоноглиняний глек з поховання № 43, з високим яйцеподібним тулубом, ойнохойеподібним носиком-зливом і ручкою (рис. 2, 1). Виготовлений з добре відмуленої глини і обпалений до червоного кольору. Цей тип не характерний для салтово-маяцьких старожитностей верхів'їв Сіверського Дінця і є імпортом, можливо, з Криму або Причорномор'я⁷. Поодинокі екземпляри аналогічних глечиків відомі в Саркелі, Салтівському, В. Тарханському могильниках⁸.

Крім глечиків, у похованнях № 11 і 121 виявлено невеликі чорнолощені посудинки з невисокою прямою горловиною і приплюснитим тулубом. Висота їх 6—7, діаметр тулуба 8—12 см (рис. 2, 3, 4).

Другий вид посуду з Нетайлівського могильника — горщики, серед яких виділяються гончарні (4 екз.) і ліпні (2 екз.). Гончарні горщики виготовлялись з глини з домішкою піску або шамоту, поверхня одного вкрита лінійним орнаментом, у інших загладжена. Горщик з поховання № 21 має ручку (рис. 2, 6, 7).

Ліпні горщики виготовлялись з грубої глини з домішкою піску і шамоту, края вінець орнаментовані насічками. Такі посудини в похованнях салтово-маяцької культури трапляються рідко. Аналогічний

торщик відомий з салтівського поховання поблизу хут. Олександрія на Осколі⁹ (рис. 2, 5).

Посудини або фрагменти кераміки (переважно лощеної) виявлено в 25 похованнях. В чотирьох (поховання № 21, 43, 54, 111) знайдено по дві посудини, в похованні № 23 трапились фрагменти двох різних посудин: червоноглиняного глечика, можливо, такого як з поховання № 43, і сіроглиняної кружальної посудини.

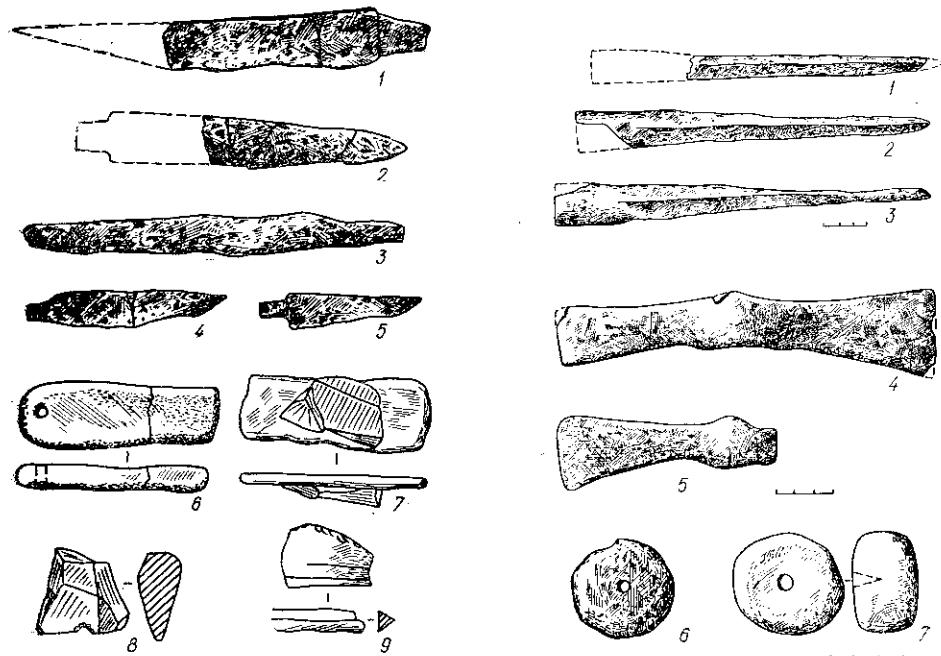

Рис. 3. Знаряддя праці: ножі (1—5); бруск (6); кressала (7—9).

Рис. 4. Зброя: наконечники списів (1—3); сокири (4, 5); кистені (6, 7).

На денцях трьох лощених посудин виявлені гончарні клейма: у вигляді трьох концентричних кіл (крім Нетайлівки, відоме на салтівських пам'ятках середньої течії Сіверського Дінця і Північному Кавказі); прямокутника з перехрещеними діагоналями, розміщеного в колі (характерно для пам'яток верхньодонецького варіанта салтівської культури); квітки з чотирма пелюстками в колі (відоме в Салтові Криму, Румунії) (рис. 2, 9—11).

Крім глиняного посуду, використовувався дерев'яний, залишки якого трапились у похованні № 113. Ця посудина являла собою невелику чащечку, виточену з дерева, вінця якої прикрашені чи укріплені бронзовою пластинкою (рис. 2, 8).

Знаряддя праці. Ножі (22 екз.) практично всі виявлені в могилах Нетайлівського могильника, знаходилися в дерев'яних піхвах. У 18 могилах трапилось по одному екземпляру, в двох (№ 54, 112) — по два (див. таблицю). Збереженість їх дуже погана. За екземплярами, які збереглись краще, нетайлівські ножі можна віднести до групи черешкових ножів універсального побутового призначення з прямою або злегка випуклою спинкою¹⁰. Довжина їх від 5,0 до 12,0, ширина 1,5—2,0 см (рис. 3, 1—5). Ножі траплялись як в чоловічих, так і в жіночих похованнях.

Пряслиця (6 екз.). Два з них виготовлені з стіпок амфор, одне — з стіпки гончарної посудини, діаметр 3,0—6,0, товщина 0,6—1,0 см. Одне пряслице, виготовлене з глини, діаметром 2,6, товщиною 2,0, діаметром отвору 1,0. Крім того, з Нетайлівки відомі два свинцевих пряслиця, виготовлених у вигляді невеликих кілець діаметром 2,3, товщиною 0,3 см і внутрішнім діаметром 1,0 см.

Інвентар Нетайлівського могильника

Номер по каталогу	Кераміка			Знайдені праці				Зброя			Предмети				
	глечик	горщик	фрагмент	ніж	присадище	бронза	кресало	наконечник списа	кистень	зокнира	стремено	сидло	будина	псалії	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	
1					1*			1 1 1	1		2	1	1	1	
2				1				1					1	1	
3							1		1						
4															
5															
6															
7															
8															
9															
10															
11															
12															
13															
14															
15															
16															
20															
21															
23															
24															
25															
27															
28															
29															
32															
33															
34															
39															
41															
43															
44															
45															
46															
52															
53															
54															
57															
59															
60															
63															
66															
67															
71															
74															
75															
78															
81															
82															
88															
89															
94															
96															
99															
103															
104															
111															
112															
113															
115															
116															

зброй				Прикраси												Предмети туалету	
пражка	пражка Ф- гурда	кільце	блішка	поясна бляшка	поясна пражка	наконечник на яса	фібула	підвіска	бубонець	намистина	сережка	браслет	зеркало	копоушка			
16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30			
4	1	1	1	21	22	1	1	1	1	1	3	2	1	1	4	1	
				2	3	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	2	
1	1	1	1	10	22	1	1	1	1	111	1	1	1	1	1	1	1
				8		1				134		2					
				5	1						1	1		1	1	51	
2											5	5	5	1			
1																	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
117				1										
118														
119														
120														
121	1													

* Цифра визначає кількість даних предметів.

Керамічне пряслице знаходилось посередині чиїски намиста в похованні № 34. Судячи з характеру інвентаря, виявленого в могилі, це поховання, як і інші, де виявлені прясла, належало жінці.

Бруск прямокутної форми, знайдений у похованні № 82, виготовлено з сірого дрібнозернистого пісковику, довжиною 6,7, ширину 2,4, товщиною 0,8 см, з заокругленої сторони просвердлений отвір для кріплення його до ремінця (рис. 3, 6).

Кресала складаються з невеликих залізних предметів і сколів кременю (поховання № 25, 60, 111). В похованні № 23 знайдено два кремені.

Траплялись кресала переважно в чоловічих похованнях (рис. 3, 7—9). Покладення кресал в могили було пов'язане, очевидно, з ритуалом «освітлення» і «обігріву» могили, а можливо, і для подорожування в крайні темряви, де, за уявленням фіно-угорських народів, знаходився загробний світ¹¹.

Зброя. Наконечники списів (8 екз.) або їх залишки виявлено в восьми похованнях. Екземпляри, які збереглися краще, дають змогу встановити їх форму. Це втульчасті, клиновидні, з вузьким довгим пером, ромбічним в перетині, наконечники довжиною 17,5—26,0 см (рис. 4, 1—3).

Сокири (2 екз.). Бойові сокири з Нетайлівського могильника виготовлялись із заліза, один з екземплярів — дволезовий, другий — однолезовий з коротким обушком (рис. 4, 4, 5). Сокири серед болгарських пам'яток трапляються дуже рідко¹². Знахідки сокири в Нетайлівці пояснюються близькістю Салтова, де алани і болгари жили поруч і воювали, можливо, в одній дружині¹³.

Кистени (3 екз.), знайдені в могильнику, виготовлено із заліза у вигляді невеликої кулі діаметром 4,0 см, з наскрізним отвором або з заглибленням в одній із сторін (рис. 4, 6, 7). В салтово-маяцьких старажитностях трапляються дуже рідко, одна аналогія відома з давньоболгарського могильника поблизу с. Волоконівка¹⁴.

Зброя. Ряд поховань на могильнику (13 %) — поховання з конем або збрею. Зброя складалася з сідла з залізними стременами, залізних фібул з псаліями, збройних пряжок і кілець, ремінного спорядження, прикрашеного бляшками.

Сідла. Залишки сідел виявлено в двох похованнях. Судячи з них, вони тверді, з високими вертикальними луками, які були поширені в VII—VIII ст.¹⁵ Сідла з Нетайлівки виготовлялись з дерева, луки — з заліза.

Стремена (15 екз.) виявлено в восьми похованнях; в похованні № 104 знайдено одно, в похованнях № 2, 21, 23, 53, 60, 89, 116 — по два, у всіх, крім поховання № 21, парні (див. табл.).

Більшість стремен мають високу прямокутноовальну форму, щиток для путалища високий, прямокутний, рідше овальний, відокремлений від дужки слабовизначену перетяжкою, підніжка плоска, злегка увігнута, для міцності укріплена посередині ребристим виступом-джгутом. Іноді підніжка прикрашена прорізним орнаментом з кіл і трикутників. Цей тип стремен широко відомий для салтівських пам'яток¹⁶ (рис. 5, 1).

Стремена з поховань № 21, 32 відрізняються від згаданих вище більш овальною формою верхньої частини. Виготовлені вони з товсто-го дроту, мають рівну підніжку і восьміркоподібну петлю для путали-

16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
										2	1			
										4				

ща. Аналогічні стремена відомі з Великотарханського могильника¹⁷ (рис. 5, 2).

Вудила та псалії. Залишки вудил з псаліями поганої збереженості виявлено в шести похованнях (див. табл.). Вудила Нетайлівського могильника двоскладні, кільчасті, викуті з чотиригранного прута. Внутрішні кільця з'єднані між собою, до зовнішніх кріпились псалії і плоскі круглі пряжки-кільця ременів. Псалії виготовлені з такого ж прута, що і вудила. За формою прямі, цвахоподібні. В середній частині псалій викувано трапецієподібний щиток з прямокутними прорізами для приз'язування вуздечних ременів. Ця форма вудил і псаліїв була поширенна в VIII—IX ст.¹⁸ (рис. 5, 3).

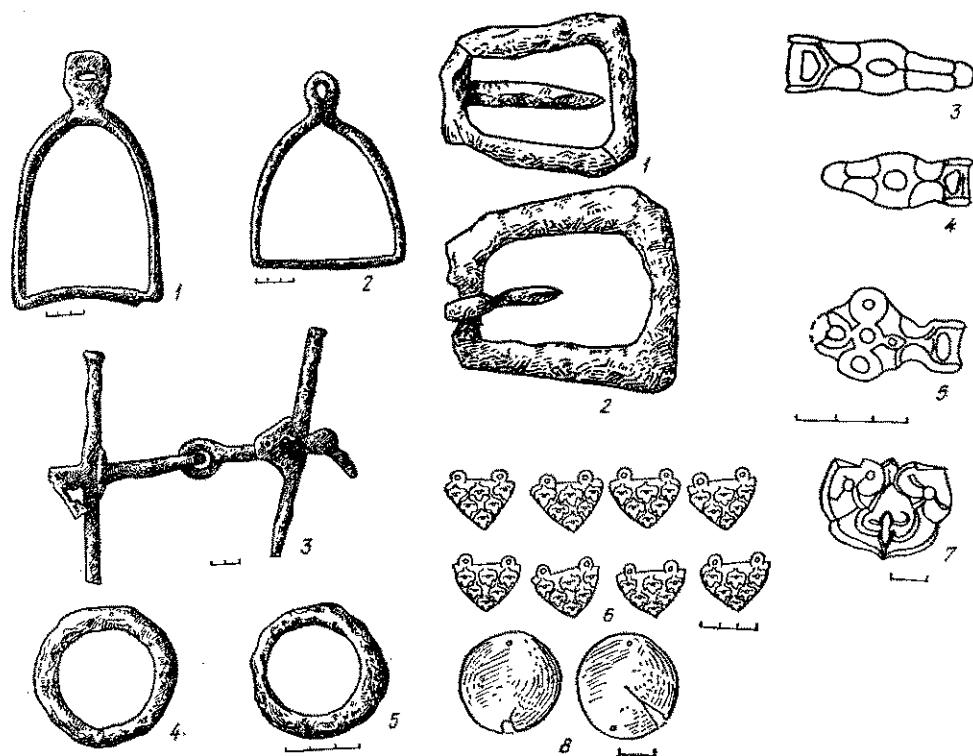

Рис. 5. Зброя: стремена (1, 2); вудила з псаліями (3); кільця (4, 5).

Рис. 6. Зброя: пряжки від зброй прості (1, 2); пряжки фігурні (3—5); бляшки зброй (6—8).

Збройні пряжки (9 екз.) і кільця (11 екз.) траплялися в багатьох похованнях могильника (див. табл.). Пряжки — залізні, прямокутної або трапецієвидної форми, прості, плоскі, розмірами 3,0—0,4×0,5—7,0 см. Язичок плоский, прикріплений до однієї з коротких сторін. Кільця залізні, плоскі, діаметром 5,0—6,6 см (рис. 5, 4, 5; 6, 1, 2).

Крім залізних пряжок, в могильнику виявлено п'ять бронзових, фігурних. Як правило, вони знаходилися разом з іншими предметами зброй в одиночному екземплярі. Імовірно, за допомогою цих пряжок-

прикрас кріпилась зброя на голові коня. Аналогічні пряжки відомі в Саркелі, Великих Тарханах, Стерлітамаці, Сухій Гомольші¹⁹ (рис. 6, 3—5).

Бляшки, що прикрашали зброя, виявлено в двох похованнях (див. табл.). В похованні № 2 (21 екз.), де кінь був похований в парадному уборі, збереглись залишки широких ременів (18—20 мм), оздоблених срібними бляшками, які кріпились до ременів за допомогою штифтів. Бляшки літі, масивні, серцеподібні по формі, вкриті по лицьовій стороні рослинним орнаментом у вигляді стилізованих лілій. Орнамент у багатьох місцях підправлений різцем. Бляшки великі за розміром — 3,5×2,5 см. Всі вони, за винятком двох (рис. 6, 7), виготовлені в одному стилі (рис. 6, 6). Аналогічні бляшки від кінської збрі відомі в Салтові²⁰.

Бляшки, виявлені в похованні № 16 (3 екз.), виготовлено у вигляді круглих тонких срібних пластинок діаметром 2,8 см, які кріпились до ременя за діаметрально розташовані діроочки (рис. 6, 8).

Прикраси. Основну частину колекції становлять буси. Крім них, виявлено поясні бляшки, наконечники і пряжки, сережки, браслети, фібула, підвіска, бронзові бубонці.

Поясні бляшки, пряжки, наконечники. Обов'язковою деталлю одягу чоловіків був пояс, прикрашений срібними або бронзовими бляшками. Поясні набори відомі на всій території поширення салтівської культури і характеризуються багатством і різноманітністю форм і орнаменту. В Нетайлівському могильнику прикраси поясів виявлено в восьми похованнях (див. табл.).

Пояси, судячи з залишків шкір, були виготовлені з вузеньких ремінців шириною 1,0—1,5 см. Довжина їх досягала 60—80 см. Оздоблені литими бляшками і наконечниками. Іноді пояс прикрашували по всій довжині і тоді на ньому кріпилося 20—25 бляшок (як у похованні № 2, де знайдено 22 бляшки, наконечник і пряжка). Частіше невелика кількість поясних прикрас свідчить про те, що пояс прикрашався тільки спереду. В похованнях № 52 та 60 збереглись кінці поясів з 5—8 бляшками і наконечниками.

Поясні бляшки, знайдені в Нетайлівці, літі за технікою виготовлення, мають серцеподібну або прямокутну форму. Наконечники поясів прямокутні, злегка заокруглені або загострені з одного кінця. Орнамент поділяється на три типи: рослинний, антропоморфний і геометричний. Рослинний переважає. Бляшок з цим орнаментом чотири види: бляшки серцеподібної округлої форми з невеликою прорізю-петелькою в верхній частині прикрашені трьома стилізованими листочками (поховання № 2, 22 екз.), наконечник прикрашено аналогічним орнаментом (рис. 7, 1); бляшка прямокутна, рамчата, прикрашена п'ятьма округлими листочками, розташованими з трьох боків (поховання № 52, 1 екз.) (рис. 7, 6); бляшки серцеподібної форми з кільцем, орнамент у вигляді стилізованої лілії (поховання № 52, 3 екз.) (рис. 7, 10); бляшки серцеподібної і прямокутної форми з орнаментом з троїстих округлих листочків (поховання № 22, 5 екз.; № 60, 8 екз.; № 71, 5 екз.). Пряжка з поховання № 71 прикрашена аналогічним орнаментом (рис. 7, 2—4).

Антропоморфні бляшки виявлено в похованнях № 52 (6 екз.), № 23 (1 екз.). Бляшки з поховання № 52 мають вигляд обличчя з вусами різного емоційного настрою: радість, сум і т. п. (рис. 7, 5). Бляшка з поховання № 23 має вигляд сильно стилізованого обличчя (рис. 7, 9).

Наконечники поясів з Нетайлівки (поховання № 54, 2, екз.) прикрашено геометричним орнаментом у вигляді стилізованого древа життя (рис. 7, 7, 8).

У похованні № 45 виявлено бронзову фігурку-накладку, юмовірно, для пояса. Прикрашена на кінцях і трьох нижніх паростках стилізованими ліліями, що аналогічні зображенням на бляшках (рис. 7, 11).

Пряжки з поясів з поховань № 2, 71 також літі. Пряжка з поховання № 2 — суцільнолінита, ліроподібної форми (рис. 7, 1), пряжка з поховання № 71 має щиток з рамкою, з'єднаний за допомогою шарнірів.

Бляшки і пряжки кріпились до ременів двома—четирма штифтами, розташованими на тильній стороні. Наконечники кріпились до пояса також за допомогою штифтів, або підвіщувались до кінця ременя

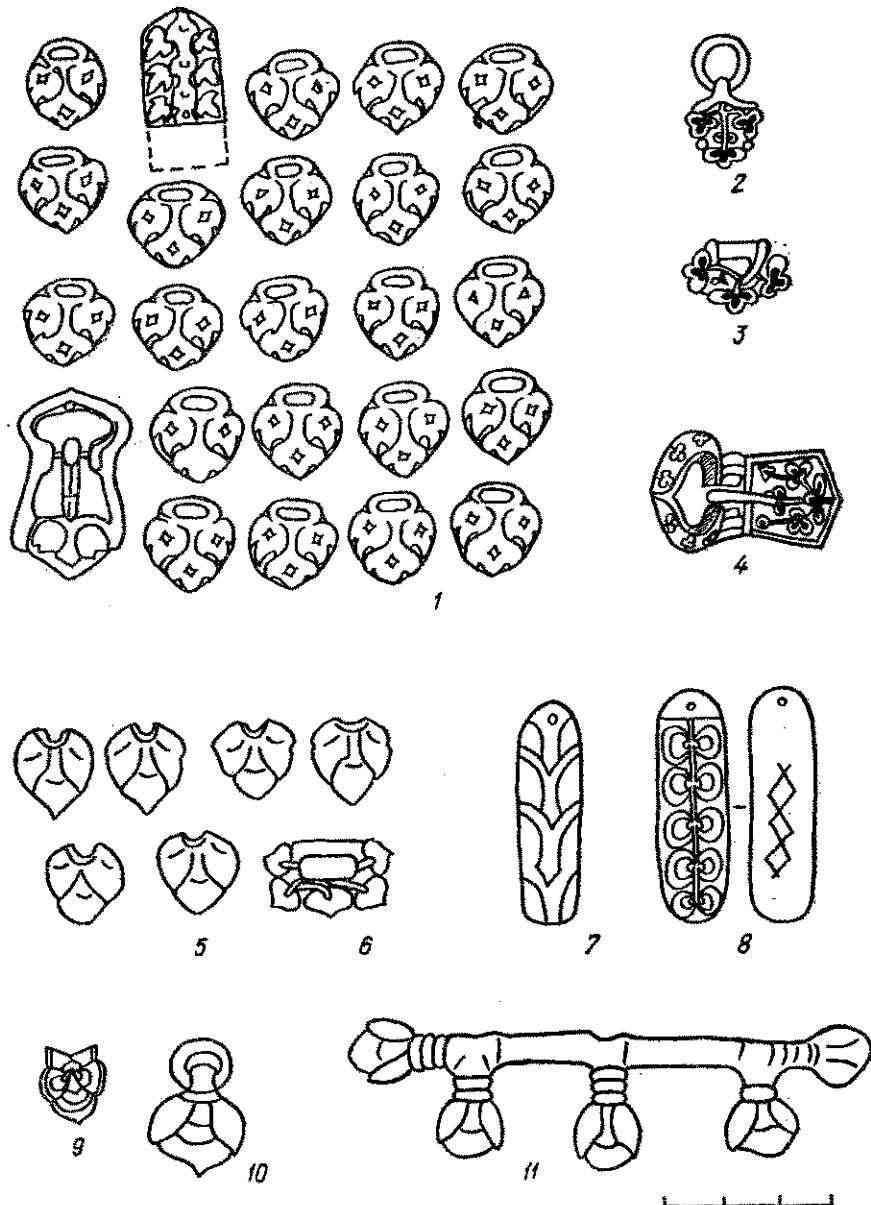

Рис. 7. Поясні пряжки, наконечники, накладка.

(рис. 7, 1, 7, 8). Прорізі і кільця, які входили до конструкції деяких бляшок, служили, ймовірно, для кріплення ремінної портупеї, піхов ножів.

Фібули (3 екз.) виявлено в трьох похованнях. В похованнях № 16, 54 знайдено залишки заливних, дуже корозірованих арбалетоподібних фібул з широкою спинкою. В похованні № 14 виявлено срібну щиткову т-подібну фібулу (рис. 8, 1), прикрашену по спині і голкоприйомнику

насічками. Подібної конструкції фібула відома з Агач-Кали і датується VIII—IX ст.²¹

Підвіска (1 екз.) з поховання № 15 виготовлена з бронзи, має вигляд квітки з великою серединкою і розташованими навколо неї напівкруглими пелюстками (рис. 8, 2).

Бубонці (8 екз.) виявлено в п'яти похованнях (див. табл.). Шість екземплярів — литі бронзові бубонці з рифленою або гладкою поверх-

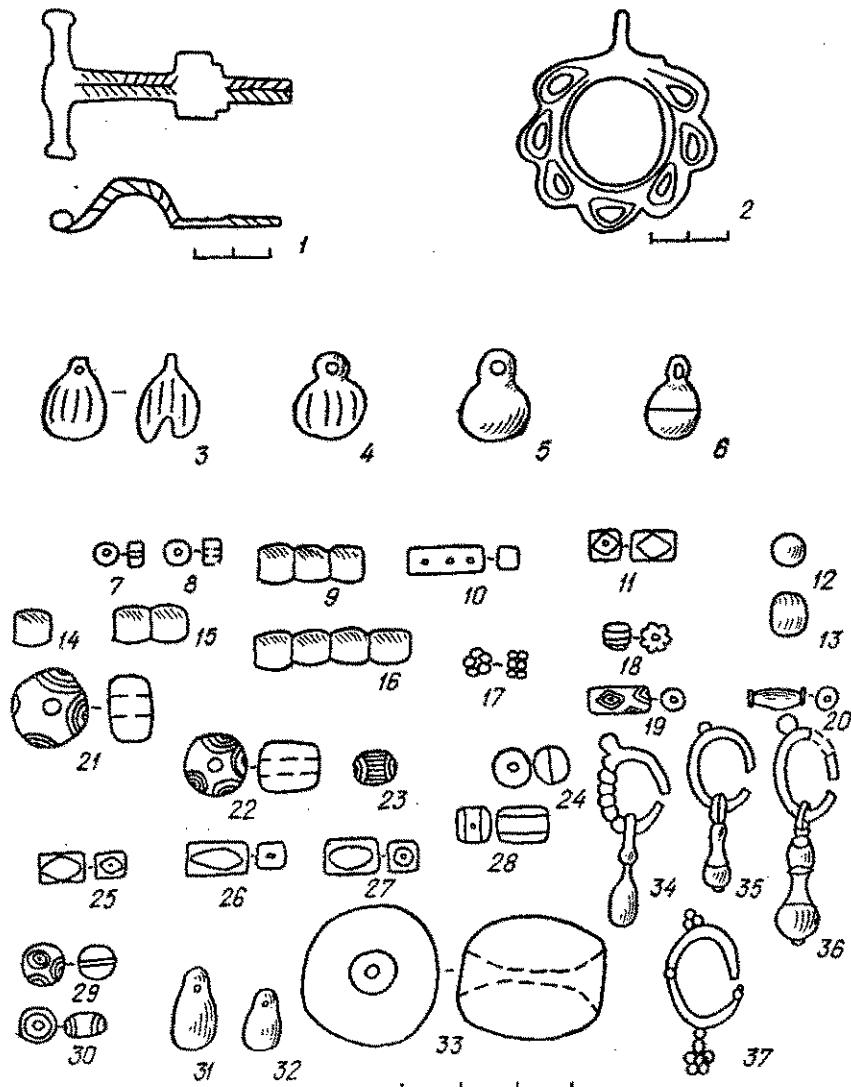

Рис. 8. Прикраси: фібула (1), підвіска (2), бубонці (3—6), намистини (7—33), сережки (34—37).

нею, як правило, з кулькою всередині. Два — тонкостінні, штамповані, зібрани з двох горизонтальних половинок (рис. 8, 3—6).

Намистини (340 екз.) — найчисленніші в колекції, виявлені в 20 похованнях (див. табл.). В 17 з них траплялись від однієї до одинадцяти намистин, в трьох (№ 43, 54, 81) — 111, 134 і 51 екземпляр.

В основу опису намистин з колекції Нетайлівського могильника покладена класифікація, розроблена В. Б. Деопик для намистин Південно-Східної Європи VI—IX ст.²²

Більшість намистин виготовлено із скла (294 екз.). Серед них відрізняються три групи: одноколірні, з металевою прокладкою, очкові (190 екз.), кулеподібні, грушеподібні або бочкоподібні форми, ви-

готовлені з синього, зеленого, жовтого, блакитного скла; жовтої, білої або червоної пасті (рис. 8, 7, 8, 10, 18).

Серед намистин з металевою прокладкою переважають одночасні і двочасні з золотою прокладкою (36 екз.). Рідше трапляються трьох- і чотирьохчасні намистини з золотою прокладкою (18 екз.). В кількох екземплярах відомі намистини з срібною (від одно- до п'ятирічної — 14 екз.) і мідною (від одно- до трьохчасної — 6 екз.) прокладками (рис. 8, 9, 14—16).

Очкові намистини (30 екз.) мають кулеподібну, циліндричну або бочкоподібну форму. Виготовлені з темно-червоної, чорної, синьої, зеленої пасті з багатошаровими вічками. Вісім — скляні шишкоподібні, з'єднані з двох половинок (рис. 8, 17, 21—23, 29, 30).

Крім описаних намистин, в колекцію входять сердолікові намистини (13 екз.) (рис. 8, 12, 13) кулеподібної або овальної форми, дві намистини грушоподібної форми, з гірського кришталю (рис. 8, 31, 32); п'ять кам'яних намистин (рис. 8, 11, 25—28); одна велика кістяна (рис. 8, 33); вісімнадцять металевих, сім з яких — срібні дуті, тонкостінні кульки, зібрани з двох півсфер (рис. 8, 24), дві катушкоподібні, бронзові (рис. 8, 20). Більшість з цих екземплярів В. Б. Деопик датує VIII—IX ст.²³

Сережки (11 екз.), виявлені в дев'яти похованнях, виготовлено з бронзи або срібла, литі. Форма сережок — варіації одного типу: витягнуте кільце-овал з незамкнутими кінцями; рівне або орнаментоване однією або кількома кульками, розташованими поблизу вершини овала і прикріпленої до середини нижньої частини кільця витягнутої підвіски; каплеподібної форми або з кулькою і доповнюючими їх елементами (рис. 8, 34—36). У похованні № 41 виявлено дві парні сережки, підвіска яких була складена з семи дрібних кульок (рис. 8, 37).

Браслети (8 екз.) виготовлено з бронзового дроту, круглого в перетині, а деякі екземпляри з квадратного або півсферичного дроту (рис. 9, 1—4). Кінці браслетів у більшості випадків прямі, зірідка з'єднуються або заходять один за один (рис. 9, 3). Іноді вони прикрашались насічками, що утворювали різні композиції: паралельні рисочки в один чи два ряди та ін. (рис. 9, 2).

Предмети туалету представлені дзеркалами, колоушкою та туалетними щіточками.

Дзеркало (фрагмент) виявлено в похованні № 39, має вигляд тонкого (1 мм) срібного диску діаметром 11,0 см, лицьова сторона відполірована, аналогій серед дзеркал V—XII ст. немає (рис. 9, 5).

Колоушка (1 екз.) коромислоподібна за формуєю, відлита з бронзи, має форму стерженька з петлею посередині, за яку вона кріпилась до загального набору туалетних речей. Один з кінців стерженька зроблений, як маленька лопаточка, другий закінчується кулькою (рис. 9, 6).

Туалетні щіточки (2 екз.) виготовлено з грубого волоса, можливо,

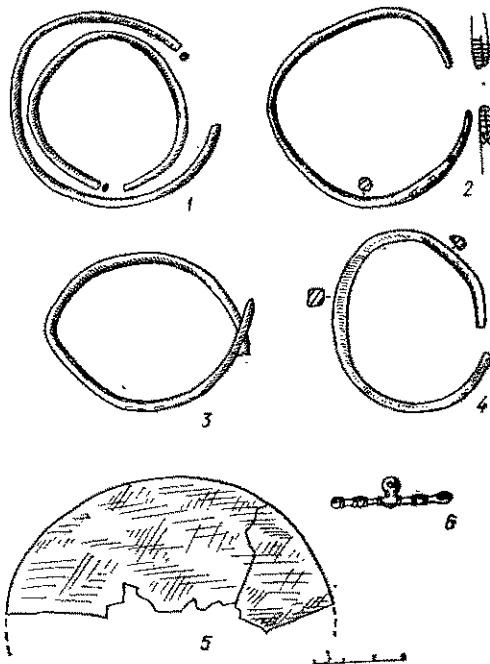

Рис. 9. Предмети туалету: браслети (1—4); дзеркало (5); копоушка (6).

кінського, що скріплювався бронзовою ручкою, а краї закрілені кільцеподібними обоймицями. Довжина ручок 5,0—6,0 см, а щіточка, ймовірно, мала меншу довжину, волос зберігся на 1,5—2,0 см. Обидва екземпляри з Нетайлівки поганої збереженості.

Монета — арабський дірхем 775—778 рр. виявлена в похованні № 60, загорнута в клаптик тканини і покладена в рот похованого.

В зв'язку з тим що ями на Нетайлівському могильнику зразу не засипались землею, то з часом кістки небіжчика перемішувались і тому речі трапляються в могилі в різних її частинах і на різній глибині. Але в деяких випадках встановлено, що глечик або горщик ставили поблизу західної або східної стінок ями, рідше в ногах. Зрідка поруч з черепом траплялися сережки. Ножі, сокири, кистені, кресала — в середній частині ями, поблизу тазу або в тому місці, де повинні були знаходитись тазові кістки. Намистини знайдено поблизу черепа, або в районі грудної клітки.

Інвентар Нетайлівського могильника: посуд, зброя, ножі, пряслиця, кінська зброя, прикраси — аналогічний інвентарю Салтівського могильника та інших пам'яток VIII—IX ст. і дає можливість датувати цю пам'ятку VIII—IX ст. Ця дата підтверджується і знахідкою дірхема 775—778 рр.

О. В. ПАРХОМЕНКО

Погребальний інвентар Нетайлівського могильника VIII—IX вв.

Резюме

Большой интерес для дополнительной характеристики верхнедонского варианта салтовской культуры представляют материалы Нетайлівского грунтового могильника, который был открыт и исследован Д. Т. Березовцем. На основе сравнения погребального обряда Нетайлівского могильника с ямыми могильниками Подонья, Волжской и Дунайской Болгарий установлено, что Нетайлівский могильник содержит много черт, сближающих его с ямыми могильниками болгар, и этническая принадлежность населения, которое оставило Нетайлівский могильник, может быть определена как болгарская. Задачей данной статьи является подробное описание погребального инвентаря, обнаруженного при исследовании могильника.

Инвентарь Нетайлівского могильника: сосуды (кувшинны, горшки), оружие (наконечники копий, боевые топоры), ножи, пряслица, конская сбруя, стремена, бляшки, украшения (бусы, серьги, браслеты, поясные бляшки, пряжки, наконечники) аналогичен инвентарю Салтівського могильника и других памятников VIII—IX вв. и позволяет датировать Нетайлівский могильник VIII—IX вв. Эта датировка подтверждается и находкой дірхема 775—778 гг. н. э.

¹ Матеріали зберігаються в архіві і фондах ІА АН УРСР.

² Березовець Д. Т. Раскопки в Салтове в 1959—1966 гг. — КСИА АН УССР, 1962, вып. 12, с. 18—22; Березовець Д. Т. Салтівська культура. — В кн.: Археологія УРСР. К., 1975, т. 3, с. 427—428.

³ Березовець Д. Т. Отчет о раскопках грунтового могильника в с. Нетайлівка. — НА ІА АН УССР, № 39826, с. 2.

⁴ Гопак В. Д., Сухобоков О. В. Про салтівське залізоробне ремесло (за матеріалами розкопок Д. Т. Березовця). — Археологія, 1978, 25, с. 60—70.

⁵ Плетнєва С. А. От кочевий к городам. — МІА, 1967, № 142, с. 115.

⁶ Там же, с. 116, рис. 29, 3.

⁷ Там же.

⁸ Генинг В. Ф., Халиков А. Х. Ранние болгары на Волге. — М., 1964, с. 40, табл. I, 5.

⁹ Телегин Д. Я. Оскольская экспедиция 1955—1956 гг. — КСИА АН УССР, 1959, вып. 8, с. 72—79.

¹⁰ Міхеєв В. К., Степанська Р. Б., Фомін Л. Д. Ножі салтівської культури та їх виробництво. — Археологія, 1973, 9, с. 93.

¹¹ Халиков А. Х. Волго-Камье в начале эпохи раннего железа VIII—VI вв. до н. э. — М., 1981, с. 155.

¹² Станчев В. Новый памятник ранней болгарской культуры. — СА, 1957, № 27, с. 115, рис. 5, 2; Генинг В. Ф., Халиков А. Х. Указ. соч.

¹³ Плетнєва С. А. Указ. соч., с. 158.

¹⁴ Плетнєва С. А., Николаенко А. Г. Волоконовский древнеболгарский могильник. — СА, 1976, № 3, с. 288.

¹⁵ Амброз А. К. Стремена и седла раннего средневековья как хронологический показатель (IV—VIII вв.). — СА, 1973, № 4, с. 98, рис. 5, 2.

¹⁶ Ляпушкин И. И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. — МИА, 1958, № 62, рис. 15; Сорокин С. С. Железные изделия Саркела-Белой Вежи. — МИА, 1959, № 75, рис. 7, 4, 6; Плетнева С. А. Указ. соч., с. 167.

¹⁷ Генинг В. Ф., Халиков А. Х. Указ. соч., с. 54, табл. IX, 13.
¹⁸ Плетнева С. А. Указ. соч., с. 166—167, рис. 46, 12; Ахмеров Р. Б. Могильник близ г. Стерлитамака. — СА, 1955, № 22, табл. III, 3; Генинг В. Ф., Халиков А. Х. Указ. соч., с. 53, табл. IX, 1, 2; Михеев В. К., Дегтярь А. К. Отчет о работе средневековой археологической экспедиции ХГУ в 1975—1976 гг. — НА ИА АН УССР, альбом, ч. 2, табл. XXVIII, 20.

¹⁹ Артамонов М. И. Саркел — Белая Вежа. — МИА, 1958, № 62, рис. 29, 6; Генинг В. Ф., Халиков А. Х. Указ. соч., табл. XVII, 23, 24; Ахмеров Р. Б. Указ. соч., табл. IX; Михеев В. К., Дегтярь А. К. Указ. соч., альбом, ч. 1, табл. XII, 4.

²⁰ Плетнева С. А. Указ. соч., рис. 44.

²¹ Амброз А. К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. — СА, 1971, № 3, с. 132, рис. 15, 8.

²² Деопик В. Б. Классификация бус Юго-Восточной Европы VI—IX вв. — СА, 1961, № 3, с. 202—232.

²³ Там же, с. 216—226.

Valentin Vasilev. Scitii agafirsi pe teritoriul României. —

Cluj-Napoca. — Dacia, 1980. — 185 p., 27 pl.

Валентин Васильєв. Скіфи-агафірси на території Румунії. —

Клуж-Напока. — Дакія, 1980. — 185 с., 27 табл.

Одним з районів Карпато-Дунайського ареалу, де в епоху пізнього гальштату скіфський вплив був найбільш значим, поза угорським Потиссям, є район Трансільванії. На відміну від інших областей Середньої Європи, в яких різномірні вироби скіфського вигляду представлені, як правило, випадковими знахідками, в матеріалах поселень, чи в похованнях місцевих культур, у крашому випадку — в могильниках, які мають бірітуальні риси, в Трансільванії подібні речі відомі як в окремих похованнях, так і їх групах, що становлять компактні могильники з обрядом трупопокладення у витягнутому положенні на спині, які супроводяться жертвою іжкою та деталями кінського вбрання, що символізують поховання коня, і т. д.

Пам'ятки скіфського типу в даному регіоні здавна привертали увагу російських і зарубіжних фахівців (М. І. Ростовцев, П. Райнеке, Г. Чайлд, М. Рошка, Т. Сулімирський та ін.). Однак постановкою так званої скіфської проблеми в Трансільванії європейська наука зобов'язана відомому румунському археологові В. Пирвану¹. Зрозуміло, що особливу увагу даній проблемі приділяли і приділяють його співітчизники. Йї присвячено ряд праць И. Г. Кришана, К. Дайковичу, Д. Попеску, І. Ференци, Н. Власи та ін.

До останнього часу були відсутні монографічні дослідження з вказаної теми. Цю прогалину вдало заповнєю нещодавно опублікована книга «Скіфи-агафірси на території Румунії». Її автор — науковий співробітник Інституту історії і археології в Клуже-Напоці В. Васильєв, більше п'ятнадцяти років вивчає пам'ятки скіфського типу Трансільванії. Безпосередньо ним (або разом з іншими дослідниками) розкопано ряд могильників скіфського типу, зокрема Беїца, Блаж, Ожд, Чипеу, Теюш. Виданню монографії передували ґрутові статті В. Васильєва, присвячені певним аспектам проблеми.

Рецензована монографія складається з семи розділів, нерівноцінних як за обсягом, так і за змістом. У першому розділі автор стисло викладає суть скіфської проблеми в Трансільванії, акцентуючи увагу на її важливості для вивчення гальштатського періоду в цілому. Він відзначає, що в результаті збільшення за останні роки кількості знайдених і досліджених пам'яток, зокрема могильників, стало можливим більш ґрунтovanо підійти до питання про походження трансільванської групи, часу її існування, причин занепаду та ін. В. Васильєв детально розглядає історію дослідження трансільванських пам'яток (з другої половини XIX ст.), використавши матеріали румунської і європейської літератури.

В невеликих за обсягом двох наступних розділах монографії дається коротка характеристика ранньо- та середньогальштатського періодів у Румунії, а також деякі відомості загального характеру про скіфську культуру Північного Причорномор'я. У цьому плані книга ніби перегукується з монографією Зб. Буковського².

Найбільш важливі і цінні частини праці — четвертий і п'ятий розділи.

У розділі IV характеризуються поховані пам'ятки скіфського типу Трансільванії. Автор приводить дані про 93 пункти їх знахідок. Це могильники (Чумбруд, Кристешті, Теюш), або окремі поховання (Батош). Випадкові знахідки (25 пунктів) автор вважає інвентарем із зруйнованих поховань. Всого поховань скіфського типу в Трансільванії близько 250. Відзначимо, що ще в середині 60-х років И. Г. Кришан мав у розпорядженні дані лише про 100 поховань³. Автор приводить детальну схему розповсюдження пам'яток скіфського типу в Трансільванії (табл. 1). Треба сказати, що картографію вказаних пам'яток робили і до В. Васильєва, але матеріали розкопок останніх років дозволили автору суттєво доповнити цю схему.

Досить детально у праці описується топографія могильників, похованальні споруди і обряд. В. Васильєв підкреслює, що більшість могильників скіфського типу Трансільванії — ґрутові з невеликою кількістю могил (як правило, не більше 20), кургани рідкі. Похованальні споруди — прості ґрутові ями прямокутної або овальної форми. Не зазначені розміри цих некрополів порівняно з великими могильниками скіфського типу в Хотині (південно-західна Словакія), Сентеш-Векерзугі, Тапіоселе (Угорщина), відсутність поселень приводять автора до висновку, що поховання Трансільванії залишили кочовим або напівкочовим населенням (с. 37—38). Цей висновок, на нашу думку, ґрутовий.

В. Васильєв відмічає, що у досліджуваний групі пам'яток повністю панує трупопокладення, і справедливо вказує, що воно не було характерним для навколоїшнього

фрако-дакійського населення гальштатської і латенської епох, де домінувало трупоподілля. Появу його (а воно, за даними В. Васильєва, зафіковане лише у пізніх пам'ятках типу могильника Беїца) автор пояснює впливом місцевого похованального обряду.

В цілому, на його думку, похованний обряд скіфського типу в Трансільванії повністю співпадає зі скіфським похованальним обрядом Північного Причорномор'я і Лісостепової Скіфії зокрема (с. 55—56).

Розділ V присвячений характеристиці похованального інвентаря. Аналізуючи керамічний комплекс (табл. 5—8), В. Васильєв вказує на три найбільш характерні форми посуду: біконічні корчаги, миски з вигнутим краєм, кухлі-черпаки. Автор вірно підмітив, що біконічні корчаги — місцева форма кераміки. Дійсно, незважаючи на те, що кераміка подібного типу відома на території Скіфії, зокрема у Лісостелу, ще з предскіфського часу, поява її тут пов'язана із західним гальштатським впливом⁵. Крім того, корчаги, які побутують в Скіфії (наприклад, у Посуллі на Дніпровському лісостеповому Лівобережжі) відрізняються від трансільванських⁶. Своєрідні чирпаки, з яких лише деякі мають аналоги в лісостеповому Правобережжі. Не характерні для пам'яток як Стелу, так і Лісостелу миски і горщики з ручками-упорами, які представлені в Трансільванії.

Далі автор детально зупиняється на характеристиці такої важливої і яскравої групи знахідок, як озброєння. Не викликає сумніву висновок В. Васильєва про повну тотожність типів вістер стріл Трансільванії і Північного Причорномор'я. У рівній мірі це стосується всіх вістер стріл скіфського типу, виявлених на території Західної Європи, за винятком, можливо, окрім екземплярів із Франції і Федеративної Республіки Німеччини, які слід розглядати як наслідування скіфським зразкам. Розглядаючи колчани, В. Васильєв допускає, що їх оздобленнями були хрестоподібні бляхи. Нагадаємо, що в європейській археології ця думка відносно призначення хрестоподібних блях традиційна (М. Пардуц, І. Г. Кришан, М. Душек та ін.). Лише К. Хоредт і Зб. Буковський вважають, що вони могли використовуватися і як налобні озброєння коней⁷. У вітчизняній літературі хрестоподібні бляхи розглядаються і як оздоблення колчанів, і як кінські налобники. Нещодавно на користь іх призначення лише як кінських прикрас цікаві дані привів В. Ю. Мурзін⁸. Прекрасним аналогом хрестоподібної кінського головою бляхи із Салонти, яка наводиться в монографії В. Васильєва, є бляха із Хомоктереньє-Керекдомб (Угорщина)⁹.

Автор ретельно зібрав дані про мечі скіфського типу в Трансільванії. Йому відомо 36 екземплярів із 24 пунктів. Типологія мечів, запропонована В. Васильєвим, побудована на відомих типологічних критеріях, розроблених В. Гінтерсом і Г. І. Мелюковою. Більш дрібна типологічна характеристика, що подана автором для зброї, в цілому допустима, хоч і має ряд неточностей. Так, наприклад, він вважає, що однолезовий меч із Чумбруда (с. 83, табл. 10, 6) належить до варіанта A1B. Напевно, він значно близчий до однолезового меча із Миреслеу (варіант A4, табл. 11, 7). До варіанта A2B. Васильєв відніс меч із Брашова, Посьмула, Аюда, Фірмініша (табл. 7, 8; 11, 1; 12, 2). Меч із Посьмуша — аналог мечу із Фірмініша, але вони суттєво відрізняються від двох інших, які, між іншим, також різняться між собою. Автор невірно називає їх всіх мечами з серцеподібним перехресям (с. 83). Лише меч із Брашово можна віднести до цього типу.

В той же час ми згодні з В. Васильєвим, який допускає, що відомий меч із Доболі де Жос-Алдоболі (с. 86—87, табл. 14, 3) слід датувати VI—V, а не V—IV ст. до н. е., як це вважалось раніше¹⁰. На нашу думку, автор обґрунтовано вважає однолезові мечі типу із Беїци (табл. 13, 7) і Миреслеу зброєю більш пізньою, ніж основна маса дволезових мечів скіфського типу. Про пізню дату існування однолезових мечів в Карпатському регіоні писав ще А. Бог'ян, але він помилково пояснював їх появу кельтським впливом і зовсім неправильно датував їх LAII (300—100 рр. до н. е.)¹¹.

Описуючи кінську вузду із трансільванських поховань, автор правильно вказує на її відмінність від вузди місцевого гальштатського населення, в якій панували нероздільні вудила і пасалі «векерзугського» типу. Разом з тим говорить про повну тотожність трансільванського кінського спорядження і скіфського із Північного Причорномор'я не доводиться. Так, трансільванські пасалі (табл. 16, 1, 6, 8) значно відрізняються в деталях від північно-причорноморських, вудила з великими рухомими кільцями (табл. 16, 11, 12, 14) взагалі не мають аналогів, у північно-причорноморських пам'ятках. З іншого боку, треба відмітити повну відсутність в Трансільванії прикрас кінської вузди, виконаних у звіриному стилі, наприклад із різної кістки, які широко розповсюджені, особливо в Лівобережному Лісостелу (Посулля), і ряд інших деталей.

Важко не погодитися з В. Васильєвим, коли він вказує на подібність до північно-причорноморських зразків прикрас, дзеркал, навершників. Привертає увагу твердження, що окрім категорії прикрас — виті гравні (табл. 18, 19), сережки (табл. 19, 10, 11), бляшки (табл. 7, 9), — безумовно, переважають саме в лісостепових пам'ятках як лівобережжя, так і правобережжя Дніпра¹².

У VI, VII розділах подано історичну інтерпретацію пам'яток скіфського типу в Трансільванії і обґрутування їх хронології.

Аналіз похованальних споруд, обряду і інвентаря дозволив В. Васильєву дійти висновку, який підтверджив відоме положення про інородний характер трансільванських пам'яток у ряді старожитностей гальштатського кола в Румунії. Автор поділяє точку зору ряду європейських дослідників (І. Г. Кришан, Зб. Буковський та ін.) у питанні

про походження трансільванської групи, пов'язуючи його з міграцією населення із Північного Причорномор'я, зокрема українського Лісостепу. При цьому автор підкреслює подібність всієї сукупності ознак цих двох етнокультурних масивів. Однак ми не можемо повністю погодитися з цим висновком. Зрозуміло, ми повинні визнати подібність багатьох елементів культури трансільванської групи і скіфської Північного Причорномор'я. Це і речовий асортимент (хоча він і має певні відмінності, про що говорилося вище), і ряд деталей похованального обряду (трупопокладення, наявність жертвової іжі, посыпання дна могили червоною фарбою, попелом, крейдою, що особливо характерно для посульської групи пам'яток дніпровського лісостепового Лівобережжя)¹³. Разом з тим важко не помітити і досить суттєві відмінності. Називмо деякі з них. У трансільванській групі цілком панують плоскі грунтові могильники, кургани поодинокі. Для скіфів, як відомо, навпаки, характерні курганині могильники, а грунтові трапляються рідко. Основний тип могил в Трансільванії — вузька неглибока грунтована яма прямокутної або овальної форми (середні розміри 2,00×1,25×0,30—1,50). У скіфському Лісостепу ховали у великих ямах (максимальні розміри 8×6×3,8 м), перекритих деревом, дерев'яних гробницях у вигляді зрубів або склепах з стінами, обкладеними колодами, іноді з дромосом.

Нерідко похованальні споруди підпалаювались¹⁴. Підкреслимо, що за останніми даними грунтові ями прямокутної або овальної форми становили до 50 % врахованих ранньоскіфських похованальних споруд Степу¹⁵. Похованальні споруди Трансільванії значною мірою нагадують ранньоскіфські степові могили.

Населення трансільванської групи, як переконливо показав автор, було напівкочовим або кочовим. Це підтверджується відсутністю поселень, малими розмірами могильників. У Лісостепу ж панував осілий землеробський спосіб життя¹⁶. Тут відомі великі землеробські городища, курганині могильники. Рахунок відмінностей, правда, менш значущих, можна було б продовжити. В. Васильєв пояснює їх раннім відривом і відносною ізоляцією трансільванського населення від скіфського і грецького світу Північного Причорномор'я. Можливо, це і проливає світло на деякі відмінності, але не показує, з чим пов'язана зміна способу життя лісостепового населення, яке потрапило в умови Трансільванії (перехід від осілості до кочового способу життя), його господарської діяльності (перехід від землеробства до скотарства). Цікаво відмітити, що навколоціне фрако-дакійське населення було осілим, землеробським. Не зрозуміло також, чому відбулась така різка зміна курганного способу поховання площинним грунтовим, зміна форми похованальних споруд і т. ін.

В цілому ж, здається, що на сучасному рівні знань пов'язувати походження пам'яток скіфського типу Трансільванії з безпосередньою міграцією населення з Північного Причорномор'я допустимо*. При цьому є імовірною участь у міграції в Трансільванію і утворенні етнокультурної групи на Мураші поряд з лісостеповим населенням певної групи скіфського населення Степу**. На користь останньої тези свідчать форми похованальних споруд, близьких степовим, кочовий і напівкочовий спосіб життя трансільванської групи. Про лісостеповий компонент свідчать окремі риси похованального обряду, деякі типи кераміки і прикрас. Мабуть, злившихся воєдино, ці два потоки утворили досить оригінальні пам'ятки Трансільванії, своєрідність яких поступово посилилась впливом місцевого фрако-дакійського населення. На основі сказаного допустимо, що категоричність Зб. Буковського, який заперечує участь скіфського степового населення в міграціях у Трансільванію, передчасна¹⁷. Зрозуміло, що окремі ланки цієї гіпотези так само, як і вказані вище деякі відмінності, вимагають всебічної і переконливої аргументації. Не останнє слово у пошуках істини може сказати антропологічне порівняння кісткових залишків із трансільванських поховань (особливо ранніх) з північнопричорноморськими.

В цілому не викликає сумніву ототожнення трансільванської групи з агафірсами Геродота. Дані картографії показують значну концентрацію пам'яток у верхній течії Мураша і його притоків (табл. 1), що відповідає свідченням «батька» історії¹⁸. Оригінально пояснюю автор слова Геродота про те, що у агафірсів «звичай схожі з фракійськими»¹⁹, вказуючи, що до V ст. до н. е., особливо до середини, трансільванська група була вже під впливом місцевого населення і багато в чому втратила свої характерні риси і зблизилась з фракійцями.

Треба сказати, що, незважаючи на традиційність локалізації агафірсів по Мурашу, питання це не таке просте. Для прикладу приведемо запропоновану нещодавно А. Вульпе розширену локалізацію агафірсів у Трансільванії і на території, яку зайнято пам'ятками типу Бирсешти-Фериджеле, групи Векерзуг, куштановицької культури²⁰.

В. Васильєв визначає хронологічні рамки побутування трансільванських пам'яток початком VI — серединою V ст. до н. е. Автор правий, коли вказує, що час проникнення населення скіфської культури в Трансільванію — початок VI ст. до н. е. — добре датується археологічними речами, особливо вістрями стріл. Такої ж думки про час появи даної групи дотримуються І. Г. Кришан²¹, Зб. Буковський²² та ін. Відомі й інші думки з цього приводу, які зараз мають чисто історіографічний характер.

Фінальний етап існування цієї групи автор датує пам'ятками типу могильника Бейца, який має яскраві ознаки фракізації як у інвентарі, так і обряді. Зникнення її В. Васильєв пояснює асиміляцією агафірсів у фрако-дакійському масиві.

Наприкінці відмітимо, що більшість положень, які висловлює В. Васильєв, не нові: про них писали дослідники, і в останні роки особливо багато І. Г. Кришан. Однак підкріплени новим фактичним матеріалом, у інтерпретації В. Васильєва вони виглядають вагоміше і переконливіше.

Вказані вище окремі зауваження не можуть зменшити приемного враження від знайомства з роботою В. Васильєва, яка, на нашу думку, поряд з монографіями інших авторів, опублікованими в останні роки, стала позитивним внеском у вивчення скіфської культури в Середній Європі і в цілому.

C. A. Скорий

¹ Pârvan V. Getica. O protoistorie a Daciei. — Bucureşti, 1926, p. 1—39; idem. Dacia. An outline of the early civilizations of the Carpatho-Danubian countries. — Cambridge, 1928, p. 35—73; idem. Dacia civilizaţiile străvechi din regiunile Carpato-Danubiene. — Bucureşti, 1957, p. 57—84.

² Bukowski Z. The Scythian influence in the area of Lusatian culture. — Wrocław etc., 1977, p. 218—227.

³ Crişan I. H. Once more about the Scythian problem in Transylvania. — Dacia, NS, 1965, 9, p. 134.

⁴ Crişan I. H. Siebenbürgen in der jüngeren Hallstattzeit (6—5 jhr. v. u. Z.). — Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa, Smolenice, 1970.— Bratislava, 1974, S. 111, Abb. 10.

⁵ Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин (VII—VI вв. до н. э.). — Киев, 1975, с. 135.

⁶ Ильинская В. А. Скифы Днепровского Лесостепного левобережья (курганы Писулья). — Киев, 1968, табл. LVII, 2; LVIII, 10, 11.

⁷ Хоредт К. Скифские находки в Комлоде. — Dacia, NS, 1960, 4, с. 484; Bukowski Z. The Scythian influence..., p. 238.

⁸ Мурзин В. Ю. Два раннескифских комплекса из Запорожской области. — В кн.: Новые исследования археологических памятников на Украине. Киев, 1977, с. 56—57. Подібної думки дотримується зараз і Є. В. Черненко (Черненко Е. В. Скифские лучники. — Киев, 1981, с. 46).

⁹ Dornay B. Der skythische Fund von Máttraszele bei Salgótarján. — PZ, 1928, 19, S. 340—347, Taf. 36. Цей пункт помилково відомий у літературі під назвою Матраселе. На помилку вказав П. Потай (Patay P. Szkiták a Négrádi domavidéken. — Folia archaeologica, 1955, 7, p. 68).

¹⁰ Скорий С. А. Происхождение и датировка меза из Алдоболи. — Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Днепропетровск, 1980, с. 89.

¹¹ Bottyán A. Szkiták a Magyar Alföldön. — Régekzetű Füzetek, 1955, 1, p. 45.

¹² Ильинская В. А. Скифы..., с. 137, рис. 38, 5, табл. XXXIII, 4—6; Петренко В. Г. Украшения Скифии VII—III вв. до н. э. — САИ, Д4-5. М., 1978, с. 47, 104, табл. 16; Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. К., 1967, рис. 53, 110—111.

¹³ Ильинская В. А. Скифы..., с. 86.

¹⁴ Тереножкин А. И. Скифская культура. — МИА, 1971, № 137, с. 18; Іллінська В. А., Тереножкін О. І. Скіфський період. — В кн.: Археологія Української РСР. К., 1971, т. 2, с. 82, 105—106, 110, 117.

¹⁵ Мурзин В. Ю. Степная Скифия VII—V вв. до н. э.. Автореф. дис... канд. ист. наук. — Киев, 1979, с. 5.

¹⁶ Тереножкин А. И. Скифская культура, с. 23.

* Г. І. Смирнова також вважає можливим пов'язувати появу так званих скіфських пам'яток в Середній Європі (і Трансільванії зокрема) з безпосередньою міграцією населення із Північного Причорномор'я (Смирнова Г. И. Население Среднего Поднестровья в VI—V вв. до н. э. и его западные соседи. — Actes du II-e congrès international de thracologie (Bucarest, 1980. 4. — 10 septembre 1976). Bucureşti, 1980, t. 1, с. 248—251).

** Про міграцію в Карпатський басейн взагалі як степового, так і лісостепового населення писав М. Пардуц, підкреслюючи при цьому вирішальну роль лісостепу (Párducz M. Die Fragen der ethnischen Verhältnisse der Skythenzeit und der skythisch-keltischen Berührungen in Ungarn. — AR, 1971, 23, 5, S. 585).

¹⁷ Bukowski Z. The Scythian influence..., p. 242.

¹⁸ Herod., IV, 49, 100.

¹⁹ Herod., IV, 104.

²⁰ Vulpe A. Necropola hallstattiană de la Ferigile. — Bucureşti, 1967, p. 206.

²¹ Crişan I. H. Once more about the Scythian problem..., p. 144.

²² Bukowski Z. The Scythian influence..., p. 256.

В. Ф. ГЕНІНГ, В. О. РЯБОВА

XVIII Республіканська археологічна конференція

Проведення наукових конференцій, присвячених підсумкам археологічних досліджень, стало вже традицією в діяльності Інституту археології АН УРСР. Чергова XVIII конференція була проведена в квітні 1980 р. в м. Дніпропетровську.

Головна мета конференції — оперативний обмін інформацією про нові польові роботи та висвітлення найновіших результатів вивчення історичного минулого по археологічних джерелах.

У проведенні конференції приймали участь Дніпропетровський державний університет ім. 300-річчя возз'єднання України з Росією та Дніпропетровська обласна організація Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури. Дніпропетровські колеги підготували виставку археологічних колекцій з розкішок останніх років на території області, яка викликала жвавий інтерес учасників.

У роботі конференції взяло участь 150 фахівців* з 28 міст (Києва, Москви, Ленінграда, Дніпропетровська, Одеси, Харкова, Донецька, Чернігова, Сімферополя, Львова, Ужгорода та ін.), що представляли Інститут археології АН УРСР та АН СРСР, Ленінградське відділення Інституту археології АН СРСР, Інститут суспільних наук АН УРСР, університети Дніпропетровська, Києва, Одеси, Харкова, Донецька, Сімферополя, Ужгорода, педінститути Києва, Чернігова, Кам'янця-Подільського, музеї Ленінграда, Києва, Дніпропетровська, Донецька, Одеси, Запоріжжя та ін. Крім того, в роботі конференції приймала участь секція археології Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури (керівник Д. Я. Телегін), яка налічувала близько 70 представників музеїв, відділів культури, історико-культурних заповідників, вузів, шкіл, тобто широке коло пропагандистів археологічних знань, людей, що в різних районах нашої республіки причетні до важливої справи збереження пам'яток історії та культури.

Робота конференції проходила в дні, коли вся наша країна відзначала 110-ту річницю від дня народження В. І. Леніна. На першому пленарному засіданні про розвиток ленінських ідей в археології зробив доповідь член-кореспондент АН УРСР С. М. Бібіков. На двох пленарних засіданнях конференції було прочитано ще чотири доповіді: директор Інституту археології АН УРСР І. І. Артеменко доповів про роботу археологів України за 1978—1979 рр., висвітливши важливі відкриття, що дали цінний науковий матеріал для вивчення стародавньої історії та культури на території нашої республіки; про історію археологічних досліджень на Дніпропетровщині розповіла доцент Дніпропетровського держуніверситету І. Ф. Ковальова, приділивши значну увагу бурхливому розвитку археологічних досліджень в останні десятиріччя, що висуває цю область у число найбільш повно і різноміцно досліджених. У зв'язку з 1500-річчям Києва особливу увагу привернула доповідь завідуючого відділом археології Києва ІА АН УРСР П. П. Толочка «Походження та ранній розвиток Києва». З інтересом сприйняли учасники конференції доповідь завідуючого сектором неоліту і бронзи Інституту археології АН СРСР М. Я. Мерперта про роботу радянської археологічної експедиції в Іраку.

На конференції працювало вісім секцій, на яких відбулось 22 засідання, прочитано 104 доповіді, в їх обговоренні прийняло участь понад 130 учасників конференції.

Вперше на конференції була організована секція теорії та методики археологічних досліджень (керівник В. Ф. Генінг), де серія доповідей представляла дослідження з використанням формалізовано-статистичного аналізу археологічних джерел для висвітлення питань соціального та історичного розвитку древніх суспільств (С. Ж. Пустовалов «Про методику хронологічних досліджень по даних поховального обряду катакомбної культури»; М. О. Ричков «Оцінка представительності та ступеня схожості процентних показників» та ін.). Проблема співвідношення емпіричних та теоретичних досліджень у процесі формування конкретно-історичних знань в археології викликала жваву дискусію (В. Ф. Генінг «До питання про теоретичні дослідження в археології»). Широко обговорювалась важлива проблема «археологічної культури» — найбільш фундаментальної категорії в системі археологічних знань (Н. М. Кравченко).

* Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Тезисы докладов XVIII конференции Института археологии АН УССР. Днепропетровск, 1980.

ко «Про поняття та принципи виділення археологічної культури»; М. Ю. Брайчевський «Проблема інваріантності метакомплексу археологічної культури»). Відмічалось, що теоретичних досліджень по археологічній культурі поки що надзвичайно мало, в зв'язку з цим існує різний в систематизації археологічних пам'яток та їх культурно-хронологічному розподілі. Археологічна культура — це та категорія, яка повинна з'єднати воєдино пізнання археологічних джерел з реконструкцією конкретно-історичного розвитку древнього населення — що і є головним завданням археологічних досліджень. Таким чином, залишаються актуальними розробки по теорії та методології археологічних досліджень, особливо пов'язаних з осмисленням масових археологічних джерел. Відрадно, що все більше дослідників-археологів звертаються в своїй роботі до цих перспективних розробок.

Основний напрямок наукових доповідей на секції археології кам'яного віку (керівник Д. Я. Телегін та О. П. Черніш) — це культурно-хронологічний поділ пам'яток палеоліту, мезоліту та неоліту. Цим питанням присвячувались доповіді В. Н. Станко «Дослідження палеоліту та мезоліту Середнього Побужжя», Л. Л. Залізняка «До проблеми визначення мезоліту як епохи», О. О. Кротової «Нові дані про пізній палеоліт Північного Приазов'я» та ін., де було дано обґрунтування хронологічному членуванню мезолітичних пам'яток Причорномор'я та Прикарпаття, розглядалось культурне районування в мезоліті Полісся та Волині. Другий напрямок (О. П. Черніш «Дослідження мустєрських поселень стоянки Молодова I», Д. Я. Телегін «Вивчення добудівництва та планування поселень мезолітичного часу в Подніпров'ї» та ін.) — це питання самобудівництва в епоху палеоліту та мезоліту і в зв'язку з цим спроби реконструкції соціально-економічної структури стародавніх суспільств. Питанням первісної техніки була присвячена доповідь Д. С. Івельбель «До характеристики техніки розчленення кременя на мустєрській стоянці Білокузьминівка». В багатьох виступах відмічалась необхідність подальшого удосконалення обробки археологічного матеріалу, з широким застосуванням статистичного методу, а також необхідність подальшої розробки таких проблем, як «Взаємодія людини і природного середовища у кам'яно-му віці», «Реконструкція соціально-економічної структури стародавніх суспільств».

На секції енеоліт — бронза (керівники І. І. Артеменко, С. С. Березанська, І. Ф. Ковальова) джерелознавча проблематика, пов'язана з культурно-хронологічним визначенням пам'яток та їх періодизацією, була представлена в доповідях, що присвячувались виявленню кордонів поширення пам'яток трипільської культури, визначення шляхів їх пересування та характеру культурної еволюції. Важливим у цьому плані є висновок Т. Г. Мовці («Про розселення племен культур Трипілля-Кукутені в середньому та на початку пізнього періодів») про те, що на початку середнього періоду трипілля єдина лінія розвитку ранньотрипільських і докукутенських племен, зберігаючи загальну генетичну основу, розпадається на дві етнокультурні області — східну та західну. Розкопки на трипільському поселенні поблизу с. Веселий Кут Черкаської області значно доповнили уявлення про житлобудування та господарство трипільських племен. Це дає підставу вперше говорити реально про ту основу, на якій в подальші часи виникають великі трипільські центри (протоміста) (О. В. Цвек «Трипільське поселення Веселий Кут на Гірському Тікичі»). Останнім часом археологи все частіше присвячують свої дослідження питанням палеоекономіки, зокрема вивченням стародавніх ремесел, особливо бронзовального. Цікаві матеріали з цього приводу виклали у своїх доповідях Е. А. Балагурі «Культура отоманів у Верхньому Потисі», Ю. М. Малеєв та ін. В. В. Отрощенко та Л. М. Ілюков представили на обговорення доповіді по реконструкції соціальної структури племен епохи бронзи, враховуючи матеріали поховань. Дискусійними виявилися питання хронології та періодизації (С. С. Березанська та А. А. Косарєва «Валикова орнаментація в зрубній культурі», І. К. Свешніков «Стрижівська культура в світлі останніх розкопок», І. Т. Черняков «Бородинський культурно-хронологічний горизонт в пам'ятках Північно-Західного Причорномор'я»). Всі дослідники культур бронзового віку України у значній мірі зацікавлені в упорядкуванні хронологічної системи пам'яток доби бронзи для території Кавказу. У зв'язку з цим слід особливо відмітити доповідь В. І. Марковіна «Про хронологію пам'яток доби бронзи Північного Кавказу». Важливим напрямком, що об'єднав більшість доповідей та виступів на секції, є намір привернути увагу до явищ стадіальності в розвитку культур доби бронзи на значних територіях з єдиними фізико-географічними умовами і близьким культурним рівнем. Значним винеском у розробку цієї серйозної проблеми є виділення єдиного хронологічного горизонту зі спільними рисами матеріальної та духовної культури, що відноситься до передзрубного періоду на Україні (кінець XVII—XVI ст. до н. е.), на величезній території від Південного Уралу до Західної Європи (доповіді І. К. Свешнікова, Е. А. Балагурі, І. Т. Чернякова). Багатьма учасниками секції відмічалось, що наукова інтерпретація пам'яток бронзової доби Північно-Західного Причорномор'я значно відстает. Безперервне збільшення кількості пам'яток, досліджуваних багатьма експедиціями у зонах новобудов, безумовно потребує використання нових методів для прискорення обробки та введення в науку масових археологічних джерел для подальшої історичної оцінки.

На секції археології раннього залізного віку (керівник К. Ф. Смирнов) прочитано 17 доповідей. Реконструкції соціально-економічної системи скіфського суспільства були присвячені доповіді Г. І. Мелюкової «Нове в увиченні пам'яток типу Сархара — Солончени у Молдавській РСР» та Г. І. Смирнової «Передскіфські пам'ятки біля с. Дністровка Чернівецької області». Всебічний аналіз матеріалу могильника біля хутора Красное Знамя на Ставропіллі дозволили В. Г. Петренко виділити аристократич-

тіо вершників у структурі скіфського суспільства. Питання історико-етнічного розвитку скіфського та сарматського суспільств порушувались у доповідях К. Ф. Смирнова «Ольвійський декрет на честь Протогена та сармати», Є. В. Яковенко «До історії виникнення гідроніма «Боспор Кімерийський» та ін. Цікавим досвідом методики польових досліджень царського скіфського кургану Чортомлик поділився Б. М. Мозолевський. Про найбільш визначні польові відкриття повідомили Г. Т. Ковпаненко та М. Д. Гуапло («Нове поховання передскіфського часу»), які проілюстрували генетичні звязки кімерийських та скіфських пам'яток. В. П. Ванчугов та Л. В. Суботін ознайомили з результатами дослідження у Північно-Західному Причорномор'ї першого могильника білоозерського часу. Ряд доповідей присвячувався дослідженю окремих категорій скіфської та сарматської матеріальної культури (В. П. Андрієнко «Коло та хрест в орнаменті племен лісостепової Скіфії», С. О. Скорий «Походження та датування мечі з Алдборолі»; О. В. Симоненко «Сарматські мечі та кинджали в Північному Причорномор'ї»). Під час обговорення доповідей та у виступах неодноразово відмічалась необхідність проведення досліджень лісостепових пам'яток скіфського часу, актуальність розробки питань кімерийського та ранньоскіфського часу, переходу від скіфського до сарматського часу, контактів скіфо-сарматського та античного світу.

Різноплановою була тематика доповідей на секції античної археології (керівник С. Д. Крижицький). Значна їх частина висвітлювала результати розкопок античних пам'яток, проведених за останні роки в Ольвії, Ілураті, Кітє, Березані та на Боспорі (С. Д. Крижицький «Основні підсумки та перспективні напрямки роботи ольвійської експедиції»; Ю. І. Козуб «Дослідження передмістя та некрополя Ольвії»; І. Г. Шургая «Дослідження оборонної системи Ілурату»; Е. О. Молев «Розкопки городища та некрополя Кітєя»; Л. В. Колейкіна «Дослідження археального некрополя березанського поселення» та ін.). Останнім часом увагу дослідників все більше привертають сільські поселення — оточення античних центрів Північного Причорномор'я. Дослідженням деяких з них присвятили доповіді Ю. А. Виноградов «Розкопки пізньоархаїчного античного поселення Лупарове-2», М. І. Абікулова «Дослідження поселення на Дніпровському лимані», К. К. Марченко та Я. В. Доманський «Будівельні комплекси античного поселення Стара Богданівка-2». Дані про торгові звязки сільських поселень Нижнього Подністров'я представив С. Б. Охотніков. Проблеми періодизації та структури Ольвійської держави порушенні у доповідях Н. О. Лейпунської «Про періодизацію забудови верхнього міста Ольвії» та С. Б. Буйських «Оборонна система Ольвійської держави в перші віки н. е.» Доповідь О. М. Щеглова «Використання комплексу природничих та точних методів в польовій археології» ознайомила з успішним вивченням поселення та могильника Панське I. Спробу історичного вивчення стародавніх систем землекористування та інтерпретацію залишків оборонних споруд, що вписані у сучасний ландшафт Криму, подав О. І. Домбровський («Антropогенні елементи у ландшафті гірського Криму та завдання їх хронологізування»). Для подальших розробок археологами- античниками запропоновано комплексне дослідження периферії Ольвійської держави, а також зосередження уваги на вивченні проблем формування держави архаїчного часу та виділення критеріїв для етносоціальної характеристики пам'яток.

У роботі секції археології ранніх слов'ян (керівник В. Д. Баран) основна увага приділялася найбільш актуальній проблемі етногенезу слов'ян, якій і присвячувались доповіді, де розглядалися етнокультурні процеси напередодні складення ранньосередньовічних слов'ян, а також питання соціально-економічного розвитку та етнічні процеси, що передували утворенню давньоруської держави (Е. О. Симонович «Черняхівська культура та пам'ятки кіївського типу»; В. Д. Баран «Проблеми складення слов'янських ранньосередньовічних старожитностей у світлі найновіших досліджень на Дністрі» та ін.). У доповідях Б. В. Магомедова («Городища черняхівської культури») та М. М. Фокеева («Хронологічні відмінності черняхівських та сарматських могильників біля с. Холмське») відображені взаємоз'язок черняхівських елементів культури з пізньоскіфською та сарматською культурами. Серед найбільш важливих відкриттів у польових дослідженнях відмічено пам'ятки Сокіл та Теремці, а також нове поселення в степовій частині Молдавії (Л. В. Вакуленко «Поселення пізньоримського часу біля с. Сокіл на Середньому Дністрі»; В. Д. Баран «Проблеми складення слов'янських ранньосередньовічних старожитностей в світлі найновіших досліджень на Дністрі»; Т. О. Щербакова «Пам'ятки римського часу в зоні Боджакського степу»). Ці поселення V ст. дали важливі матеріали до питання про територію та шляхи формування ранньосередньовічних слов'янських старожитностей. У доповідях та виступах порушувались питання з проблем співвідношення черняхівської культури та пам'яток кіївського типу та їх роль у складенні ранньосередньовічної культури. У звязку з цим багатьма учасниками відмічалась необхідність поширення досліджень пам'яток кіївського типу на території УРСР. Останнім часом вивчення гospодарства стародавніх суспільств все більше потребує комплексного аналізу, тому доповіді Г. О. Пашкевич «Результати палеоботанічних досліджень культур рубежа н. е. території України» та Д. П. Недопако «Центр чорної металургії на Уманщині» привернули значну увагу учасників секції.

Секція давньоруської та середньовічної археології (керівник М. П. Кучера) розглядала питання, пов'язані з виясненням часу формування класу феодалів у Стародавній Русі та відображення процесу соціальної диференціації суспільства у матеріалах похованального обряду (О. П. Моця «До питання формування класів на Русі»). В доповіді М. П. Кучери «Про один тип забудови давньоруських поселень» подано

результати реконструкції, де в основі був індивідуальний двір-садиба, що найбільш повно відповідало потребам індивідуального господарства у Стародавній Русі. Цікаві дослідження провели археологи Києва: М. А. Сагайдак та Я. С. Боровський повідомили про розкопки «Города Ярослава» древнього Києва, що дозволили одержати важливі відомості про характер домобудування (вивчені залишки жителі XI—XII ст. каркасно-стовпової та зрубної конструкцій та Георгіївської церкви XI ст.). Знахідки в цій частині міста представлено побутовим керамічним матеріалом, виробами з металу, західноєвропейськими монетами. І. І. Мовчан доповів про дослідження близьких печер Києво-Печерського монастиря, де були відкриті залишки підземної церкви кінця XI—початку XII ст. зі слідами розпису мінеральними фарбами. Здавна увагу дослідників привертає давньоруське дерев'яне зодчество. Цікавими з цього приводу були доповіді М. Ф. Рожка «До питання про висоту забудови в давньоруському дерев'яному зодчестві» та О. М. Іоаннесян «Дослідження пам'яток зодчества XII—XIII ст. у Львівській та Івано-Франківській областях». Підсумки досліджень слов'янських пам'яток, культурно-історичну та етнічну спільність середньовічного населення Молдавії та Південної Русі виклав у доповіді «Декі проблеми вивчення матеріальної культури слов'ян V—XII ст. ст. у Дністровсько-Дунайському міжиріччі» Г. Ф. Чеботаренко. окремою групою було представлено доповіді дослідників, що працюють в Криму: О. Г. Герцен «Тецклібурунський скарб з розкопок Мангупу», О. І. Айбабін «Розкопки Ескікерменського могильника», Драчук В. С. та Підвісоцька О. П. «Наскалні зображення в урочищі Сари-Кая» та ін.

В цьому короткому огляді роботи XVIII конференції досить важко дати вичерпну інформацію про широке коло питань та тем, що піднімались у доповідях, але слід відмітити, що висвітлювались майже всі теми, над якими нині працюють археологи України. Поряд з традиційними доповідями про результати польових досліджень були представлені цікаві доповіді, присвячені вивченню історичного минулого стародавнього населення України. Безумовно, головним завданням археологів є розробки узагальнюючого характеру, присвячені перш за все вивченню соціально-економічного та історичного розвитку стародавніх суспільств. На конференції відмічалось, що для успішного розвитку археологічної науки важливо і необхідно вести широку розробку питань теорій та методологій археологічних досліджень. Значна кількість археологічних матеріалів, що безперервно збільшується в результаті робіт новобудовних експедицій, потребує прискореної обробки та введення в активний фонд науки. Значно сприятиме цьому широке видання результатів досліджень, і особливо наукових звітів про польові роботи. Подальше удосконалення методики польових досліджень при всебічному використанні природничих та технічних наук має виключне значення для археології. Зусилля вчених і надалі повинні зосереджуватись на якісному веденні польових робіт та написанні звітів.

На проведений конференції вчені-археологи мали змогу обговорити цілий ряд серйозних проблем з розвитку сучасної археології, а також провести широкий обмін інформацією про нові дослідження та корисні дискусії з різних питань, що піднімались у повідомленнях та доповідях. Серед побажань учасників конференції слід відмітити головне: для більш поглиблого вивчення історичного минулого нашої республіки та для подальшого плідного співробітництва фахівців у майбутньому, крім конференцій, доцільно проводити симпозіуми та семінари з окремих проблем за участь вузького кола спеціалістів.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АИМ — Археологические исследования в Молдавии
АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР
АСГЭ — Археологический сборник Гос. Эрмитажа
БКИЧП — Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода
ВА — Вопросы антропологии
ВДИ — Вопросы древней истории
ЗОАО — Записки Одесского археологического общества
ІА АН УРСР — Інститут археології АН УРСР
КСИА — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
КСИЭ АН СССР — Краткие сообщения Института этнографии АН СССР
МДАПВ — Матеріали до археології Прикарпаття і Волині
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА АН УРСР — Науковий архів Інституту археології АН УРСР
МАСП — Материалы и исследования по археологии СССР
ОДУ — Праці Одеського державного університету
ОАМ АН УРСР — Одеський археологічний музей АН УРСР
ПСА — Проблемы скифской археологии
СА — Советская археология
САИ — Свод археологических источников
СЭ — Советская этнография
ХГУ — Харьковский государственный университет
AP — Archeologia Polski
AP — Archeologiché rozhledy, Praha
FAP — Fontes Archeologii Poznanienses
MS — Materiały starożytne
MSW — Materiały starożytne i wczesnosredniowieczne
PZ — Prochistorische Zeitschrift; Berlin
SA — Slovenska archeológia, Bratislava
WA — Wiadomosci archeologicze

Академия наук Украинской ССР

Институт археологии

Украинское общество охраны
памятников истории и культуры

АРХЕОЛОГИЯ

43

Республиканский межведомственный сборник

Основан в 1971 г.

(На украинском языке)

Затверджено до друку вченюю радою Інституту археології АН УРСР

Редактор Т. М. Теліженко. Художній редактор В. І. Мелащенко.

Технічний редактор Г. Р. Боднер. Коректори С. А. Доценко, З. П. Школьник

Інформ. бланк № 5104.

Здано до набору 28. 01. 83. Підп. до друку 30. 08. 83. БФ 00735. Формат 70×108₁₆. Папір
друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум.-друк. арк. 8,4. Ум. фарбо-відб. 8,75. Обл.-вид. арк. 9,13.
Тираж 1000 пр. Зак. № 3126. Ціна 1 крб. 40 коп.

Видавництво «Наукова думка». 252601 Київ-4, вул. Репіна, 3.

Львівська обласна книжкова друкарня, 290000 Львів, Стефанійка, 11.

НАУКОВА ДУМКА